

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

**ЗАПИСКИ
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ**

Випуск 25
2014

ОДЕСА
ОНУ
2015

УДК 930 (477.7) "18"

ББК 63.212

X 643

*Рекомендовано до друку Вченою Радою Одеського національного
університету імені І. І. Мечникова.
Протокол № 9 від 28.05. 2014*

Рецензенти:

Г. І. Гончарук, д-р іст. наук

М. М. Шитюк, д-р іст. наук

Редакційна колегія:

В. Г. Кушнір, д-р іст. наук (*головний редактор*);

О. А. Бачинська, д-р іст. наук; **О. М. Дзиговський**, д-р іст. наук;

О. Б. Дьомін, д-р іст. наук; **І. С. Гребцова**, д-р іст. наук; **І. М. Коваль**, д-р

політ. наук; **О. В. Сминтина**, д-р іст. наук; **В. М. Хмарський**, д-р іст. наук;

Д. П. Урсу, д-р іст. наук, **Н. О. Петрова**, канд. іст. наук (*відповідальний секретар*);

X 643

«Записки історичного факультету» 25 випуск 2014: наукове видання / Колектив авторів – Одеса : «Одеський національний університет імені І. І. Мечникова», 2015. – 318 с.

ISSN 2312-6825

У двадцять п'ятому випуску Записок історичного факультету Одеського національного університету подані дослідження співробітників кафедр, аспірантів та студентів факультету, які присвячені питанням археології, етнології та історії України, методологічним і теоретичним проблемам історичної науки, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін та всесвітньої історії.

Адреса редакційної колегії:

65082, Одеса, вул. Єлисаветинська, 12, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, історичний факультет

Автори статей несуть повну відповідальність за стилістику та орфографію, підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

ПОСТАНОВОЮ ПРЕЗИДІЇ ВИЩОЇ АТЕСТАЦІЙНОЇ КОМІСІЇ УКРАЇНИ ВІД 22 ГРУДНЯ 2010 Р. № 1-05/8 ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ ВКЛЮЧЕНО ДО ПЕРЕЛІКУ НАУКОВИХ ФАХОВИХ ВИДАНЬ УКРАЇНИ, В ЯКИХ МОЖУТЬ ПУБЛІКУВАТИСЯ РЕЗУЛЬТАТИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ЗДОБУТТЯ НАУКОВИХ СТУПЕНІВ ДОКТОРА І КАНДИДАТА НАУК ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ "ІСТОРИЧНІ НАУКИ" (БЮЛЕТЕНЬ ВАК УКРАЇНИ.-2011.-№ 2)

УДК 930 (477.7) "18"
ББК 63.212

Колектив авторів, 2015
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2015

ЗМІСТ

Розділ I. АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

М. Г. Георгієв, А. В. Шабашов

До питання про походження одного з символічних атрибутів гагаузької весільної обрядовості 7

О. В. Демченко

Господарсько- адаптивна стратегія первісного населення Дніпровського Надпоріжжя в кінці мезоліту – неоліті..... 24

В. А. Долгочуб, Н. О. Петрова

Стратегії саморепрезентації неоязичників в українському інформаційному просторі 37

Д. В. Кіосак

Проблема техніко – типологічних критеріїв розрізнення мезолітичних та неолітичних кременевих колекцій в Північно-Західному Причорномор’ї 48

Я. М. Коршак

Вплив етнічної польської громади на культурне життя в Одесі в другій половині XIX-XX ст..... 60

В. А. Косаківський

Розвиток ткацтва та килимарства у містечку Чечельник на Південно-Східному Поділлі 66

В. Г. Кушнір

Проблеми адаптації депортованих українців на Одещині 85

А. В. Шабашов

До питання еволюції сімейно-спорідненої структури і системи термінів спорідненості у нащадків задунайських переселенців у Бессарабії..... 97

Н. О. Яцун

Молодіжні громади як особливі групи суспільства в дослідженнях другої половини ХІХ – початку ХХ ст. 108

Розділ ІІ. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

В. А. Бондар

Діяльність Одеської міської думи у березні – серпні 1917 р. (за матеріалами газети «Одесский листок»)..... 119

І. В. Дубчак

Роль висуванства в кадровій політиці керівництва СРСР в 1920-ті рр. ХХ ст..... 133

Н. М. Кіндрачук

Звуження застосування української мови наприкінці 50-х – протягом першої половини 60-х рр. ХХ ст..... 145

А. М. Лекар

Голодомор 1921-1923 рр. в Балтському повіті Одеської губернії..... 153

В. В. Македон

Національно-культурні об'єднання в суспільному та культурному житті Одеси ХІХ – початку ХХ століття: історіографія проблеми..... 177

О. Є. Музичко

**Динаміка чисельності та соціо-демографічні особливості
грузинської громади південної України: від витоків до сучасності..... 192**

Розділ III. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

О. О. Бурунов

«Локальна ядерна війна» в оцінках Г. А. Кіссінджера..... 211

С. В. Гладченко

**Гендерний аналіз в структурах органів влади
(на прикладі Тунису) 221**

Б. О. Затовський, Ф. О. Самойлов

**Радянсько-англійські відносини в кінці та після завершення Першої
Світової війни (7 листопада 1917 р. - 18 січня 1919 р.)..... 229**

В. В. Долід

**Британські інвестиції як фактор становлення залізничних систем
глобального півдня (друга половина XIX ст.) 245**

О. Г. Шишко

**Створення Південного фронту у червні 1941 року: історіографія
питання..... 260**

І. Д. Черних

**Цивілізаційні параметри азіатських соціумів (теоретико-
методологічний ракурс) 272**

С. В. Ковальський

**Англо-бурська війна 1899-1902 рр. та Артур Конан Дойл:
пізньовікторіанська політична дійсність інтелектуала 278**

Розділ IV. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

А. О. Петрова

**Матеріали повітових судів як джерело дослідження родильної
обрядовості..... 292**

О. П. Делі

**Діяльність Д. М. Княжевича у Вільному товаристві шанувальників
словесності, наук і мистецтв у Санкт-Петербурзі..... 297**

Розділ V. ПЕРСОНАЛІЇ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Н. О. Петрова

**Інтелігенція: традиція і модерн. Рец. Дрогобицька О. Я. “Традиція і
модерн: Побут української сільської інтелігенції Галичини (кінець
XIX – 30-ті рр. XX ст.)” 308**

У. К. Мусаєва

**Розвиток музейного будівництва в Кримській АРСР в 1920-1940 рр.:
Державний Херсонський історико-археологічний музей 310**

АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

М. Г. Георгієв, А. В. Шабашов

УДК 392.51(=512.165)[(439):(470.62/.67):(477.75):(479):(497.2)]

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ОДНОГО З СИМВОЛІЧНИХ АТРИБУТІВ ГАГАУЗЬКОЇ ВЕСІЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ

У статті автори досліджують один з символічних атрибутів традиційної весільної обрядовості гагаузів. Робиться спроба з'ясувати походження і символічне значення гагаузької ритуальної фляги (чотри) на основі аналізу і порівняння з подібними флягами у інших тюркських народів. Автори приходять до висновку, що гагаузька чотра має давньотюркське походження, що доводиться не лише візуальною схожістю, але і тотожністю функціонального наповнення цього атрибуту.

Ключові слова: *ритуальна фляга, весільна обрядовість, сватання, гагаузи, тюрко-болгари.*

У весільній обрядовості гагаузів, як і у інших народів, функціонує ряд символічних предметів, що мають, вочевидь, дуже давнє походження, а колись і глибоке магіко-символічне значення. Серед них: весільний прапор (*байрак*), весільні вінки (*фенця*), покривало нареченої (*дуак*), ритуальна фляга (*чотра*). З'ясування їх символічного значення і походження, як і самих обрядів, в яких вони функціонують, має величезне значення при дослідженні етногенетичних зв'язків гагаузів, а також давнього пласта їх духовної культури. Це свого часу відмічала і провідний етнограф-гагаузознавець М. В. Маруневич [9, с. 178-179, 186].

Можна погодитися із твердженням Гюллю Каранфіл, що один з цих предметів – чотра – є одним з найважливіших національних символів гагаузького народу. Вона пише: «Интересна у гагаузов сцена приглашения на свадьбу. Молодой гонец с гагаузской папачой (калпак) на голове и красным кушаком на поясе на красивом коне с деревянной, украшенной гагаузскими орнаментами фляжкой, наполненной вином, приглашает на свадьбу. Приглашенный пьет из фляжки 2-3 глотка вина и благодарит за приглашение. Чотру, как и софру можно считать символом гагаузов» [18].

Чотра є великою, на декілька літрів плоскою різьбленою дерев'яною флягою з вузькою шийкою (див. мал. 1). У минулому вона перев'язувалася по тулову шкіряними ремінцями і могла носитися через плече, або приторочуватися до сідла. Раніше в сім'ях зберігалися чотри старовинної роботи, останнім часом їх виготовлення стало галуззю декоративно-прикладного мистецтва. Символічне значення чотри для гагаузів настільки велике, що загальногагаузький конкурс домашнього вина, який щорічно проводиться Федерацією фермерів Гагаузії, носить назву «Чотра» [5, с. 4].

У сучасній культурі гагаузів чотра виконує дві основні ритуальні функції – вона використовується для пригощання вином при зустрічі особливо дорогих гостей і при запрошенні гостей на весілля, а у минулому також на передвесільному обряді *ємішь* і на самому весіллі. С. С. Курогло пише про це: «Приглашения на свадьбу (*дююнячаармак*) всегда отличались особой торжественностью. Их осуществляли специально снаряженные гонцы (*дюнюрджю*) из числа родственников и близких (один-два человека). Коня гонца покрывали ярким ковром, к гриве привязывали белый платок. Всадник с чотрой, повязанной платком, в воскресенье утром объезжал родственников и близких и, угостив их вином, приглашал на свадьбу. В ответ ему давали деньги» [7, с. 67].

Подібний обряд здійснювався і при запрошенні на передвесільний обряд *ємішь*, який іноді навіть позначався по назві фляги – *чотра*. С. С. Курогло вважає, що остання назва до початку ХХ ст. в деяких місцях, правда не

пояснюючи в яких саме, підмінила традиційну назву *ємішь* [7, с. 49]. Ритуал *ємішь* здійснювався через тиждень-два після заручині обов'язково включав пригощання родзинками. «Приглашение осуществлялось на лошадях, к гривам которых привязывались платки (*басма*). *Изметчи* (гонцы – молодые холостые парни – родственники молодоженов) угощали родственников из *чотры* (фляги из резного дерева), к которой также привязывался платок, и приглашали на емиш» [7, с. 49].

Така ж дерев'яна фляга, що використовувалась для тих же цілей, але під іншою назвою – *бикліца* (див. мал. 2) – відома болгарам Бессарабії і метрополії: «весілля розпочинається із запрошення(*калєсване*) гостей. Цей процес здійснюють гінці (*каначі*)... вони носять бикліци з вином і ємкості з горілкою [4, с. 477]. Під час запрошення прикрашені квіткою, юнаки, які перев'язані через плече обрядовими рушниками, завжди з бикліцею або рідше з флягою. Бикліца прикрашена червоною квіткою і перев'язана обрядовим рушником» [6, с. 179].

Співзвучне болгарській назва для подібного предмета відома в російській мові – *баклага* (пор. *бокал*), зменш. *баклажка*, в якій вона, зазвичай, вважається запозиченням з татарської мови [16, с. 51].

Таким чином, виникає закономірне питання про походження цього предмета, що настільки стійко використовується при запрошенні на весілля і обряді зустрічі гостей. Чому при цьому до недавнього часу не могла вживатися інша посудина, наприклад, пляшка або глечик? При вирішенні цього питання нам кинулася в очі велика схожість за формою і призначенням гагаузької чотри та широко поширеною у кочових тюркських народів шкіряної фляги – *тажсуур* (алтайське), *муртай* (башкирське), *кугержік* (тувинське) та ін. (див. мал. 3). Така фляга – чи не основний атрибут кожного кочівника, оскільки питво і можливість постійно його мати при собі в умовах спекотного, посушливого, безводного клімату – найбільш необхідна приналежність для степовика. Крім того, кисломолочні напої, які зазвичай зберігалися у флязі (кумис, айран), одночасно служили їжею і навіть

алкоголем. Його плоска форма найбільш зручна для транспортування – або на перев'язі, або прив'юченим до коня. Більше того, тажуур грає величезну ритуально-символічну роль в житті кочівника.

Ось що про це пише А. В. Октябрська: «Кожаные сосуды (*архыт, борбуй, торсук, тажуур* и т. д.) максимально отвечали подвижному образу жизни, были просты в употреблении, прочны и надежны. Они в основном служили для хранения и перевозки молочных продуктов.

Молоко, чегень, арака (молочная водка) являлись своеобразными показателями достатка семьи, были неразрывно связаны с идеей изобилия и плодородия скота. Им приписывалось небесное, божественное происхождение. Нередко священные свойства содержимого распространялись и на сосуды. Их применение не ограничивалось только бытовой сферой. Еще совсем недавно утилитарные функции этих вещей были неразрывно связаны с представлениями ритуально-мифологического характера.

Особо высоким семиотическим статусом отличалась плоская орнаментированная фляга для араки – тажуур. Она использовалась во всех церемониях, связанных с возлиянием молочной водки, играла определенную роль в системе этикетных норм, в календарной и семейной обрядности южных алтайцев. Кожаная фляга сопровождала человека на протяжении всей его жизни. Порой ее изготовление приурочивалось к рождению ребенка.

Тажуур был непременным атрибутом свадебного обряда. Особое место отводилось ему в церемонии сватовства. Сваты, собираясь в дом родителей невесты, брали с собой кожаные фляги араки. К горлу одного из тажууров привязывали белую ленту сакрального значения – ялама [тут і далі курсив наш. – Ш. А., М. Г.]; по одной інтерпретации она означала душу жениха, по другой – светлые, добрые помыслы пришедших. Первым тажуур, украшенный яламой, протягивали отцу невесты... Кожаная фляга, таким образом, выступала в качестве своеобразного искупительного дара, передача которого закрепляла брачный обмен. Тажуур как бы опосредовал контакт

двух семей и вместе с тем двух родовых коллективов. В с. Мынота Шебалинского района Горно-Алтайской автономной области нам сообщили, что у алтай-кижи *название тажуур закрепилось за одним из этапов свадебного цикла* – передачей калыма в дом родителей невесты. Интересен в этой связи башкирский материал. У башкир Зауралья до сих пор бытует выражение "кайнага муртай", обозначающее угощение, доставляемое женихом для старших братьев невесты. Это была наполненная кумысом кожаная фляга муртай, которую жених привозил, приезжая за невестой. Использование кожаной фляги в свадебной церемонии было зафиксировано у тувинцев. По данным Грум-Гржимайло, – свадебное пиршество у этого народа завершалось играми, среди которых была конная борьба из-за кожаной фляги кугержик – "кугерч-куназир"...

Тождество семантики использования алтайской, башкирской, тувинской фляг, вероятно, подтверждает точку зрения С. Н. Шитовой, которая считает использование фляги в свадебном обряде отголоском древнетюркской традиции» [10, с. 209-221].

У минулому, за приведеними М. В. Маруневич даними, роль чотри в гагаузькому весіллі ще ближче відповідало тюркському (в даному випадку – алтайському) варіанту. Вона пише: «"Чотра" – это резного дерева традиционная фляга для вина, украшенная лентами и вышитым полотенцем. На всем пути шествия "емишь фистаны" (большой поднос с платьем, украшениями, серебряным поясом и т. д.) и "годы" (подарки жениху от невесты) (при предсвадебном обряде "емишь") она служила для угощения встречающих и так же, как "года", торжественно доставлялась в дом жениха. В дальнейшем эта фляга, всегда полная вина, выполняла почетную роль в приглашении гостей на свадьбу и на самой свадьбе, так как приглашаемым в знак уважения давали отпить из нее глоток вина» [9, с. 181].

Виходячи з форми (кругла, випукло (по центру)-плоска, з двома ручками-«вушками» біля шийки, для протягування в'язки для прив'язування за допомогою шкіряного ремінця) фляги, максимально зручної при носінні з

опорою на стегно, сідло або круп коня, і майже повного збігу дрібних деталей в символічних функціях (прив'язування в обрядах до неї білої стрічки або хустки, особлива його роль при сватанні та ін.) можна припустити, що прототипом гагаузької чотри, як і болгарської бикліци, був тюркський кочівницький тажуур (вживаємо тут алтайську назву). Це припущення повністю підтверджується археологічними матеріалами.

Як пише Й. Алексієв, *глиняні бикліци* зрідка зустрічаються в середньовіччі, окрім «болгарських земель», на території сучасної Росії, Середньої Азії і деяких середньоевропейських країнах (особливо – в Угорщині) [1, с. 191, 196-198]. Їх дослідженню у Болгарії присвячена, окрім згаданої, змістовна стаття Р. Рашева [12, с. 206-209]. За своєю формою (з деякими варіаціями) вони практично ідентичні гагаузької чотрі (див. мал. 4) [1, с. 195]. Принципова відмінність полягає в матеріалі, з якого вони виготовлялися, – дерево у сучасних гагаузів і глина в середньовічній Болгарії.

Аналізуючи ареал поширення і хронологію знахідок керамічних фляг можна з упевненістю говорити конкретно про їх саме тюрко-болгарське походження і пряму спадкоємність від тюркського населення Приарал'я (див. мал. 5) [1, с. 197; 11, с. 58-71], а, як відомо, Приарал'я було транзитом при пересуванні центральноазіатських хунну – предків тюрко-болгар – в Східну Європу [14, с. 459-460; 15, с. 79, 81]. Потім – Північного Передкавказзя середини – початку другої половини I тис. н. е. (власне тюрко-болгари і близькі їм хазари) (див. мал. 6) [1, с. 196; 2, с. 263-265]. Потім – тюрко-болгарських старовиностей Криму, Дунайської Болгарії і Угорщини (що повторює шляхи їх міграції з Передкавказзя), і, нарешті, до етнографічних гагаузьких чотр і болгарських бикліць.

Поширення (городища Тепсень, Судак та ін.), типологія, датування (друга половина VIII – перша половина IX ст.) тюрко-болгарських (салтівських) фляг Криму розглянуті у ряді публікацій (див. мал. 7, 8) [17, с. 38-39; 8, с. 101-123; 3, с. 83-99]. Вже згадувалися середньовічні угорські фляги (див. мал. 9) [1, с. 198], а

Угорщина, як відомо, щільно заселялася тюрко-болгарами, а також перебувала під дуже сильним впливом останніх [13, с. 5-9].

Глиняні тюрко-болгарські фляги виникли, ймовірно, або в період осідання цього народу в Північному Передкавказзі, як синтез кочівницької традиції тажуурів і алано-північнокавказької гончарної традиції, або ще раніше – при їх транзиті з Центральної Азії – в Приарал'я, у зв'язку з їх переходом до осілости або/і зовнішнього впливу осіло-землеробських цивілізацій. Можна припустити також візантійський вплив, який тюрко-болгари зазнали дуже рано, коли вже в V ст. вступили в Східному Приазов'ї в тісні контакти з візантійськими містами Криму.

Далі, разом з добре відомим розселенням тюрко-болгар, дерев'яні «чотри-тажуури», як було видно з попереднього, поширюються в Криму, I і II Болгарському царстві, Угорщині. Нарешті, вони мають пряму спадкоємність не лише по своїй формі і дрібним деталям виконання, але і за своїми функціями, в етнографічних ритуальних флягах гагаузів і болгар. На якомусь етапі (між серединою XV ст., якою датується остання зафіксована знахідка керамічної «бикліци» в монастирі «Святого Архангела» [1, с. 192] і масовим переселенням болгар і гагаузів у Бессарабію з кінця XVIII ст.) їх стали виготовляти вже не з глини, а з дерева.

Виходячи із сказаного, можна з упевненістю говорити про те, що гагаузька чотра, як і болгарська бикліца, мають давньотюркське походження, що розвинулось на тюрко-болгарському етнічному ґрунті. Це переконливо підтверджує значну роль тюрко-болгар в етногенезі обох цих народів.

TO QUESTION ABOUT ORIGIN OF ONE FROM SYMBOLIC ATTRIBUTES OF THE GAGAUZIAN WEDDING CEREMONY

In this article authors turn the attention on one of symbolic attributes that takes place in the traditional wedding ceremony of Gagauz. Here an attempt is made to clarify the origin and symbolic value of the Gagauzian ritual flask (chotra) based on the analysis and comparing with the similar flasks from other Turkic peoples. The authors concluded that Gagauzian flask has an ancient Turkic origin as evidenced not only by visual similarity but also identity of the functional content of this attribute.

Key words: *ritual flask, ceremony of a wedding, matchmaking, Gagauz, Turkic-Bulgars.*

M. G. Георгиев, А. В. Шабашов

К ВОПРОСУ О ПРОИСХОЖДЕНИИ ОДНОГО ИЗ СИМВОЛИЧЕСКИХ АТРИБУТОВ ГАГАУЗСКОЙ СВАДЕБНОЙ ОБРЯДНОСТИ

В статье авторы исследуют один из символических атрибутов традиционной свадебной обрядности гагаузов. Делается попытка выяснить происхождение и символическое значение гагаузской ритуальной фляги (чотры) на основе анализа и сравнения с подобными флягами у других тюркских народов. Авторы приходят к выводу, что гагаузская чотра, как и аналогичная ей болгарская быклица, имеет древнетюркское происхождение, что доказывается не только визуальным сходством, но и тождеством функционального наполнения данного атрибута.

Ключевые слова: *ритуальная фляга, свадебная обрядность, сватовство, гагаузы, тюрко-болгары.*

Список використаної літератури та джерел

1. Алексиев Й. За бъклиците в средновековна България./ Й. Алексиев // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. – Т. 7. – Велико Търново, 2000.

2. Артамонов М. И. Надписи на баклажках Новочеркасского музея и на камнях Маяцкого городища./ М. И. Артамонов // Советская археология. – 1954. – Т. XIX. – С. 263-265.

3. Баранов И. Праболгарские горизонты Судакского городища середины VIII[в оригинале ошибочно – XIII. – Ш. А., М. Г.] – первой половины X вв. / И. Баранов, В. Майко // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. – Т. 7. – Велико Търново, 2000. – С. 83-99.

4. Вакарелски Х. Етнография на България. / Х. Вакарелски. – София, 1977. – 676с.

5. Вести Гагаузии. – 2010. – № 15-16.

6. Етнография на България. – Т. 3. – София, 1985. – 388 с.

7. Курогло С. С. Семейная обрядность гагаузов в XIX – начале XX вв. / С. С. Курогло. – Кишинев, 1980. – 241 с.

8. Майко В. Керамический комплекс VIII–X вв. праболгарского городища Тепсень в Юго-Восточном Крыму (предварительная типология)/ В. Майко // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. – Т. 7. – Велико Търново, 2000. – С. 101-123.

9. Маруневич М. В. Традиционная свадебная обрядность у гагаузов Молдавской ССР./ М. В. Маруневич // Этнография и искусство Молдавии. – Кишинев, 1972. – С. 177-186.

10. Октябрьская А. В. К семантике изображений на тажууре – кожаной фляге алтайцев./ А. В. Октябрьская // Рериховские чтения 1984 год. К 110-летию Н. К. Рериха и С. Н. Рериха: Материалы конференции. – Новосибирск, 1985. – С. 209-221.

11. Рапопорт Ю. А. Космогонический сюжет на хорезмийских сосудах./ Ю. А. Рапопорт // Средняя Азия в древности и средневековье. – М., 1977. – С. 58-71.

12. Рашев Р. За глинениите бѣклици в Средневековна България./ Р. Рашев // Плиска-Преслав, 1. – София, 1979. – С. 206-209.

13. Фехер Г. Ролята и културата на прабългарите. Значението на прабългарската и старомаджарската култура в изграждането на цивилизацията на Източна Европа. / Г. Фехер. – София, 1997.

14. Шабашов А. В. Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа. / А. В. Шабашов. – Одесса, 2002. – 740 с.

15. Шабашов А. В. Гадание по бараньей лопатке как этнокультурный феномен А. В. Шабашов. / А. В. Шабашов // Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования. (Сборник научных работ, посвященный 60-летию В. Н. Станко). – Одесса, 1997. – С. 344-353.

16. Шипова Е. Н. Словарь тюркизмов в русском языке. / Е. Н. Шипова. – Алма-Ата, 1976. – 444 с.

17. Якобсон А. Л. Керамика и керамическое производство Средневековой Таврики. / А. Л. Якобсон. – Л., 1979. –164 с.

18. Karanfil Güllü. Актуализация традиционной культуры гагаузов как путь к самосохранению // Son Sesler Last Voices. 2014. [Электроний ресурс]. Режим доступа:<http://tehlikedekidiller.com/turkce/wp-content/uploads/G%C3%BCII%C3%BC-Karanfil-Rus%C3%A7a.pdf>

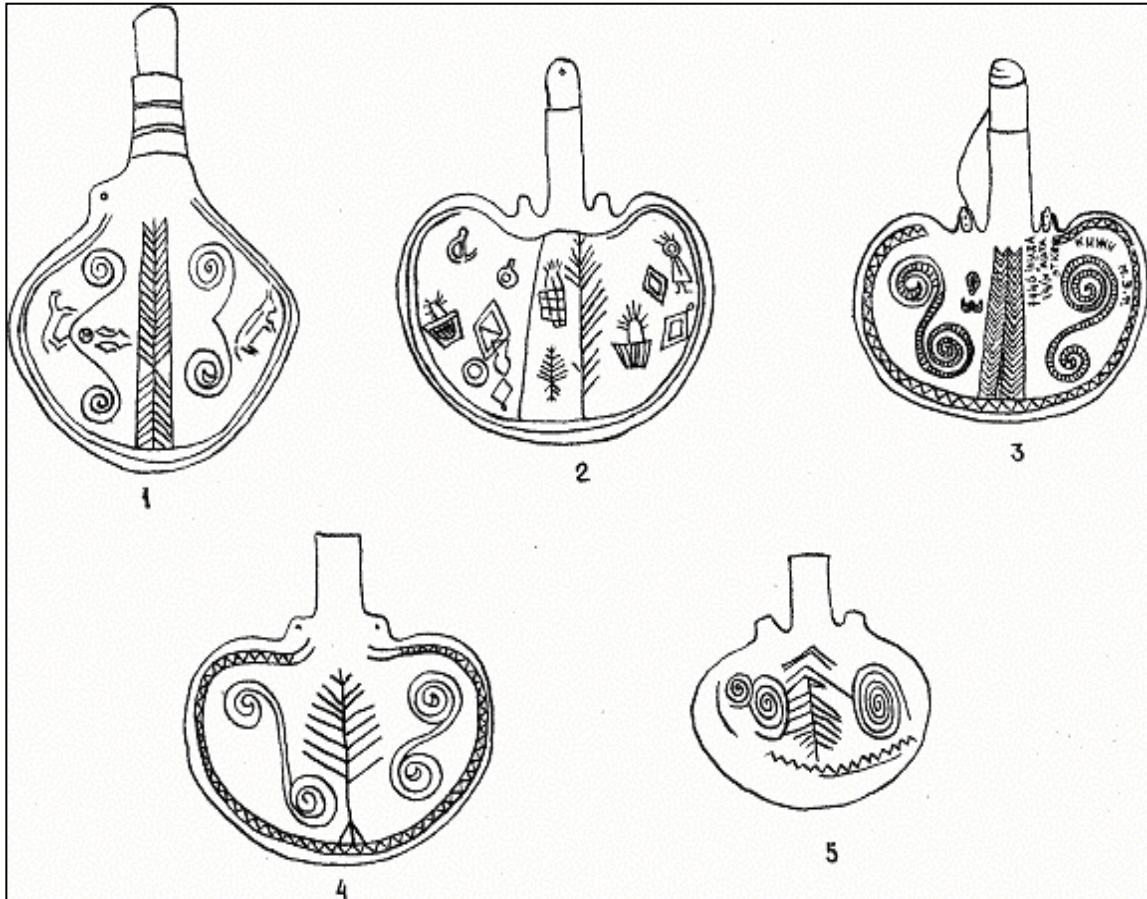
Ілюстрації

Мал. 1. Сучасна гагаузька декоративна чотра

Мал. 2. Болгарська «биклица». Колекція Петрової Н. О. Місце зберігання: навчальна аудиторія «Етнографічна Світлиця» історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова

Мал. 3. Типи алтайських тажуурів (за А. В. Октябрською).

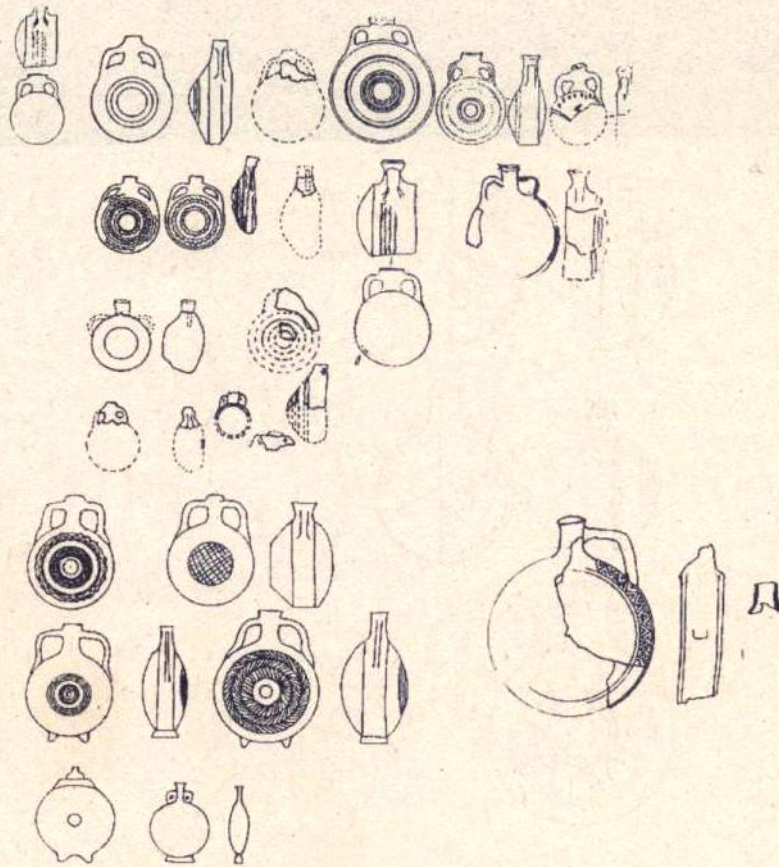

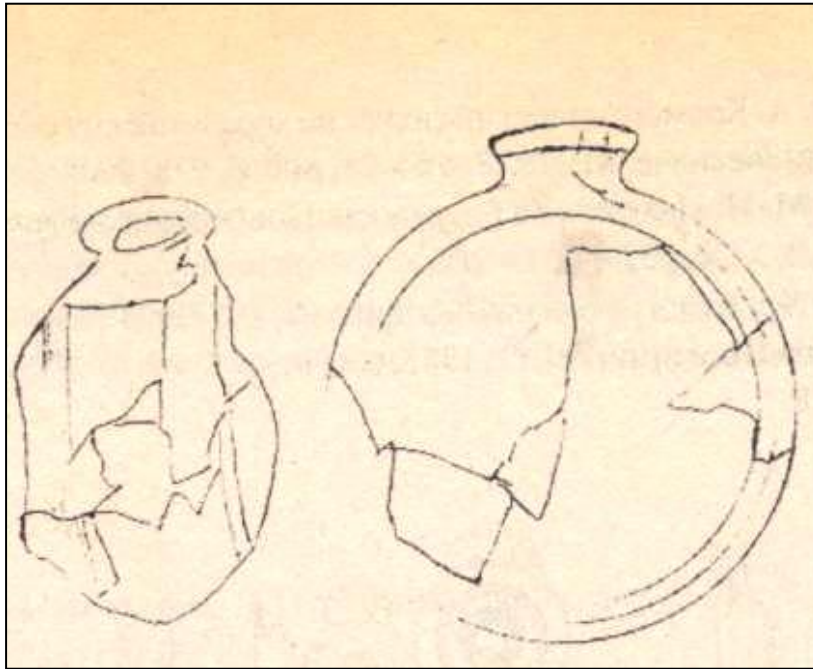
Табл. 1.

1 – 4 ред бѣклици от Първото българско царство (по р. Рашев)

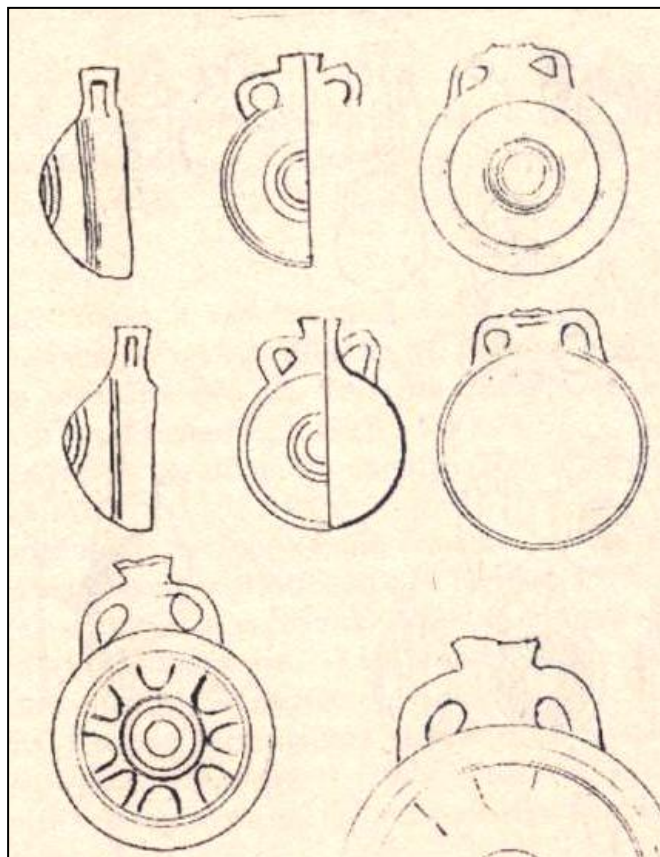
5 – 7 ред бѣклици от Второто българско царство (южно от Патриаршията Ив. Джембов; Хотница, Й. Алексиев западен склон, П. Славчев; от манастира Великата лавра, К. Тотев)

8 ред етнографски паралели

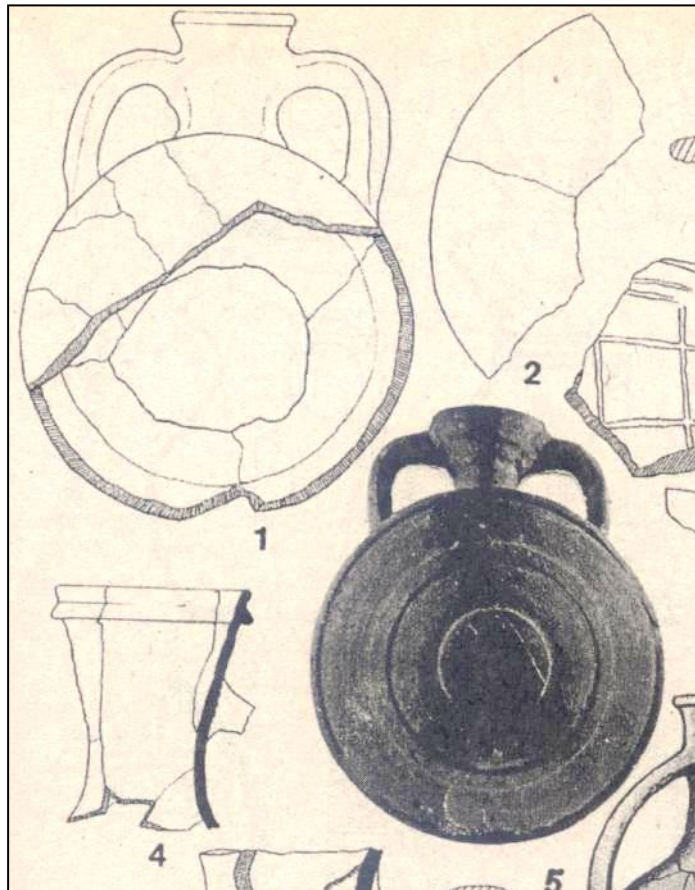
Мал. 4. «Биклици», що знайдени в Болгарії

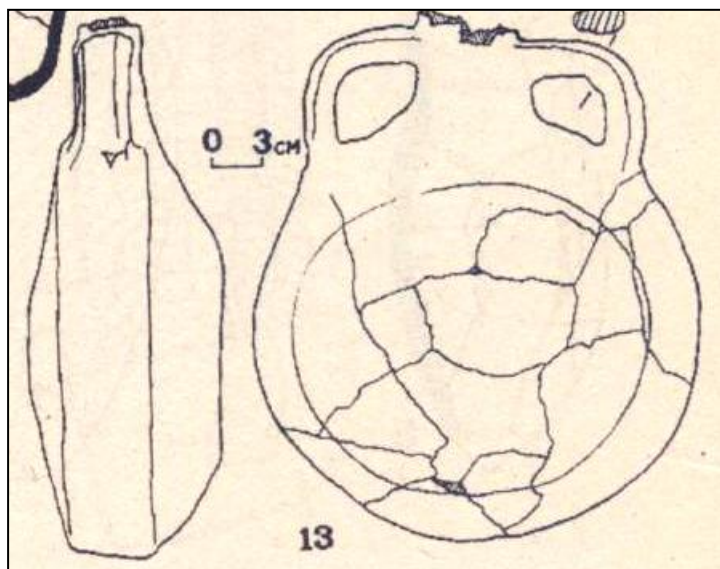
Мал. 5. Фляга з Кой-Крилганкалі (Приарал`я)

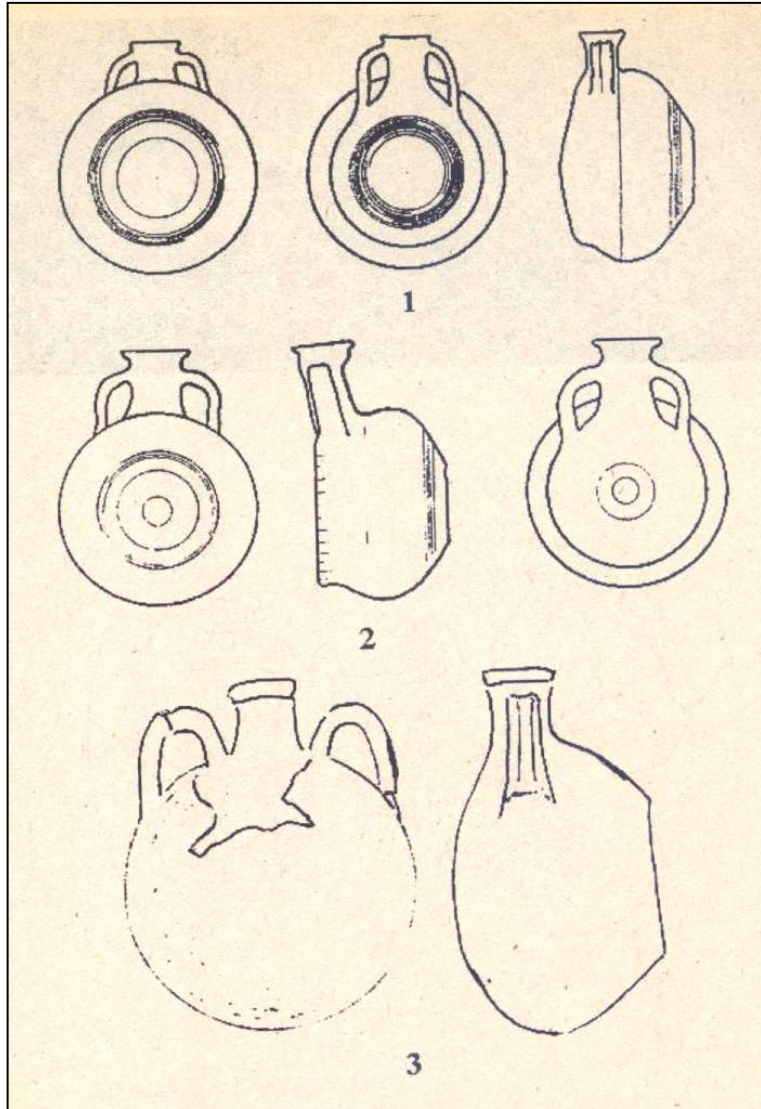
Мал. 6. Фляги з Новочеркаського музею (1-2) та з станиці Кривянської (3) (Передкавказ`я)

Мал. 7. Фляги з салтівського горизонту
городища Тепсень (Крим)

Мал. 8. Фляга з салтівського горизонту
городища Судак (Крим)

УДК 903.21'12"633/634" – 035.56 (477.63)

**ГОСПОДАРСЬКО-АДАПТИВНА СТРАТЕГІЯ ПЕРВІСНОГО
НАСЕЛЕННЯ ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЖЖЯ В КІНЦІ
МЕЗОЛІТУ – НЕОЛІТИ**

В статті розглядається питання адаптації мезо-неолітичного населення Дніпровського Надпоріжжя до специфічних палеогеографічних умов, а також наводиться палеоекономічна модель річного циклу господарської діяльності рибалок-мисливців-збирачів регіону, створена на основі археологічних матеріалів при використанні даних ряду природничих наук.

***Ключові слова:** Надпоріжжя, мезоліт, неоліт, рибний промисел, ресурсна база.*

В соціологічному плані існує поширена думка щодо епохи неоліту як до періоду, основним (якщо не головним) критерієм якого є відтворююче господарство. Дана теза на сьогодні являється досить суперечливою, оскільки не завжди перехід до неоліту знаменується становленням нових господарських форм (землеробство, скотарство). Більш того, на території України, та й у Євразії в цілому спостерігається нерівномірність розвитку господарства, пов'язана з різноманітністю екологічних умов проживання. Саме ресурсні можливості визначали господарську специфіку населення на первісному етапі. Тобто, там, де полювання і рибальство очевидно були більш ефективними та економічно вигідними, землеробство і скотарство їх не витісняли.

Перспективною в плані вирішення питання взаємозв'язку навколишнього середовища та життєдіяльності людини, представляється територія Дніпровського Надпоріжжя. Для цієї території в період пізнього

мезоліту – неоліту характерна своєрідна адаптивна модель мисливців-рибалок-збирачів, яка була обумовлена специфічними географічними умовами і ресурсними можливостями регіону.

В даній роботі ми не будемо в деталях зупинятись на палеогеографічній характеристиці Дніпровського Надпоріжжя в пізньому мезоліті – неоліті, оскільки ця проблематика була темою наших окремих публікацій [7, С. 120 – 125; 8]. Тим не менш, варто окреслити геолого-хронологічні рамки нашого дослідження. Так, виходячи з даних радіохронології відкладень голоцену степової зони України та археологічних пам'яток, період пізнього мезоліту і початок неоліту слід співвідносити з бореальним періодом голоцену, а кінець раннього неоліту і неоліт в цілому – з атлантичним періодом.

Не дивлячись на порівняно невелику територію порожистої частини Дніпра (близько 80 км в протяжності), ми можемо говорити про яскраво виражену господарську спеціалізацію населення мезо-неолітичного періоду, яка базувалася на річковому промислі, при значній ролі полювання та збиральництва. Що стосується скотарства, яке час від часу фігурує в літературі як характерний вид господарства для даного регіону, то ми не виключаємо таку можливість, проте з деякими зауваженнями. По-перше, навіть якщо погодиться з визначеннями кісток (в основному це дослідження І. Г. Підплічко, визначення якого в науковій літературі часто піддаються сумнівам [3, С. 49, 58 – 60; 22 та ін.]) як таких, що належать домашнім видам, то роль скотарства в співвідношенні з роллю рибальства та полювання значно нижче, і, скоріше за все, воно було альтернативою домінуючим формам господарства в найменш продуктивні (кризові) періоди року. По-друге, слід враховувати також поняття «живих консервів», або ж «резерву промислу» [17, С. 13]. Розв'язати питання про місце скотарства в Надпоріжжі в мезоліті – неоліті остаточно можна тільки шляхом проведення нових досліджень в регіоні зі скрупульозними визначеннями палеозоологів.

У будь-якому разі, реконструюючи життя людини порожистої частини Дніпра в пізньому мезоліті – неоліті необхідно враховувати весь спектр

археологічних та географічних даних, при широкому використанні можливостей палеозоології, іхтіології, антропології, ботаніки та інших наук. Тільки комплексне наукове дослідження пам'яток може дати найбільш достовірну картину, що склалася тут в первісну епоху.

Для поселень та стоянок Надпоріжжя характерною рисою являється їх розташування безпосередньо біля водної артерії, яка була запорукою успішного життєзабезпечення. Вони розташовувалися або ж на берегах Дніпра та його приток, або влаштовувались на островах. На відрізку Дніпра, який нас цікавить, геологічно обумовлена наявність величезної кількості островів, порогів, забор і великих скель, які активно експлуатувалися населенням в період розквіту неолітичного рибного промислу.

Людина могла використовувати лише ті ресурси, які були характерні і доступні для екологічної ніші, яку вона займала. Така стратегія поведінки передбачала обов'язкове сезонне планування діяльності для успішного життєзабезпечення, яке було тісно пов'язане з природними ритмами. Оскільки частина флори і фауни, як основних джерел їжі населення, випадала з розряду «доступних» внаслідок природних міграцій (водоплавна дичина, напівпрохідні і прохідні види риб, кочівля деяких копитних та ін.), або річних біоритмів (зимова сплячка, зниження активності риб тощо).

Аналіз матеріалів мезо-неолітичного періоду Дніпровського Надпоріжжя показує чітко спланований населенням річний цикл промислів, що проявлялося у виборі такої стратегії життєзабезпечення, яка гарантувала максимальне отримання бажаного продукту харчування в конкретний період року при мінімальному ризику. У даній роботі ми зробили спробу реконструювати можливий річний господарський цикл надпорізьких первісних рибалок-мисливців-збирачів в мезо-неолітичну епоху.

На території Дніпровського Надпоріжжя в пізньомезолітичний – неолітичний період можна виділити кілька напрямків господарської діяльності. Одним з домінуючих був рибний промисел, що не дивно, враховуючи його особливу продуктивність в регіоні. Головним джерелом

м'ясної їжі залишалося полювання. Також широко розвинене було і збиральництво.

Рибний промисел. Важливість цього промислу в житті первісного населення Дніпровського Надпоріжжя відзначали багато вітчизняних дослідників [15, С. 143; 4; 9; 13, С. 115 та ін.]. На характеристиці рибного промислу Надпоріжжя (знаряддя, способи рибної ловлі, духовна культура рибалок) ми зупинялися і раніше [5; 6], але не акцентували увагу на сезонні особливості даного промислу.

Одним з видів, який входив в раціон харчування первісного населення Надпоріжжя був вирезуб (*Rutilus frisii frisii*). Даний вид представляє особливий інтерес, оскільки є напівпрохідною рибою, а значить, був доступний як здобич в конкретні періоду року. Вирезуб нагулюється в солонуватих і опріснених ділянках моря, а на нерест йде в річки. Віддає перевагу місцям зі швидкою течією і чистою прохолодною водою та піщано-галечниковим або кам'янистим дном, де тяжіє до ділянок з вирами, глибокими, проточними ямами.

Хід в порожисту ділянку Дніпровського Надпоріжжя здійснювали лише статевозрілі особини при довжині тіла 50 см і більше. Найвища жирність вирезуба припадала на осінь. Не дивно, що до цього виду риб, які завжди виловлювалися тільки великих розмірів і мали велику енергетичну цінність, у населення було особливе ставлення [21, С. 70-75]. Даний вид риб зустрічається і на ранньонеолітичних поселеннях Дністра. Розміри риб в основному 50-60 см, що перевищує розміри сучасних особин. Є. О. Цепкін припускає, що вирезуба добували під час нересту колющими знаряддями, або, перегороджуючи шлях їх прямування огорожами із прутів [23, С.127-132].

І. Я. Сироватський вважає, що весняний хід починався з початком льодоходу і закінчувався в кінці квітня. У травні – вересні в уловах він був відсутній, іноді зустрічався в одиничних екземплярах. Осінній, добре виражений хід вирезуба починався з другої половини жовтня, його максимум припадає на листопад. З другої половини грудня хід вирезуб помітно

сповільнюється і в кінці місяця закінчується. Зимуює даний вид в лиманах і гирлових ділянках [16, С. 5-79].

Після побудови Дніпрогесу вирезуб випав зі складу іхтіофауни [12, С.163-188].

З корошових порід в уловах первісних рибалок у великих кількостях був присутній сазан (*Syrphus aspiro*). Для сазана властиві нерестові міграції. У річці риба на нерест йде проти течії, відкладає ікру на рослинність на глибині 20-25 см. Нерест порційний тривалий: з кінця квітня до кінця червня [11, С. 354].

Г. І. Шпетом на прохання М. Я. Рудинського були проаналізовані іхтіологічні матеріали з Вовницького (Солонянського району Дніпропетровської області) могильника. Риб'ячі зуби являють собою рештки великих екземплярів коропа та вирезуба. Порівняння з зубами коропа вагою в 12 кг, 6 кг і т.д., що збереглися в науково-дослідному інституті рибного господарства, дозволило визначити і наблизні розміри коропів, яким належали виявленні у могильнику зуби.

З 10 поховань подано до визначення 422 зуби, що з них 334 належать коропу і 88 вирезубу. Коли від спійманої риби зберігались усі великі зуби, то кількість риб, що їх зуби знайдені в похованнях, була від 1 до 40 в одному похованні, а всього в десяти похованнях сягала 92 (76 коропів і 16 вирезубів). Насправді, кількість риб була скоріш більшою, бо знайдені зуби могли належати більшому числу риб. Майже в кожному похованні зустрічались зуби коропа (сазана) та вирезуба. Цікаво, що зуби належали виключно крупним рибам, вагою 6-20 (частіше 10-12) кг [14, С. 35-36]. Це підтверджує ідею про те, що максимальний вилов даних видів проходив саме в період їх нересту, в якому беруть участь тільки статевозрілі особини.

Видом який також цінувався первісними рибалками був сом (*Silurus glanis*). Нереститься сом з квітня по червень, при температурі води 17-22 °С. Нерест галасливий, помітний. Глибина невелика – 0,5 – 2,5 м, що сприяло його забою [2, С. 202].

Раніше в районі дніпровських порогів (до зарегулювання Дніпра) сом ловився в балках, по Дніпру на глибоких місцях, серед порогів (у ямах) і серед заростей рослинності, коли він виходив годуватися [18, 1927].

Сом теплолюбна риба и при охолодженні води до 7-5 °С (кінець вересня – початок листопаду) перестає харчуватися, майже не рухається, стає в'ялим и залягає на глибоких місцях в ями, де впадає в стан зимової «сплячки». Навесні після скресання і потепління води до 6-8 °С (кінець березня – початок квітня), сом виходить з місць зимівлі і, блукаючи по водоймі, починає активно харчуватися.

Щука (*Esox Lucius Linne*) – прісноводна річкова, озерна і ставкова риба; в річках тримається прибережної зони в місцях з помірною течією, з підводними і надводними рослинами. В невеликих кількостях може ловитись і взимку [20, С. 326 - 327].

Судак (*Stizostedion lucioperca*) – хижак, що живе у відкритій зоні озер і водосховищ. Нерест відбувається з середини квітня до кінця травня при температурі 12 – 15 °С. Сам нерест проходить тихо, без властивих іншим риbam сплесків. Ікра відкладається в гнізда влаштовують самці на мілководдях з піщаним ґрунтом або під підмитими кореневищами очерету [2, С. 229].

Крім зазначених вище риб, в раціон харчування населення входили й інші риби, проте їх видовий склад визначити однозначно не можна. Можна лише припустити, що об'єктами рибальства були характерні для Дніпровських порогів (до зарегулювання) види риб такі як в'юн, голец, густера, ялець, жерех, карась, краснопірка, лящ, лин, минь, окунь, плотва та ін.

Аналіз іхтіологічних матеріалів показав різноманітність видового складу улову первісного населення регіону. Екологія цих видів передбачає існування сезонного планування промислу (вирезуб, жерех як прохідні види, зимова «сплячка» великої кількості риб, періоди нересту і т.д.), а також організацію лову на декількох, різних за гідрологічним режимом, «рибних місцях» (бурхливих кам'янистих ділянках, заводях, прибережних зонах, озерах і т. д.). Все це сприяло

розвитку різних способів рибного лову, спеціалізованих знарядь і пристроїв, плавзасобів і т. п.

Полювання. Важливу роль в життєзабезпеченні ранньонеолітичного населення Надпоріжжя відіграло полювання. Саме полювання було основним джерелом м'ясної їжі. Щодо сезонності даного промислу, то деякі види є прекрасним маркером літнього періоду полювання на них. Серед них можна назвати деякі види хутрових тварин, для яких характерна зимова сплячка (бабак (*Marmota bobak*), борсук (*Meles meles*), бобер (*Castor fiber*) і ін.), а також водоплаваюча дичина (чирок (*Anas querquedula*), крижень (*Anas platyrhynchos*), свиц (*Anas penelope*), шилохвіст (*Anas acuta*) та ін.), представники якої здійснюють міграції на холодний період року. Загалом же фауністичні комплекси також добре відображають палеогеографічні умови, що склалися в регіоні.

Екологічна обстановка в Дніпровському Надпоріжжі забезпечувала необхідні умови проживання як для степових, так і лісових видів тварин. Практично на всіх пам'ятниках Надпоріжжя спостерігається змішаність фауністичного комплексу.

Збиральництво. Знахідки скупчень раковин річкових і сухопутних молюсків на поселеннях Сурської культури свідчать про розвинене збиральництво (Сурський, Ігрен, Стрільча Скеля та ін.). Культурні прошарки практично всіх поселень включали раковини *Unio* і *Paludinae*. Тіла молюсків люди могли вживати в їжу. Із стулок *Unio* робили штампи для орнаментів кераміки або клали в поховання [10, С. 263]. Крім цього раковини, на думку дослідників, могли служити своєрідною підстилкою на дні жител [19]. Судячи з даних іхтіології, багато видів риб вживають в їжу м'ясо річкових молюсків, а тому логічно буде припустити використання останніх в якості наживки при риболовлі. Об'єктів збиральництва було, очевидно, дуже багато. Можна, наприклад, відзначити, що в оселях виявлена значна кількість уламків щитків черепах. Безсумнівно, неолітичне населення займалося збиранням дикорослих ягід, плодів, грибів і т.д.

Враховуючи вищесказане можна реконструювати річний цикл економіки населення. Найбільш прийнятним вважаємо починати характеристику господарського-економічного циклу з весняного періоду,

оскільки саме в цей період закінчувалися запаси продуктів харчування на зимовий період і ставали доступними харчові ресурси, які були відсутні в холодну пору року.

Починаючи з березня починало активізуватися рибальство, зокрема лов щуки, яка серед риб є однією з найбільш холодолюбних і розмножується раніше інших видів риб – при температурі води 3-7 °С, на глибині 0,5-1 м. Вилловлюють щук основному ставними сітками і в плавнях серед рослинних прогалин, рідше тягловими неводами [20, С. 326-327].

З березня по кінець квітня – сприятливий період для лову вирезуба і інших прохідних риб, які піднімалися з Дніпро-Бузького лиману у великій кількості, а також для промислу на коропових і сома, який після зимової пасивності починав активно годуватися. Ймовірно, що промисел на ці види риб швидше мав форму «полювання» за допомогою гарпунів і острог.

Швидше за все, весняна пора була періодом, коли саме рибальство було головним джерелом продукту харчування у населення.

Незважаючи на поширену точку зору, що рибний промисел найбільш продуктивний в теплу пору року, необхідно відзначити, що в спекотні місяці літа активність більшості риб зменшується, що відбивається на улові. Проте і влітку рибальство не втрачало своєї актуальності. Швидше за все, в літній період населення активно займалося полюванням на прирічкову фауну (зокрема водо плаваючі птахи, бобер, черепахи та ін.), активно займалося збиранням (у тому числі і заготівлею їстівних плодів, ягід, молюсків та ін.), полюванням на дрібних хутрових звірів.

Осінній період можна характеризувати як активний період заготівельних робіт. Завершується етап активного збиральництва (гриби, молюски та ін.). Знову зростає роль рибальства, що пов'язано з другою хвилею міграції прохідних видів риб, яка була навіть більш значною, ніж весняна. Починається час активного нагулу всіх видів риб, які активно накопичують енергетичні запаси для зимівлі.

Починаючи з кінця листопада різноманіття іхтіофауни падає, проте лісові масиви поповнюються копитними та іншими тваринами, які стягуються сюди на зимівлю.

В зимовий період населення існувало за рахунок заготівель і, безперечно, полювання. Слід відзначити, що полювання не витіснялось на протязі всього року, але воно не являлось постійно основним джерелом харчування.

Дослідники припускають існування рибного промислу в первісного населення Надпоріжжя і в зимовий період, відзначаючи, що «особливості поселень і самих людей, що мешкали в Дніпровському Надпоріжжі, обумовлювалися природним середовищем: Дніпровські пороги здавна приваблювали людей тим, що навіть взимку не покривалися льодом і давали їжу в найбільш голодні сезони року» [1, С. 30]. Таку точку зору можна прийняти, однак з деяким зауваженням. Рибальство в зимовий період року могло мати місце, однак основні промислові види риб, які виловлювалися населенням втрачали свою активність у цей період (щука, судак та ін.) Або взагалі впадали у стан подібний до сплячки (короп, окунь, сом, йорж та ін.).

На основі широкого кола етнографічних даних В. О. Шнірельман дійшов висновку про тісний зв'язок тварин, які відігравали провідну роль в життєзабезпеченні колективів, з формуванням духовної культури населення [24, с. 178]. Не виключено, що початок сезону рибного промислу і його закінчення було пов'язано з певними обрядово-календарними діями. В будь-якому разі, домінування рибного промислу в економіці відобразилося на духовній культурі населення [5].

Унікальна кормова база Дніпровського Надпоріжжя сприяла тривалому проживанню колективів в даному регіоні. Це, в свою чергу, створювало умови для закріплення в соціальній пам'яті позитивної оцінки даної території і формування уявлення про її привабливість не тільки в реальному, а й потойбічному світі. Не випадково саме в Дніпровському Надпоріжжі зосереджені практично всі відомі на сьогодні мезо-неолітичні могильники.

Той факт, що основна кількість поховань мезо-неолітичного часу локалізується саме в Надпоріжжі, вказує на наявність тут природних умов спроможних забезпечити життєдіяльність населення яке тут проживало на протязі тривалого часу.

Незважаючи на багату ресурсну базу Дніпровського Надпоріжжя, для оптимального отримання продукту харчування населення повинно було створити особливу стратегію життєзабезпечення, яка залежала від річних біоритмів і була запорукою їхнього існування на порівняно невеликій території впродовж тривалого часу. Дніпровське Надпоріжжя являється унікальною територією в плані вивчення адаптації первісного населення до навколишнього середовища, і залишається актуальною і перспективною для подальших досліджень.

O. V. Demchenko

***ECONOMIC AND ADAPTIVE STRATEGY OF PRIMITIVE
POPULATION OF THE DNIEPER NADPORIZHZHYA REGION DURING
THE LATE MESOLITHIC – NEOLITHIC***

The article discusses the adaptation of Meso-Neolithic population of the Dnieper Nadporizhzhya region to specific paleogeographic conditions and provides paleoeconomic model annual cycle of economic activities of fishermen-hunters-gatherers of the region, based on archaeological materials using a number of data natural science.

Key words: *the Dnieper Nadporizhzhya region, Mesolithic, Neolithic, fishing, resource base.*

**ХОЗЯЙСТВЕННО-АДАПТИВНАЯ СТРАТЕГИЯ ПЕРВОБЫТНОГО
НАСЕЛЕНИЯ ДНЕПРОВСКОГО НАДПОРОЖЬЯ В КОНЦЕ МЕЗОЛИТА
– НЕОЛИТЕ**

В статье рассматривается вопрос адаптации мезо-неолитического населения Днепровского Надпорожья к специфическим палеогеографическим условиям, а также приводится палеоэкономическая модель годового цикла хозяйственной деятельности рыболовов-охотников-собирателей региона, созданная на основе археологических материалов при использовании данных ряда естественных наук.

Ключевые слова: *Надпорожье, мезолит, неолит, рыбный промысел, ресурсная база*

Список використаної літератури та джерел

1. Афанасьев О. Е. Категория «легендарный город» и ее функции для геоисторического региона (на примере Днепровского Надпорожья) / Афанасьев О. Е., Троценко А. В. // *Лабиринт: журнал социально-гуманитарных исследований*. – 2013. – № 3. – С. 22–34. – ISBN 2225-5060.
2. Біологічне різноманіття України. Дніпропетровська область. Круглороті (Cyclostomata). Риби (Pisces): монографія / В. Л. Булахов, Р. О. Новіцький, О. Є. Пахомов, О. О. Христов. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2008. – 304 с. – ISBN 978-966-551-275-2.
3. Гаскевич Д. Л. Поселение Каменная Могила I и начало неолитизации Северного Причерноморья: гипотезы, аргументы, факты / Д. Л. Гаскевич // *Strstum Plus*. – 2012, №2. – С. 45–65. – ISSN: 1608-9057.
4. Даниленко В. Н. Неолит Украины: монографія / В. Н. Даниленко. – К.: Наукова Думка, 1969. – 257с.

5. Демченко О. В. Релігійні уявлення неолітичного населення з доміантною роллю річкового промислу (в світлі наукового доробку В. М. Даниленка) / О. В. Демченко // Північне Приазов'я в епоху кам'яного віку – енеоліту: матеріали міжнародної наукової конференції. – Мелітополь, смт. Мирне, 2013. – С. 40–43.

6. Демченко О. В. Роль річкового промислу в житті населення Дніпровського Надпоріжжя в мезоліті та ранньому неоліті / О. В. Демченко // Грані історії: зб. наук. праць. – Горлівка: Вид-во ГІМ ДВНЗ «ДДПУ», 2013. – С. 35–47.

7. Демченко О. В. Роль природного фактора в розвитку первобытного населення (по материалам позднемезолитических – раннеолитических памятников Днепровского Надпорожья) / О. В. Демченко // Верхнедонской археологический сборник. – Липецк, 2014. – Вып. 6. – С. 120–125. – ISBN 978-5-88526-652-9.

8. Демченко О. В. Палеогеографические условия обитания позднемезолитического – неолитического населения Днепровского Надпорожья / О. В. Демченко // Историчні етюди – Дніпропетровськ: Пороги, 2014. – Вип. 4. – С. 189–193. – ISBN 978-617-518-296-3.

9. Залізник Л. Л. Пізній мезоліт України / Л. Л. Залізник // Археологія. – К., 1995. – № 4. – С. 3–15. – ISSN 0235-3490.

10. Котова, Н. С. Культурно-исторические процессы в северном Причерноморье в VI-V тыс. до н.э. [текст] : дис. ... д-ра ист. наук / Котова Надежда Сергеевна. – К., 2010. – 768 с.

11. Кузнецов Н. Л. Современный справочник рыболова: монография / Николай Кузнецов. – Донецк: ООО ПКФ «БАО», 2002. – 480 с. – ISBN: 966-548-532-6.

12. Мельников Г. Б. Ихтиофауна озера Ленина (Днепровского водохранилища) после его восстановления / Г. Б. Мельников // Вестник Днепропетровского научно-исследовательского института гидробиологии – 1955. – Т.11. – С.163–188.

13. Неприна В. И. Рыболовство в мезолите-энеолите Украины / В. И. Неприна // Рыболовство и морской промысел в эпоху мезолита – раннего металла. – Л.: Наука, 1991 – С. 109–115.
14. Звіт Дніпрогесівської експедиції: звіт про археологічні розкопки в Україні за 1949 рік / М. Я. Рудинський – Київ. – Науковий архів ІА НАНУ 149/26.
15. Рудинський М. Я. Пам'ятки Лоханського острова / М. Я. Рудинський // Антропологія. – К., 1928. – С. 143–168.
16. Сироватська Н. І. Вирозуб *Rutilus frisii* (Nordmann) / Н. І. Сироватська // Праці Українск. філії Озівсько-Чорноморського інституту морського рибного господарства. – Т.7. – Вип.1. – Харків: Видавництво наркомпостачання УРСР, 1933. – 80 с.
17. Станко В.Н. Хозяйство населения степей Северного Причерноморья в эпоху мезолита / В. Н. Станко // Записки історичного факультету – Одесса, 1996. – Вип. 3.
18. Сыроватский И. Я. Рыболовство в районе Днепровских порогов / И. Я. Сыроватский, П. К. Гудимович // Тр. Гос. ихтиол, опыт. ст. – 1927. – Вып. 1. – С. 109–178.
19. Телегін Д. Я. Ігреньське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезоліті Східної Європи: монографія / Д. Я. Телегін // Старожитності Степового Причорномор'я та Криму. – Т.VIII. – Запоріжжя, 2000. – С. 3–88. – ISBN – 955-7037-44-4.
20. Фауна України /під ред. П. Й. Павлова. – К.: Наукова Думка, 1980. – Том 8. – Вип. 1. – 352 с. – ISBN 5-12-000269-2.
21. Фауна України / Ю. В. Мовчан, А. І. Смірнов – К.: Наукова Думка, 1981. – Том 8. – Вип. 2. – Част. 1. – 423 с. – ISBN 5-12-000269-2.
22. Формозов А.А. О критике источников в археологии / А. А. Формозов // СА – 1977 – № 1 – С. 5–14.

23. Цепкин Е. А. К истории ихтиофауны Днестра / Е. А. Цепкин // Бюллетень Московского общества испытателей природы. Отд. Биологии. – 1970 – Т.75. – № 3. – С. 127–132. – ISBN 978-5-904014-23-0.

24. Шнирельман В. А. Доместикация животных и религия / В. А. Шнирельман // Исследования по общей этнографии. – М.: Наука, 1979. – С. 178–209.

В. А. Долгочуб, Н. О. Петрова

УДК [394.014:299](477)

СТРАТЕГІЇ САМОРЕПРЕЗЕНТАЦІЇ НЕОЯЗИЧНИКІВ В УКРАЇНСЬКОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ

У даній статті аналізуються способи саморепрезентації українських неоязичників у інформаційному просторі країні на прикладі літератури, мистецтва, ЗМІ та Інтернету. Деякі питання, зокрема, неоязичницька присутність на полицях книжкових магазинів, культура тіла неоязичників як засіб репрезентації власної ідентичності, їхнє місце у суспільно-політичних подіях в Україні 2013-2014 рр., підіймаються вперше.

Ключові слова: *неоязичництво, саморепрезентація, конструкт, традиційна культура.*

Неоязичництво як культурне, неорелігійне, суспільно-політичне явище має надзвичайно багато інтерпретацій та способів осмислення. Історіографія цієї теми на пострадянському просторі вже нараховує не один десяток монографій та захищених дисертацій. Тим не менше, значна частина праць має поверховий, загально-ознайомчий характер, внаслідок чого багато проблемних аспектів лишаються поза увагою науковців. Крім того, ідеологічна або методологічна заангажованість дослідників часто не дозволяє без упереджень розглядати явище неоязичництва та його конкретні прояви.

Своїм достатньо широким поширенням в Україні, безперервний процес якого почався з кінця 1980-х років і триває сьогодні, неоязичництво в усіх своїх формах завдячує передовсім молоді. Оскільки радянська ідеологія не здатна була забезпечити її світоглядні та етичні шукання, а новопостала національна держава свою ідеологію так і не виплекала, молоді громадяни звернулися й продовжують звертатися до ідейних альтернатив, які їм пропонує оточуючий інформаційний простір.

У даній роботі ми розуміємо під неоязичництвом комплекс світоглядних проєктів (реалізованих чи нереалізованих в організаційних формах), автори і послідовники які розцінюють себе як продовжувачів або спадкоємців релігійної (і ширше – духовної, культурної) традиції дохристиянської Русі та засновують свої практики, конструювання теорії на відомостях про слов'янське язичництво, що містяться в історичних та інших («Велесова книга», фолк-історії та ін.) джерелах і у безпосередніх його пережитках в українській традиційній культурі.

Ми розглянемо, як українські неоязичники (рідновіри) репрезентують себе у цьому самому українському інформаційному просторі (на прикладі літератури у книгарнях, субкультурного мистецтва, ЗМІ, Інтернету тощо).

Варто зауважити, що українські неоязичники вміють не тільки видобувати інформацію з цілком адекватних історичних джерел, але й поширювати її, вживлювати певні кліше і власні конструкти. Абсолютно невивченою залишається міра присутності в українському інформаційному просторі неоязичницьких за походженням ідей та кліше, – а саме ця присутність визначає вплив, який здійснюють неоязичницькі конструкти на суспільну свідомість. У даній роботі ми спробуємо за наявним колом джерел (здебільшого експериментальних за своїм характером) *окреслити неоязичницьку присутність у різних сферах інформаційного простору, відкритого й відвідуваного громадянами України.* Однак варто зауважити, що, по-перше, ми не маємо змоги окреслити історичні трансформації даної присутності, хоча і спробуємо простежити її динаміку за останні шість років

(2008-2014 рр.); по-друге, неможливо об'єктивно визначити міру сприйнятої та засвоєної інформації довільними реципієнтами, тож даного питання ми не торкатимемось.

Почнемо з дослідження, яке ми здійснили на базі книжкових магазинів м. Одеси у січні-лютому 2014 р. Його метою було виявити, яка неоязичницька чи «навколонеоязичницька» література присутня на їхніх полицях і в якій кількісній мірі (буквально: у скількох магазинах вона є і який її асортимент). Для дослідження було обрано 39 книжкових магазинів у різних районах міста (більше $\frac{3}{4}$ книгарень населеного пункту загалом). Вся сукупність літератури, дотична до неоязичницьких мотивів була поділена нами на 4 умовних групи (твори українських та неукраїнських неоязичників відповідно, твори навколязичницьких «побічних течій» і навколязичницька белетристика). Література хоча б однієї з цих категорій виявилась присутня у 31 магазині (у 8 не спостерігалась). Найбільш поширеними очікувано виявилась література III та IV категорії: твори О. Асова (О. Барашкова), В. Мегре, «Слов'яно-арійські веди» старовірів-інглінгів; белетристичні твори Ю. Канигіна, О. Буровського, М. Савінова, Л. Прозорова тощо. Твори провідників українського рідновірства були знайдені у 7 книгарнях, російського – у 8. Достатньо велика кількість примірників даної літератури (усіх категорій) оздоблена легко впізнаваною *символікою* (наприклад, червоним «коловоротом»), що в буквальному сенсі семіотизує дані сегменти інформаційного простору подібно до тактики «брендизації», поширеної в маркетингу. У цьому ракурсі дослідження вбачаємо перспективним проведення повторного моніторингу через 1-2 роки, а також аналіз того, наскільки ці книжки продаються (наскільки вони «популярні»).

Серед «навколонеоязичницької» літератури, до якої можна віднести історичну художню белетристику й белетризовані публіцистичні твори, які так чи інакше торкаються провідних неоязичницьких мотивів (міфів етногенезу, обґрунтування локалізації й трайбалізму, сюжетів хрещення Русі та його наслідків тощо), можна виокремити приклади власне неоязичницької

прози та поезії. На особливому місці серед неї знаходиться творчість письменника І. І. Білика (1930-2012), яка також передує оформленню української неоязичницької субкультури, однак справила на неї вагомий вплив. Йдеться, передовсім, про романи «Меч Арея» (1972 р.) та «Похорон богів» (1986 р.), які достатньо близькі по духу неоязичницькій міфології (в них, наприклад, згадуються «косаки-русини» під V ст.н.е. [4, с. 26-27], «Хоре [Хорс] як потаємне ймення Дажбога-Сонця» [5, с. 169] тощо). Легенда про «меч Арея», втілена у пісні В. І. Лютого, стала неофіційним гімном цього руху в Україні.

Сучасні представники неоязичницького художнього слова в Україні, а до них можна віднести Дана Береста, Яруна Мотронюка, Живосила Лютого, Богумира Миколаїва, обмежуються здебільшого поезією (на відміну від Росії, де наявні також достатньо високо тиражовані неязичницькі прозаїки). Через відсутність належної матеріальної бази для видання друкованих збірок головним способом поширення їхньої творчості стає Інтернет [9; 18].

На необхідності застосування Інтернет-джерел при дослідженні неоязичницького руху вже наголошували деякі аналітики [6], а Г. М. Стоянова у своїй статті про репрезентацію етнічності у соціальних мережах пише: «Сервіс соціальних мереж є найбільш функціональним засобом для формування різних видів ідентичності, в т.ч. етнічної» [20, с. 81]. Нами була здійснена спроба утворення сайтографічної джерельної бази для вивчення українського неоязичницького руху [14], серед якої інформаційну присутність неоязичників безпосередньо відображають дві виділені нами категорії:

1) Веб-сайти неоязичницьких течій (конфесій), громад, організацій. За два роки були видалені сайти «Собору Дажбожої віри» та «Собору українських звичаєвих громад», однак Інтернет-ресурси інших неоязичницьких течій працюють та розвиваються. Спостерігається переніс Інтернет-активності з окремих веб-сайтів до соціальних мереж (передовсім «Вконтакте.ру», меншою мірою – до «Facebook» та «Однокласники.ру»), де

рідновірські громади мають змогу не тільки систематично поширювати інформацію, але і планувати організацію власних заходів.

2) Популярні портали (до яких відносяться, наприклад, «Народний оглядач», <http://ar25.org>, та «Національний портал Аратта», <http://aratta-ukraine.com>), особисті веб-сайти окремих прихильників.

Соціальні мережі дають неоязичникам надзвичайно широкі можливості для поширення та вживлення у суспільну свідомість власних конструктів. Так, серед найбільших українських неоязичницьких спільнот мережі «Вконтакте.ру», у «Автентичній Україні |Епіцентрі Язичництва|» (<http://vk.com/authentica>), на момент 30.10.2014. нараховується 12400 учасників, а в спільноті «|Рідновіри|» (<http://vk.com/ridnoviry>) – 4000 учасників, причому в обох випадках спостерігається тенденція до зростання.

Найцікавіше і найактуальніше питання в рамках теми про поширення неоязичницьких конструктів стосується запитів у найбільш популярних пошукових мережах (Google, Yandex, Rambler тощо), які отримують спрямування на Інтернет-ресурси, що містять інтерналізовані рідновірські кліше і, відповідно, зумовлюють споживання непідготовленим шукачем інформації у відповідній трактовці. Тут можна провести безліч експериментів, щоразу виходячи на нові послідовності запозичень та інтерналізації. Достатнім прикладом, на наш погляд, є запити у сервісі «Google-Зображення», присвячені слов`янським богам в цілому або окремо. Нерідко у відповідях на подібні запити можна знайти і картини українського художника-рідновіра В.Крижанівського, який створив цілу серію образів на тему слов`янського пантеону.

Сферою української неоязичницької субкультури, яка виходить далеко за межі Інтернету є музика. Музичною пропагандою рідновірських ідей, особливо сприйнятливою для молодіжної аудиторії, в Україні займаються такі прибічники напрямку pagan-metal і рок-гурти, як «Drudkh», «Dub Buk», «Kroda» «Natural spirit» «Nokturnal mortum», «Вогнесміх», «Говерла», «Перунів цвіт» «Реанімація», «Сварга», «Тінь сонця» і «Чур». Окрему групу

складають також гурти, які належать до субкультури скінхедів і займаються більше пропагандою націонал-соціалістичних поглядів, про що можна судити з текстів їхніх пісень та інтерв'ю учасників [3; 15]: «Русич», «Сейтар», «Сокира Перуна», «Чиста криниця». Молодь і є тією віковою (а до певної міри і соціальною) категорією, до якої спрямований цей напрям присутності. Музиканти самі відзначають відносно велику кількість молоді публіки на концертах і поступове зростання кількості шанувальників [11]. У Харкові близько до зимового сонцестояння вже понад 10 років проходить фестиваль неоязичницької музики «Коловорот», а у першому кварталі 2014 р. в Одесі було заплановано три та відбулося два концерти прорідновірських гуртів – «Реанімації» [17], «Тіні Сонця» [1] і «Natural spirit», причому афіші та назви усіх містять виразно язичницьке смислове навантаження.

Сприятливим ґрунтом для саморепрезентації рідновірів є популярна в наш час фестивальна культура, зокрема численні «етнофестивалі». Назви таких із них, як «Світовид» (фольклорний фестиваль у м. Переяслав-Хмельницький), «Трипільське коло» (м. Ржищів), вже містять в собі потужний потенціал неоязичницьких впливів. Серед неоязичницьких течій організацією власних фестивалів займається РВ СРВ, – це «Купальський вінок» (проводився у 2008-2012 рр.), «Перунів полк» (зі щорічного військово-спортивного табору перетворився на фестиваль у 2009 р. і проводився ще 3 роки), «Золотий вік» (проводився 2011 р.), «Сва-Слава» (проводиться щорічно з 2005 р.). Неоязичницька присутність на «етнофестивалях», по-перше, підтверджує їхні претензії на практичну реконструкцію саме етнографічної селянської культури, а по-друге, встановлює асоціативні зв'язки між неоязичницькими концептами і етнічною культурою, що її намагаються оживити на подібних заходах.

В останні роки значно позбавилось висвітлення діяльності рідновірського руху в українських ЗМІ, причому у найпопулярніших – центральних телеканалах та Інтернет-виданнях. Найбільше це торкається телеканалів «1+1» та «СТБ», частково ТРК «Україна» (проект «Портрет

нації»), «К-1» (фільм «Арійський стандарт»). Зокрема, у форматі новин на першому з них фігурували повідомлення про «духовний центр» РВ СРВ у с. Раштівці (29.08.2008), святкування Купайла ОРУ (24.06.2010), встановлення кумира Перуна на Старокиївській горі поблизу Національного музею історії України (обидва рази – 24.08.2010 і 20.07.2013), а також демонтаж другого із них (21.07.2013). Взимку 2013-2014 рр. увага українського суспільства була прикута до подій на Майдані Незалежності в м. Київ. Рідновіри з київських громад «Православ`я» та «Квітка папороті» майже щодня проводили свої обряди в районі наметового містечка, а згодом і вул. Грушевського [7; 10], тож мали змогу задекларувати свою присутність в буквальному сенсі. Сюди ж відноситься прозязичницький імідж добровольчого полку «Азов», який бере участь в АТО [22]. Потрібно зазначити, що проблеми, пов`язані зі сприйняттям рідновірського руху в ЗМІ у загальних обрисах вивчалися І. Г. Огорокою [16].

Цікаві приклади можна побачити у навчальній та довідниковій літературі. Зокрема, підручник з української етнології авторства Б.Савчука не тільки називає «українське» язичництво «найбільш гармонійним релігійним світобаченням», але й запозичує з рідновірської літератури історіософську періодизацію та етимологію слово «православ`я» (!) [19, с. 466, 479]. Довідникове видання «Українська міфологія», складене В. Войтовичем, містить не тільки опис неоязичницьких за походженням [21] понять Прави, Яви та Нави, але й зображення давньослов`янських богів, оздоблені рідновірськими уявленнями, а також посилання на твори В. Шаяна як на джерело [8, с. 325, 393, 613, 615]. Нарешті, суто рідновірськими за походженням символами й концептами рясніють два підручника з української літератури для 5 класу, видані у 2013 р. В одному з них можна побачити витяги з неоязичницьких молитов й картину В. Крижанівського «Сварог» [2, с. 11]; в іншому – багато картин В. Королькова й Б. Ольшанського, присвячених окремим слов`янським богам, тексти із

компіляції (?) І. Р. Кіреєвського [12], а також червоний «коловорот», один із провідних символів рідновірського руху [13, с. 15-18].

Неоязичницьку присутність в українському інформаційному просторі репрезентує також і *культура тіла* українських рідновірів, яка досі не ставала предметом наукового аналізу: татуювання у поєднанні із зачісками та одягом стають конотатами, що позначають релігійно-ідеологічну приналежність. Сюди ж можна віднести зразки «вуличної» семіотики: графіті й сучасні різновиди пропаганди використовуються неоязичниками для означення власної присутності.

З усіх наведених вище прикладів можемо констатувати, що рідновірський рух в Україні більш ніж за 20 років спромігся утворити власну субкультуру. Попри те, що кількісна присутність даного руху в українському інформаційному просторі є мізерною, чітко спостерігається тенденція до розширення, залучення відносно нових засобів саморепрезентації (культура тіла, «вулична» пропаганда, освоєння електронних пошукових мереж). Найкраще українські неоязичники представлені у мережі Інтернет, що є в тому числі наслідком їхнього переважно міського поширення. Разом з тим, присутність неоязичницьких концептів у довідникових та навчальних (як для середньої, так і для вищої школи) виданнях нашо́вхує на думку про необхідність сприйняття даного руху в якості достатньо серйозного фактору сучасного етнокультурного дискурсу в Україні.

V. Dolgochub, N. Petrova

THE SELF-REPRESENTATION STRATEGIES OF UKRAINIAN NEOPAGANS IN THE UKRAINIAN INFORMATION SPACE

This article analyzes ways of Ukrainian Neopagans autorepresentation in the information space of the country on examples of the literature, arts, media and Internet. Some questions, particularly Neopagan presence on the bookstore shelves,

the Neopagan body-culture as a way of self-identity representation, their place in public and political events in Ukraine in 2013-2014, are raised for the first time.

Key words: *Neopaganism, authorepresentation, construction, traditional culture.*

В. А. Долгочуб, Н. О. Петрова

СТРАТЕГИИ САМОРЕПРЕЗЕНТАЦИИ НЕОЯЗЫЧНИКОВ В УКРАИНСКОМ ИНФОРМАЦИОННОМ ПРОСТРАНСТВЕ

В данной статье анализируются способы саморепрезентации украинских неоязычников в информационном пространстве страны на примере литературы, искусства, СМИ и Интернета. Некоторые вопросы, в частности, неоязыческое присутствие на полках книжных магазинов, культура тела неоязычников как способ репрезентации собственностей идентичности, их место в общественно-политических событиях в Украине 2013-2014 гг., поднимаются впервые.

Ключевые слова: *неоязычество, саморепрезентация, конструкт, традиционная культура.*

Список використаної літератури та джерел

1. 12.04. «Тінь Сонця» в N.A.S.H. Underground [Електронний ресурс] / Вконтакте.ру [сайт]. – URL: http://vk.com/ts_odesa_12_04 (дата звернення: 14.09.2014).

2. Авраменко О. М. Українська література: підручник для 5 класу загальноосвіт. навч. закладів. – К., 2013. – 288 с.

3. Арсеній Білодуб: «Наша воля таки вирветься назовні!» // Персонал Плюс. – К., 2006. - № 49 (200). – С. 7

4. Білик І. І. Меч Арея. – К.: Веселка, Такі справи, 2003. – 359 с.

5. Білик І. І. Похорон богів. – К.: А.С.К., 2005. – 480 с.
6. Васильев М. Неоязычество на постсоветском пространстве [Електронний ресурс] / Русский архипелаг [сайт]. – URL: http://www.archipelag.ru/ru_mir/religio/novie-identichnosti/heathenism/neo-heathenism (дата звернення: 14.09.2014).
7. Відзначили 105 річницю С. Бандери урочистим Богославленням на Євромайдані [Електронний ресурс] / Об'єднання рідновірів України [сайт]. – URL: <http://www.orgu.org.ua/index.php/component/content/article/400--105-.html> (дата звернення: 14.09.2014).
8. Войтович В. Українська міфологія. – К., 2002. – 664 с.
9. Дан Берест [Електронний ресурс] / Православи («Антія-Русь-Україна») [сайт]. – URL: <http://pravoslavu.narod.ru> (дата звернення: 14.09.2014).
10. Загальне для всіх нас – це Україна: рідновіри проводять свої славлення на Майдані [Електронний ресурс] / Релігійно-інформаційна служба України [сайт]. – URL: <http://risu.org.ua/ua/index/exclusive/reportage/54683/> (дата звернення: 14.09.2014).
11. Записано зі слів вокаліста гурту «Реанімація» Хотячука Д., 1982 р. нар., м. Одеса.
12. Киреевский И. Р. Мифы древних славян. – Харьков: : КК «Клуб семейного досуга», 2006. – 240 с.
13. Коваленко Л. Т. Українська література: підручник для 5 класу загальноосвіт. навч. закладів. – К., 2013.
14. Кузнецов В. А. Сайтографія українського неоязичництва: до питання джерелознавства // Науковий вісник. Одеський національний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – 2012. - № 24 (176). – С. 147-153.
15. Лірика [Електронний ресурс] / Чиста криниця [сайт]. – URL: (дата звернення: 14.09.2014).

16. Огорокова І.Г. Сприйняття неоязичництва українським суспільством // Наукові записки історичного факультету ЗДУ. – Вип. XXXI. – Запоріжжя, 2011. – С. 269-275.

17. «Реанимация»: клуб Огни, 22 февраля [Електронний ресурс] / Вконтакте.ру [сайт]. – URL: <http://vk.com/event64021376> (дата звернення: 09.02.2014).

18. Рідновірска поезія [Електронний ресурс] / Об'єднання рідновірів України [сайт]. – URL: <http://www.oru.org.ua/index.php/component/content/article/294-ridnovirska-poezija.html> (дата звернення: 14.09.2014).

19. Савчук Б. Українська етнологія. – Івано-Франківськ, 2004. – 559 с.

20. Стоянова Г. Репрезентация этничности в социальных сетях: конструирование реальности и идентичности (на примере этнических групп Одесщины) // Постфактум: історико-антропологічні студії. - № 1: Єдність у різноманітті стратегій та практик. – Одеса, 2013. – С. 72-82.

21. Шиженский Р. В. «Явь, Правь и Навь» как религиозно-философские основы славянского неоязычества [Електронний ресурс] / Слов'янська духовна течія «Великий вогонь» [сайт] – URL: http://ogin.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=29:1-r-&catid=3:2009-11-01-23-08-24&Itemid=8 (дата звернення: 14.09.2014).

22. Языческий батальон «Азов» [Електронний ресурс] / Youtube [сайт]. – URL: <http://www.youtube.com/watch?v=SAJRdozlrV0> (дата звернення: 14.09.2014).

УДК 903.21-032.5(477.73/.74+478)"633/634"

ПРОБЛЕМА ТЕХНІКО-ТИПОЛОГІЧНИХ КРИТЕРІЇВ РОЗРІЗНЕННЯ МЕЗОЛІТИЧНИХ ТА НЕОЛІТИЧНИХ КРЕМЕНЕВИХ КОЛЕКЦІЙ У ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

У роботі розглядаються особливості визначення мезолітичних пам'яток у регіоні Північно-Західного Причорномор'я в контексті загального розвитку поняття «мезоліт».

Ключові слова: *мезоліт, визначення, техніко-типологічні критерії*

Постановка проблеми

Мезоліт та неоліт уявляються настільки відмінними за історичною сутністю епохами, що начебто, проблема їх диференціації не мала б поставати. І справді, на загальнотеоретичному рівні, незважаючи на деякі спроби виявити „проміжні” мезо-неолітичні суспільства [38; 39; 42, 547-549], прірва між світом мисливців-збирачів (мезолітом) та спільнотами рільників та скотарів здається неподоланною. Дуже ймовірно, що цей стан чіткого розрізнення теоретичних абстракцій релевантно відбиває історичну дійсність [25; 26]. Проте, все ж таки, на рівні атрибуції конкретних пам'яток до тієї чи іншої епохи можуть виникати труднощі, особливо у випадках, коли археологічні джерела обмежені виключно кременевими артефактами.

Крихка неолітична кераміка легко руйнується в несприятливих постдепозиційних умовах [37, 158-159]. Так само часто не зберігаються органічні рештки, які б дозволили визначити господарську орієнтацію мешканців пам'ятки [32, 3-4]. Для місцезнаходжень, представлених виключно підйомним матеріалом, такий стан є скоріш правилом ніж виключенням. Тому, значний масив стоянок кам'яного віку не може до

стаціонарних досліджень одержати однозначної культурно-хронологічної атрибуції навіть в межах доби.

В цій ситуації, наукової актуальності набуває не визначення історично-культурної природи мезоліту як історичної епохи, а, натомість, виявлення інструментальних критеріїв атрибуції тієї чи іншої колекції, пошук своєрідних „*fossiles directeurs*” для мезоліту регіону.

Розвиток смислів терміну „мезоліт”

Термін «мезоліт» і поняття мезоліту народилися в різний час з відмінних причин і довгий час не перетиналися між собою або перетиналися лише частково. Їх остаточна зустріч відбулася тільки після більше ніж 60 років сумісної історії паралельного співіснування.

Позначення «мезоліт» вперше використав Х. Вестропп в 1866 р. [23, 11-12]. Термін увійшов до вжитку, проте, його значення було вкрай не постійним. Х. Вестропп під мезолітом розумів епоху «печер з кістками», яка відповідає сучасним верхньому палеоліту та мезоліту [35, 942-944]. Французький дослідник М. Ребу визначав мезоліт як добу розщеплення каменя, відповідну епосі північного оленя, і таку, що займає місце між часом розколеного каменя (палеолітом) і періодом шліфованого каменя (неолітом) [34, 525-526]. На цьому фоні окремі випадки використання терміну в сучасному значенні (Ф. Амегіно, 1878 р.) виглядають виключенням і не мали вирішального впливу на традицію слововжитку [22]. Подібна нестійкість сенсу слова відмічена і у радянській історіографії, так В. Городцов мезолітом іменував епоху дисковидних нуклеусів – середній палеоліт [1, 146].

Тим часом, мезолітичні пам'ятки були на той час вже відомі і розкопані – це датські кьоккенмедінги і близькі їм португальські купи раковин, які Лаббок відносив до неоліту [30, 196].

У європейській історіографії росло розуміння прірви між палеолітом і неолітом і якоїсь «неназваної епохи», яка можливо заповнює цю лакуну. Таке «негативне», але вірне розуміння мезоліту було цілком стійке вже до 1874 р., коли Г. Мортільє на обговоренні доповіді Е. Пьете говорив про те, що розрив

між палеолітом і неолітом є уявним, похідним виключно від нашого незнання [33, 317].

У 1885 році Е. Тат поблизу Саблонньєр де Куансі в районі званому Тарденуаз зібрав колекцію „маленьких геометричних кременів”, відомості про яку були узагальнені А. Мортільє [36; 41]. Сам ж А. Мортільє виділив ще декілька постпалеолітичних індустрій, розкопавши постмадленські шари з плоскими гарпунами в Турасі і особливу грубу індустрію в Кампінї. У 1887 р. Е. Пьете почав роботи в печері Мас д'Азіль, відразу оцінивши важливість пам'ятки і виділивши азільську стадію розвитку кам'яного віку. З 20-х рр. минулого сторіччя терміни азіль і тарденуаз набувають трансконтинентального поширення як позначення індустрій, що заповнюють переднеолітичну лауну [31].

Не дивлячись на численні девіації сенсів і дискусійність хронологічної позиції ключових пам'яток, поступово формувалося правильне розуміння їх як таких, що заповнюють той самий хіатус між палеолітом і неолітом. У 1932 р. англійський вчений Г. Кларк, зіставивши британські знахідки з континентальними, вперше запропонував цілком сучасне визначення мезоліту як періоду “між заходом плейстоцену і прибуттям неолітичного способу життя” [27]. Визнання на континенті ця дефініція отримала лише в 50-і рр. ХХ ст.

До цих пір немає єдиної думки з приводу формального визначення мезолітичної епохи як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії. Зроблені спроби дати таку дефініцію можуть бути розділені на три великі групи. Частина авторів дотримується технологічних або типологічних критеріїв мезоліту, розглядаючи як основна ознака цього періоду поява геометричних мікролітів, розповсюдження лука і стріл і так далі. Інші ж визначають мезоліт в хронологічному сенсі як час мисливців-збирачів голоцену безпосередньо до настання неоліту. У останньому випадку зручне формальне визначення далеко йде від змістовності, при цьому порушуючи єдність критеріїв періодизації. Початок епохи визначається через геологічну

подію – настання голоцену, а кінець – через історичний процес, розповсюдження відтворювального господарства. Нарешті, третя група авторів вважає, що в дефінієндумі шуканого визначення мають бути явища історичного порядку. Мезоліт визначається як особливий спосіб екологічної адаптації, як епоха неспеціалізованої економіки, як час кризи мисливського господарства, як період появи племені і так далі.

У західноєвропейській історіографії поширено розуміння мезоліту як періоду масштабної перебудови способу життя мисливців-збирачів після настання екологічної катастрофи – стрімкого, різкого потеплення початку голоцену [24]. При цьому характерне для археологів з країн помірної поясу розуміння мезоліту як способу адаптації до умов широколистяного лісу зовсім не є єдиним можливим варіантом екологічного розуміння суті середньокам'яного віку.

У вітчизняній історіографії найбільш містким здається уявлення про мезоліт як про час піку кризи мисливського господарства. Такий підхід дозволяє зібрати в єдиний фокус екологічні аспекти проблематики (через концепцію екологічної ніші і її „місткості”), економічні процеси (розширення ресурсної бази, зважаючи на вичерпання можливостей спеціалізованого полювання), соціологічні і технологічні складові нового способу життя [16; 17, 5; 19]. Все ж таки, для вирішення практичної проблеми атрибуції тієї або іншої колекції до мезолітичної епохи таке визначення представляється недостатньою близькою до емпірики. Необхідно шукати археологічні вирази кризи мисливського господарства, а вже останні використовувати як критерії віднесення до вказаної епохи того або іншого комплексу. Така ситуація множинності емпіричних рішень не є чимось унікальним в археології.

Пам'ятки з мікролітичним кременевим інвентарем в Північно-Західному Причорномор'ї

Так, в Північно-Західному Причорномор'ї, відома значна група стоянок з мікролітичним інвентарем. При цьому традиційно їх, в основному, відносять до пізнього мезоліту [18; 20, 46-66]. Останнім часом, стає очевидним, що

серед них є і пункти з матеріалами неолітичного часу – фрагментами кераміки і характерними кременевими виробами [5; 11; 12; 13; 14; 29].

Не вдаючись до дискусії про визначення неоліту і можливе співіснування носіїв мезоліту і неоліту в Північно-Західному Причорномор'ї, звернемося, насамперед, до процесуальної сторони атрибуції конкретних колекцій.

Численні збори на поверхні мікролітичного кременя були віднесені до епохи пізнього мезоліту на підставі загальної зовнішності інвентарю, наявності свідочств регулярної пластинчастої техніки (нуклеусів і/або пластинок), переважання підокруглих і округлих скребків, наявності геометричних мікролітів, і відсутності архаїчної кераміки. У той ж час, кременеві вироби пізнього мезоліту і неоліту дуже схожі. Обидва періоди представлено мікролітичними пластинчастими індустріями, з подібними типами нуклеусів і знарядь. Трапецієвидні мікроліти набули однакового поширення, як у пізніших мисливців-збирачів, так і у ранніх землеробів і скотарів. Відсутність ж кераміки в зборах на поверхні може пояснюватися крайньою крихкістю ранньонеолітичною кераміки, яка в умовах інтенсивних делювіальних процесів характерних для високих гіпсометричних рівнів степової зони, де, як правило, і знаходяться обговорювані місцезнаходження, просто не зберігається.

Техніко-типологічні критерії розрізнення пізньомезолітичних і неолітичних індустрій до цих пір залишаються приблизними і розпливчатыми. Можливо, подібна ситуація відображає реальний стан спадкоємності традицій обробки кременю між населенням Північно-Західного Причорномор'я, що належало до різних господарсько-культурних типів.

Подібну проблему цілком усвідомлював ще В. Н. Даниленко [2, 52-55]. Л.Л. Залізняк вказував, що, при значній загальній схожості між безкерамічними стоянками буго-дністровської і гребениківської культур, окремі риси своєрідності полягають у присутності дещо більшого числа

кінцевих скребків на пластинах, торцевих і призматичних нуклеусів в матеріалах першої [3, 95].

За спостереженнями С.І. Коваленко відмінності між мезолітичними і неолітичними кременевими комплексами середньої Молдови лежать в наступних ознаках: використанні підпризматичних і конічних нуклеусів з правильним ограновуванням за відсутності пласких, низький відсоток пластинчастих сколів при малій частці пластинок і мікропластин, слабкому розвитку техніки тронкування пластин, низької мікролітизації комплексу, присутності в знаряддєвому наборі серій скребел і ретушерів-віджимників [6; 9, 93]. Вказаний дослідник виділяє групу мезо-неолітичних стоянок, що відносяться ще до пізньомезолітичних культурних спільнот, але вже знайомих з технологією кераміки. Вони володіють рядом техніко-типологічних особливостей в порівнянні з власне пізньомезолітичними пам'ятками.

Розрізнення пізньомезолітичних і неолітичних кременевих індустрій в Південній і Центральній Європі здійснюється завдяки різним системам постачання сировини в мезоліті і неоліті, наявності значної кількості середніх перетинів пластинок і цілих пластинок з люстром від використання як жнивних ножів в неоліті, іншій техніко-типологічній структурі комплексів [25; 26; 40].

В світлі відкриття групи мезо-неолітичних пам'яток в Молдові [6; 28], знахідок архаїчної кераміки на стоянках Катаржине 1 і Карпове [7; 11; 12; 14], усвідомлення реального масштабу неолітичного проживання на стоянці Гіржеве [10; 15], проблема техніко-типологічних критеріїв хронологічного розділення пам'ятників на межі мезоліту і неоліту встає особливо гостро.

Таким чином, культурно-історична атрибуція мікролітичних комплексів Північно-Західного Причорномор'я, насамперед, представлених підйомним матеріалом, потребує додаткової аргументації, а їх майже виняткове віднесення до пізнього мезоліту, здається менш обґрунтованим, ніж раніше.

Висновки

Численні пам'ятки з мікролітичним кременевим інвентарем, виявлені масштабними розвідками 1960-их – 1980-их років в Північно-Західному Причорномор'ї [4; 8], ймовірно включають не тільки мезолітичні стоянки, а й містять певну кількість матеріалів неолітичного часу. Остання теза підтверджується наявністю характерних кременевих виробів – трапецій зі струганою спинкою, ромбовидних вістер та ін. – та невеликих уламків ліпного посуду архаїчного вигляду. Це дозволяє припускати гіпотетично, що і на інших пам'ятках з мікролітичним інвентарем може бути виявлено складну до визначення неолітичну домішку.

У випадку, якщо ці пам'ятки вдасться атрибутувати надійно до певної „класичної” неолітичної культури, вони, безумовно, будуть виділятися на її фоні. На відміну від більшості відомих в Північно-Західному Причорномор'ї неолітичних поселень, пам'ятки з мікролітичним інвентарем розташовані в високій топографічній позиції – на високих мисовидних останцях річкових терас та подібних формах рельєфу делювіального походження. Відповідно правомірною буде постановка питання про роль таких пам'яток в господарському циклі неолітичного населення, оскільки їх „високе” розташування скоріш сприяє полюванню, можливо, скотарству, але навряд чи землеробству [21, 226].

Таким чином, ключовою залишається проблема сутності економічної діяльності мешканців степів вказаного регіону в неолітичний час. В залежності від вирішення цієї проблеми, стане зрозумілим в контекст якого типу господарської діяльності мають бути вписані пам'ятки з мікролітичним кременевим інвентарем.

**ISSUE OF TECHNO-TYOLOGICAL CRITERIA OF MESOLITHIC-
NEOLITHIC DIFFERENTIATION IN THE NORTHWESTERN PONTIC
AREA**

The paper treats some peculiarities of Mesolithic sites differentiation on the materials of North-Western Pontic area in the general developmental context of notion of “Mesolithic”

Key words: *Mesolithic, definition, technique and typology as criteria*

Д. В. Киосак

**ПРОБЛЕМА ТЕХНИКО-ТИПОЛОГИЧЕСКИХ КРИТЕРИЕВ
РАЗЛИЧЕНИЯ МЕЗОЛИТИЧЕСКИХ И НЕОЛИТИЧЕСКИХ
КРЕМНЕВЫХ КОЛЛЕКЦИЙ В СЕВЕРО-ЗАПАДНОМ
ПРИЧЕРНОМОРЬЕ**

В работе рассматриваются особенности определения мезолитических памятников в регионе Северо-Западного Причерноморья в контексте общего развития понятия «мезолит».

Ключевые слова: *мезолит, определение, технико-типологические критерии*

Список використаної літератури та джерел

1. Городцов В.А. Археология. Каменный период / В. А. Городцов. – М.; Пг.: 1923. – 284 с.

2. Даниленко В. Н. Неолит Украины: Главы древнейшей истории Юго-Восточной Европы / В. Н. Даниленко. – К.: Наукова думка, 1969. – 258 с.
3. Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. Культурний поділ та періодизація / Л. Л. Залізник. – К.: Шлях, 2005. – 184 с.
4. Кетрару Н.А. Памятники эпох палеолита и мезолита / Н. А. Кетрару. – Кишинев: Штиинца, 1973. – 176 с.
5. Киосак Д. Поздний каменный век / Д. В. Киосак, И. В. Пиструил // Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса: СМІЛ, 2013. – С. 9-40.
6. Коваленко С. Цариград II - поселение раннего неолита на р. Реут в Молдовы / С. Коваленко, С. Бодян // Stratum plus. – 1999. – Т. 1. – С. 141-147.
7. Красковский В. И. Карпово - новый памятник каменного века в долине р. Свинной / В. Красковский // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – 1976. – Т. 8. – С. 157-161.
8. Красковский В.И. Памятники палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья (археологическая карта) / В. Красковский. – К.: Наукова думка, 1978. – 69 с.
9. Ларина О. В. Новые полевые исследования памятников мезолита и неолита Молдавии / О. В. Ларина, К.-П. Вехлер, В. А. Дергачев та інш. // Vestigii arheologice din Moldova / Ed. V. Dergaciov. – Chisineu: Tipografia Academiei de Stiinte RM, 1997. – P. 62-110.
10. Петренко В. Г. Стоянка Гиржево - некоторые новые и малоизвестные данные / В. Г. Петренко // Человек в истории и культуре. Вып. 2. Мемориальный сборник материалов и исследований в память лауреата

- Государственной премии Украины, академика РАЕН, профессора Владимира Никифоровича Станко. – Одесса: 2012. – С. 228-239.
11. Пиструил И.В. Стоянка Катаржино 1 и ее место среди памятников позднего каменного века Северо-Западного Причерноморья / И. В. Пиструил // Взаимодействие и хронология культур мезолита и неолита Восточной Европы. Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию Н.Н. Гуриной – Спб.: ИИМК РАН/МАЭ РАН, 2009. – С. 67-70.
 12. Пиструил И. В. Стоянка Катаржино 1 и проблема идентификации памятников эпохи неолита в степях Северо-Западного Причерноморья / И. В. Пиструил // Stratum Plus. – 2011. – Т. 2. – С. 209-218.
 13. Сапожников И.В. Каменный век Северо-Западного Причерноморья / И.В. Сапожников, Г.В. Сапожникова // Stratum Plus. – 2011. – Т. 1. – С. 15-149.
 14. Сапожников І. В. Хронологія поселень та культурна послідовність мезоліту та неоліту Північно-Західного Причорномор'я / І. В. Сапожников, Г.В. Сапожникова // Кам'яна доба України. – 2005. – Т. 7. – С. 87-95.
 15. Сапожникова Г. В. О функциях геометрических микролитов (по материалам стоянки Гиржево) / Г. В. Сапожникова, И. В. Сапожников // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 36-41.
 16. Станко В. Н. Эпоха мезоліту / В. Н. Станко // Давня історія України. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 1. – С. 114-156.
 17. Станко В. Н. Культурно-исторический процесс в мезолите Северо-Западного Причерноморья / В. Н. Станко // Северо-Западное

- Причерноморье – контактная зона древних культур – К.: Наукова думка, 1991. – С. 5-17.
18. Станко В. Н. Мезолит Северо-Западного Причерноморья / В. Н. Станко. – дис. канд. ист. н. – К., 1967.
 19. Станко В. Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья / В. Н. Станко. – К.: Наукова думка, 1982. – 176 с.
 20. Телегин Д. Я. Памятники эпохи мезолита на территории УССР (Карта местонахождений) / Д. Я. Телегин. – К.: Наукова думка, 1985. – 183 с.
 21. Товкайло М. Т. Неолитизация Юго-Западной Украины в свете новых исследований поселения Гард / М. Т. Товкайло // *Stratum Plus*. – 2014. – Т. 2. – С. 183-245.
 22. Ameghino F. L'homme prehistorique dans de bassin de la Plata / F. Ameghino // *Comptes Rendus Congrès international des sciences anthropologiques tenu à Paris du 16 au 21 août 1878* / Ed. Therion. M.Ch. – Paris: Imprimerie nationale, 1880. – P. 341-350.
 23. Ayarzaguen Sanz M. Surgimiento y creación del concepto de Mesolítico / M. Ayarzaguen Sanz // *Espacio, Tiempo y Forma, Serie I, Prehistoria y Arqueologia*. – 2000. – I – P. 11-32.
 24. Barbaza M. Les civilisations postglaciaires. La vie dans la grande forêt tempérée / M. Barbaza. – Paris: La maison des roches, 1999. – 127 p.
 25. Biagi P. Some aspects of the neolithization of the Adriatic region / P. Biagi, E. Starnini // *Atti della Societa Preistoria a Protostoria Regione Friuli-Venezia Giulia*. – Trieste, 1999. – Т. 11. – P. 7-17.
 26. Biagi P. The Late Mesolithic and Early Neolithic settlement of northern Italy: recent consideration / P. Biagi, E. Starnini, B. Voytek // *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji*. – 1993. – Т. 21. – P. 45-67.

27. Clark J.D.C. The mesolithic age in Britain / G. Clark. – Cambridge: The University Press, 1932. – 222 p.
28. Covalenco S. Statiunea Mezolitica Bilicenii Vechi XII / S. Covalenco // Tyragetia. – 2003. – T. XII. – P. 25-36.
29. Kiosak D. The issue of the “Steppe Neolithic” in the north-western Black sea area / D. Kiosak // INQUA 501 VII Meeting. 21-28 August, 2011 / Ed. V. Yanko-Hombach. – Odessa: 2011. – P. 116-118.
30. Lubbock J. Pre-Historic Times, as Illustrated by Ancient Remains, and the Manners and Customs of Modern Savages / J. Lubbock. – Hertford: Stephen Austin, 1865. – 640 p.
31. Octobon E. La question Tardenoisienne / E. Octobon // Bulletin de la Société préhistorique française. – 1924 –T. 21. 7-9. – P. 189-216.
32. Okumura M. M. M. Natural and Cultural Formation Processes on the Archaeological Record: A Case Study regarding Skeletal Remains from a Brazilian Shellmound / M. M. M. Okumura, S. Eggers // Archaeology Research Trends / Ed. A. R. Suárez and M.N. Vásquez. – New York: Nova Science Publishers, Inc., 2008. – P. 1-39.
33. Piette E. La grotte de Lortet pendant l'âge du renne / E. Piette // Bulletins de la Société d'anthropologie de Paris, II° Série. – 1874. – T. 9. – P. 298-317.
34. Reboux (M.) Des trois époques de la pierre / M. Reboux // Bulletins de la Société d'anthropologie de Paris. II° Série. – 1873. – T. 8. – P. 523-531.
35. Rowley-Conwy P. Why didn't Hodder Westropp's "Mesolithic" catch on in 1872? / P. Rowley-Conwy // Antiquity. – 1996. – T. 70. – P. 940-944.
36. Rozoy J.-G. Les sites éponymes du Mésolithique / J.-G. Rozoy // Bulletin de la Société Préhistorique Française. – 1994. – T. 91. 1. – P. 61-63.

37. Schiffer M.B. Formation Processes of the Archaeological Record / M. B. Schiffer. – New Mexico: University of New Mexico Press, 1987. – 428 p.
38. Srejović D. Lepenski Vir - Nova praistorijska kultura u Podunavlju / D. Srejović. – Beograd: Srpska književna zadruga, 1969. – 328 p.
39. Srejović D. Vlasac. Mezolitsko naselje u Derdapu / D. Srejović, Z. Letica. – Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1978. – 273 p.
40. Starnini E. La transizione Mesolitico-Neolitico in Ungheria: uno sguardo critico sullo stato della ricerca / E. Starnini // Omaggio a Santo Tiné. Miscellanea di studi di Archeologia preistorica e protostorica – Genoa: Museo regionale, 2002. – P. 173-190.
41. Taté E. Tardenoisien / E. Taté // Bulletin de la Société préhistorique française. – 1924. – T. 21. 12. – P. 283-285.
42. Tringham R. The Mesolithic of Southeastern Europe / R. Tringham // The Mesolithic in Europe / Ed. S. Kozlowski. – Warsaw: 1973. – P. 531-550.

Я. М. Коршак

УДК 94(477.7):316.347(=162.1)''1840/1990''

ВПЛИВ ЕТНІЧНОЇ ПОЛЬСЬКОЇ ГРОМАДИ НА КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ В ОДЕСІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ-ХХ ст.

В статті розглядається питання впливу польської громади на культурне життя Одеси ХІХ- ХХ ст., а також роль польських діячів в процесі розбудови та розвитку Одеси. Наводяться статистичні дані про кількість поляків у місті.

Ключові слова: польська громада, культурне життя, розвиток, Одеса.

Особливості розвитку Одеси в кінці XVIII - першій половині XIX ст., що характеризуються надзвичайно швидким зростанням господарства та розвитком торгівлі сприяли розвитку культурної взаємодії, оскільки в місто зріс приток нового населення – представників різних етносів.

З архівних матеріалів видно, що саме поляки вплинули на стрімкий розвиток торгової Одеси. В газеті «Одесский вестник» за березень 1862 року у статті «Польська вулиця в Одесі» повідомляється, що адмірал Дерібас, який був в дружбі з знатними польськими родами, поміщиками Поділля та Волині, переконав їх направити свою пшеницю і горілку замість Риги, як це робилося вже майже сто років, до Одеси. Також про цей факт розповів у своїй книзі «Стара Одеса» О. Дерібас. Завдяки цьому в Одесі з'явилися такі заможні польські роди, як Потоцькі, Любомирські, Собанські, Маньковські, Ржевуські.

Їхні торгівельні шляхи тягнулися з Поділля до Одеси через Маяки і закінчувались у Карантинній гавані. Так як в Карантинній гавані, концентрувався майже весь торгівельний наплив поляків, вона одержала назву Польська, як і вулиця, яка веде до порту. Тут розташовувалися «магазини» - хлібні комори польських негоціантів. Сабанські казарми, пам'ятник архітектури на Канатній вулиці, схожий на палац, був нічим іншим, як хлібним складом графа Собанського [1, с. 3].

Самий великий внесок поляків відноситься до періоду II половини XIX – на початку XX ст., коли на територію України переселялися найбільш активні, заможні члени польського етносу. Вони фінансували розвиток своєї культури в Україні, збагачувати українську культуру своїми національними надбаннями.

У першій половині XIX ст. серед одеських поляків помітне місце посідали родовиті аристократи. Однак, після скасування кріпацтва, магнати тут дещо втратили свій вплив, і тому до Одеси стали все більше прибувати представники інтелігенції. В міру того, як Одеса стрімко зростала як промисловий і торговий центр сюди спостерігався наплив поляків у пошуках

роботи у різних установах, школах, в закладах торгівлі і на підприємствах [2, с. 15].

У 1892 році в Одесі проживало 13,9 тис. поляків. За кількістю їх у містах імперії Одеса посідала тоді друге місце (після Петербургу). За переписом 1897 року в Одесі було 17,4 тис. поляків близько 4% всього населення міста. У 1909 році в Одесі вже проживало 24 тис. поляків, а на передодні Першої світової війни в 1913 році близько 26 тис. [3, с. 133].

Польська громада відігравала значну роль не лише в торгівельному розвитку, але й культурному. Наприклад, у першій Одеській театральній постанові у 1805 році брали участь польські актори з Вільно, Києва та Житомира.

У знатному товаристві польські жінки проявляли себе дуже яскраво. Це такі відомі постаті як Софія Потоцька, для якої чоловік збудував найкращий у Європі парк у місті Умань, а також палац в Одесі. Це і дружина одеського градоначальника Єлизавета Ксавер'ївна, графиня Воронцова, і фаворитка Олександра I графиня Марія Нарішкіна з роду Четвертинських. Це й «одеська Клеопатра» Кароліна Собаньська, яка надихала на поетичну творчість Олександра Пушкіна і Адама Міцкевича.

Польське повстання 1830-1831 років внесло багато змін. Ті з представників польської знаті, які були помічені в революційній діяльності, були арештовані, відправлені в еміграцію, а їхнє майно конфісковано. Через те що Новоросія не була у складі Речі Посполитої, вона залишалась поза межами польського національного руху, що дало можливість в 1840-х роках переселитися до Одеси понад 50 родин польських дворян та поміщиків. Це переселення започаткувало нову еру в житті польської громади Одеси. Розквіту культурного життя міста сприяв приїзд польського поета Адама Міцкевича з друзями, які викладали в Ришельєвській гімназії та багатьох видатних польських письменників – Ю. Крашевський, З. Милковський, Ю. Словацький, К. Катковський, Г. Сенкевич, С. Пшебишевський та інші. Вони залишили у своїх спогадах розповіді про Одесу та поляків міста. [4].

Невдале польське повстання не змусило своїх патріотів припинити культурницьку діяльність. Виникали нелегальні гуртки, у тому числі й в Одесі з'явилося «Демократичне товариство». Розвиваючи Одесу польські революціонери збиралися зробити центром доставлення до імперії нелегальних видань з-за кордону. Але керівників товариства на чолі з полум'яним революціонером Ш. Конарським заарештували, його самого розстріляли, багатьох вислали на каторгу до Сибіру, частину заголили в солдати, когось відправили до внутрішніх губерній під нагляд поліції.

Одеський історик Аполлоній Скальковський, у роду якого були і польські, і українські корені (шість його братів були хрещені православними, а п'ять сестер – католичками), після навчання в Московському університеті приїхав до Одеси і зробив тут блискучу кар'єру не тільки вченого, але й чиновника. Він розпочав свою службу колезьким секретарем (10 клас у таблиці про ранги), і пішов у відставку в генеральських чинах – таємним радником (3 клас). Чи варто казати, що в польській громаді Одеси він вважався своїм.

Повстання в Польщі 1863 року відзначилось в польській громаді в Одесі великою жалабою. А ось контрибуцію на витрати повстанців в громаді провадили майже прозоро – під виглядом збирання коштів на ремонт костюлу в маєтку графа Потоцького, який знаходився в Северинівці.

Підчас панування радянської влади в Одесі на розі вулиць Градоначальницької і Південної стояв Польський будинок, існувало культурно-освітнє товариство «Огниво», працювали польські навчальні заклади, у костюлах богослужіння велось польською мовою, у 1917-1920 роках видавалися польською мовою сім газет і журналів [5, с. 125].

У різні роки радянської влади, поляки в Одесі відчували себе не захищеними, в небезпеці, не могли гідним чином розвивати свою мову, культур, звичаї. Таке гнітюче становище було до січня 1990 року коли відбулися установчі збори польського товариства імені Адама Міцкевича,

яке поставило собі за мету відродження польської мови, національних традицій і культури [6].

На базі середньої школи № 121, що на вулиці Льва Толстого, було організоване вивчення польської мови членами товариства і школярами, а з 1995 року безкоштовні курси польської мови вже велися на базі Центру української культури на вулиці Ришельєвській [7, с. 3].

Дитячий фольклорний ансамбль «Краковячек», учасниками якого є етнічні поляки, що живуть в Одесі, був учасником багатьох інтернаціональних свят і фестивалів. Традицією став виїзд дітей на літні канікули до Польщі. Випускники одеських шкіл, діти членів товариства імені Адама Міцкевича, вступають і навчаються в польських вузах. Всі, хто вважає і відчуває себе поляком, намагається не втратити духовний зв'язок з батьківщиною предків [9, с. 74].

Польська меншина, залишається найбільш укоріненою в український етнокультурний соціум, вона належить до числа тих іноетнічних груп, що успадкували і зберегли традиції інтегруючись в українське суспільство. Водночас вона позиціонує себе як частина сусіднього слов'янського народу, польської політичної нації, виступає містком українсько-польського порозуміння та партнерства.

Y. M. Korshak

INFLUENCE OF ETHNIC POLISH COMMUNITY IN CULTURAL LIFE IN ODESSA IN THE FIRST OF THE XIX-XX CENTURIES

The paper deals with the influence of the Polish community in the cultural life of Odessa XIX-XX centuries. And the role of Polish workers in the building and development of Odessa. We give statistics on the number of Poles living in the city.

Key words: *Polish community, culture, development, Odessa.*

**ВЛИЯНИЕ ЭТНИЧЕСКОЙ ПОЛЬСКОЙ ОБЩИНЫ НА КУЛЬТУРНУЮ
ЖИЗНЬ В ОДЕССЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ
XIX-XX ст.**

В статье идет речь о влиянии польского общества на культурную жизнь Одессы XIX-XX вв. А также роль польских деятелей в процессе построения и развития Одессы. Указываются статистические данные по количеству проживающих поляков в городе.

Ключевые слова: польская община, культурная жизнь, развитие, Одесса.

Список використаної літератури та джерел

1. Державний Архів Одеської області. - Ф-2. – Оп.7. – Спр.218. – С. 3.
2. Горун Д. О. Українсько-польське регіональне співробітництво//Нова політика.-1999. – С.15.
3. Ковальчук А. Територіальна динаміка римсько-католицької церкви в Україні // Історія релігії в Україні – Т.1. – Львів.: "Лотос ",1999. – С. 166.
4. Гаврилов Юрій. Одещина багатонаціональна - Поляки на Чорному морі-
<http://izvestiya.odessa.gov.ua/index.php?go=Newspaper&in=view&id=15170>.
5. Зінько С. Польські громадські організації міста Одеси кінця XV – початок XIX ст. // Поляки на півдні України. – Одеса - Ополе – Ольштин, 2006. – С.125.
6. <http://www.Svobodanews.ru/Transkript> – Добрыє соседи: польская преса на Украине. Ирина Лагунина.
7. Горун Д. О. Короткий нарис розвитку польської громади м. Одеси у другій половині XIX – XX ст. – С. 3.
8. Дослідження соціологічної служби Центру Разумкова 19 вересня–11 жовтня 2006 року // URL: www.uceps.org/img/st_img/table/613/social_
9. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20-30 – ті рр.. XX ст.- К.,1994. – С. 74.

УДК 39:745.52(477.44)''18/19''

РОЗВИТОК ТКАЦТВА ТА КИЛИМАРСТВА У МІСТЕЧКУ ЧЕЧЕЛЬНИК НА ПІВДЕННО-СХІДНОМУ ПОДІЛЛІ

На основі збережених етнографічних пам'яток та усних розповідей подано характеристику розвитку і поширення ткацтва та килимарства, українського населення містечка Чечельник на Південно-Східному Поділлі. Особливу увагу звернуто на інструменти ткацького виробництва, процес прядіння і ткання, асортимент тканих виробів. Подано характеристику різновидів килимів і килимових виробів та проаналізовано деякі авторські роботи.

Ключові слова: *прядіння, ткацтво, килимарство, сировина, знаряддя ткацького виробництва, асортимент тканих і килимових виробів, Чечельник.*

Ткацтво та килимарство – одні із найдавніших видів ремесел та промислів на Поділлі. Про значне їх поширення у минулі часи свідчать численні археологічні матеріали, насамперед трипільської культури, в тому числі і з трипільського поселення у Чечельнику.

У зв'язку із майже повним зникненням цих видів занять особливо актуальним на сьогодні постає питання фіксації різними засобами відомостей про їх розвиток як в регіоні в цілому, так і в окремих населених пунктах. Про ткацтво на Поділлі у кінці XIX – на початку XX ст. знаходимо в публікаціях В. Свідзінського [12], Л. Трофімова [13] та О. Прусевича [11] у збірці «Кустарные промыслы Подольской губернии». Килимам Поділля присвячено дисертаційне дослідження О. М. Падавської [8]. Про важливість дослідження цієї теми свідчать матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції

«Подільське традиційне ткацтво», що відбулася у Вінниці у 2008 році, які опубліковані окремою збіркою наукових праць [9] та підрозділ монографії В. Г. Кушніра, присвячений вивченню традиції та інновацій у ткацтві українців Південно- Західного Степу і Нижнього Подунав'я, де вміщено матеріали про ткацтво і килимарство Південно-Східного Поділля (Побережжя) [7, с. 93-104].

Ткацтво та килимарство окремого населеного пункту також важлива ланка етнографічного дослідження. На прикладі побутування цих видів ремесла в містечку Чечельник подамо загальну картину його поширення в регіоні у другій половині ХІХ-ХХ ст.

Мабуть, не помилимося, якщо скажемо, що кожна українська родина на Поділлі висівала та обробляла коноплі для виготовлення різноманітних тканин, необхідних у господарстві. Для цієї ж потреби використовували вовну овець, зрідка льон та ще купували готові бавовняні нитки, з яких виготовляли полотно під назвою “бамбак”.

Для висівання конопель вибиралися ділянки землі, розташовані в низинах, по берегах річки. Вирощені коноплі збирають двічі. Перший раз влітку, коли вибирають “плоскінь”, а другий раз восени, коли вибирають “матірку”. Вибрані коноплі в'яжуть у невеликі сніпки і досушують, а потім вимочують у річці, ставку, копанці. Плоскінь мочать влітку, а матірку – восени. Тривалість мочіння залежить від температури води. Вимочені коноплі сушили. Вдома брали жменю конопель у руки (казали “ручайка”) і на “бательні” били, щоб розбити стебла. Побиту “ручайку” перепускали на терницю, де від волокон відходили великі частини розбитого стебла. Після терниці “ручайку” чесали на щітках з металевими “зубами”. Перша щітка велика – дергальна, друга менша. Використовували також ще одну щітку, виготовлену зі свинячої шерсті. Вичесану ручайку із зав'язаними попередньо кінцями називали “куклою”. З “кукли” пряли тонку нитку на тонкі полотна.

На щітках під час вичісування ручайок на кукли залишалися короткі волокна – “клуча”. Їх відбирали окремо та пряли з них товсту нитку, з якої виготовляли товсте (“радовляне”) полотно. Кукли і клуча пряли окремо.

Кукли пряли веретеном або прядкою; клоча – лише веретеном. На прядку воно не йшло, бо було товсте. Куклу або клоча “навивали” на “кужіль”, з якого і пряли. Напрядені нитки змотували на мотовило. При цьому нитки рахувалися на “чисниці” і “пасма”. Одна чисниця – три нитки, а одно пасмо – десять чисниць, тобто тридцять ниток. Кожне пасмо перев’язували окремою ниткою. Намотавши потрібну кількість пасом, утворювали “міток”. У мітках нитки при потребі фарбувалися. Міток розкладався на “вияшках” і змотувався у клубок. Клубок починали змотувати на “качаник”. В селищі були відомі два види вияшків. Одні на тринозі, а інші на невеликій дерев’яній колоді. На триногу чи колоду клалася хрестовина з “качками”, на які розкладався міток. З клубків нитки снували на “снувалці”. Посновані нитки навивали на вал основи у ткацькому верстаті, розклавши їх попередньо на ритках. На сукалі нитки намотували на цівки, які вкладались в човники. Начиння до ткацького верстата виготовляли на спеціальному станкові. Для кожного виду тканини було своє начиння.

Ткацький верстат був майже в кожній хаті. Ткачами були виключно жінки. В різні роки ткачами були : Косаківська (д. Петришина) Мотра (близько 1898-1968 рр.), Жмурко (д. Петришина) Д., Жмурко (д. Косаківська) С. Ф. (1898 - 1978), Бучацька А., Кулинич (д. Ящишина) О. та її дочка Санька, Терещук О. Т. (1914 - 1961), Терещук Г. (бл. 1904 -1984), Ободянська М. тощо. Ткали ці жінки, в основному, у першій половині ХХ ст., хоч окремі працювали ще й у 70-х роках.

Ткачі з ниток різної товщини виготовляли різні види полотна. Полотно, виготовлене з конопель, називалося “грибінне”, з бавовняних ниток – “бамбак”. Інколи основу робили з конопель, а поробляли бамбаковими нитками. Робили також полотно з вовняних ниток, інколи – основа з конопель, а поробляли вовняними нитками. У середині ХХ ст. пряли також нитку з бавовни (вати) і добавляли при виготовленні тканин. Крім полотна для одягу ткали “рядовину” (виготовлення ряден, чоловічих штанів, спідниць), рушники, скатерки, налавники, підвіконня (залавники) та килими.

Окремо виготовлялася вовняна тканина, яку у с. Стратіївка на “фолюшах” збивали на сукно. Із сукна виготовлявся верхній одяг - чугаїни, мантини, пальта [1; 2]. З клоча сукали мотузки.

Жителька смт Чечельник Годована Ганна Петрівна, 1928 р.н. розповіла про прядіння і ткацтво яким займалась її мати: «Мама сіяла коноплі. Потім вибрали, пов’язали у середні сніпочки, бо добре носити в річку. Мочили. Вимочили, сушили. Носили додому. На бательні били. Бательня на чотирьох ножках. Побили жменю і на терницю. На щітку чесали. На малу – кукла (на полотно). Клоча на радовину. Прали кукли прадкою або веретеном, а клоча на прадку не йде. Мотали на мотовило. Знімали, красили, звивали (вияшки). На качаник мотали на клубок. З клубків снували. Мама робила на верстаті.

Як появилася бамбак для основи то поробляли коноплями, а було так, що то і то конопляне. Полотно грибінне, рушники чисті і фасольками, радна, налавники, підвіконня. Рушники бамбакові ткали ще в кінці 60-х років [1].

Полотно і “рядовина” ткалися технікою простого полотняного переплетення. При тканні рушників, скатерок, налавників, підвіконь поєднувалися декілька ткацьких технік: просте полотняне переплетення, перебірне ткацтво (у селищі кажуть “пороблено фасольками”) та саржеве переплетення. Набагато складнішою була техніка ткання килимів, залавників та килимових ряден.

Ткали рушники неорнаментовані, чисті (для витирання обличчя та рук), з кількома тонкими кольоровими смужками по краях. Такими є рушники Жмурко С. та Терещук С. Жмурко Д. ткала кілкові рушники: тло з невідбілених конопляних ниток, а кольорові смужки “фасольками” розміщено по всьому полі рушника. На кінцях рушника смуги орнаменту товстіші і насиченіші, по середині вони тонкі. Кольорова гама стримана: чорний, червоний та охристий кольори (заполоч) на природному фоні конопляних ниток.

Подібними до цього рушника є і скатерки, ткані тією ж авторкою, та Ободяньською Марією. Відмінність лише в тім, що широкі та вузькі смуги

орнаменту розташовані рівномірно по всьому полі скатертини. Перебори-фасольки, виконані товстими вовняними нитками, виступають над загальною поверхнею скатерок і створюють своєрідне рельєфне ткання. Скатертини, які ткала Жмурко С., більш стримані у своїй кольоровій гамі. Смуги орнаменту неширокі, ткані нитками сіро-синього кольору, але однакової товщини і розміщені по кінцях скатерки.

Ще в 70-ті рр. ХХ ст. в селищі ткали рушники, але вже винятково з фабричних ниток. Орнамент у вигляді широких та тонких кольорових смуг, які чергувалися між собою, розміщених по краях рушників. Середина рушника чиста. Кінці рушника оформляли по-різному. Або їх просто підгинали, або нитки основи випускалися, зв'язувалися, утворюючи тороки. В окремих рушниках краї прикрашені вив'язаним гачком мереживом. Такими рушниками прикрашали хату (ікони, картини, фотографії та інше) та перев'язували на весіллі.

Налавники, окремі підвіконня, виткані в смужку, та рядна дуже схожі між собою, їх орнамент складається з різнокольорових смужок, які чергуються між собою. В одних налавниках смужки різної товщини, в інших однакові. Однакової ширини смужки і в ряднах, які ткала Жмурко С. Ф. Кожна широка смужка відділена одна від одної жовтою тонкою, в кілька ниток, смужкою [10].

Окремим процесом, який пов'язаний як з ткацтвом, так і доглядом за одягом, є прання і відбілювання ниток, полотна та одягу. Мітки ниток, полотна або одяг (сорочки та інше) клали в дерев'яне жлукто. На самий низ жлукта клали соломку, попіл, пересипали попелом з дров мітки, сорочки, полотно тощо. Попіл з соломи не використовували, тому що тканини від нього лише забруднювалися. Потім заливали гарячу воду (кип'яток) і цілу ніч парили, а вранці несли до копанки і там полоскали на кладці. Полотно вибивали праником, або вибивали його до кладки. Мокре полотно розстеляли по траві біля річки і білили на сонці. Висохне – знову мочили, знову

розстеляли і білили. Чим більше білили, тим біліше воно ставало. Білили також взимку на морозі [1].

Килимарство в Чечельнику – це різновид ткацтва, тому що ткалися килими на тих же горизонтальних ткацьких верстатах, на яких ткали всі вище описані види тканин. Їх виготовляли ті ж самі майстрині. Килими в селищі виготовлялися тільки для власної потреби, найчастіше як придане для дочок. Килимовою технікою “на пряму межову нитку” ткали, власне, килими, пілки, килимові рядна та підвіконня (залавники).

Найдавніші зразки килимів, виявлені нами в селищі, відносяться до середини XIX ст., а найпізніші виготовлені в середині 60-х рр. XX ст. Найдавнішим датованим килимом є виріб 1879 р. Всі килими виготовлялися з двох або трьох окремих частин, які потім зшивалися. Частіше ткали з трьох частин: середня - широка (60 - 80 см), а бокові вузчі (30 - 50 см). Рідше ткали килими з двох частин, які зшивалися широкими боковинами докупи.

Килими, виготовлені в Чечельнику, можемо поділити на килими з геометричним та рослинним орнаментом. Найдавніші зразки дуже схожі з килимами Бершадського району, особливо із с. Яланця. Композиція в килимах розміщена горизонтально. В основі килимів з геометричним орнаментом лежать ромби, квадрати, прямокутники, які, чергуючись, створюють відповідну колориту кольорову гаму (фото 1).

Килими з рослинним орнаментом також різняться між собою. Більш давні (XIX ст.) – вазонного типу. Орнамент представлений великими вазами, в яких розміщені букети квітів. На килимах кайма кольором не виділена, але її малюнок складається з хвилястої лінії (безконечники) та квіткових мотивів, які об'єднані з нею (фото 2). Такіж килими ткали в Чечельнику і на початку XX ст. У першій третині XX ст. на килимах вже зображаються букети квітів, або великі квіти. Букети квітів розміщуються один біля одного по горизонтальній площині. Квіти дуже геометризовані, а листя в букеті нагадує листя папороті. Кайма прикрашена хвилястою лінією з квітами та листям (фото 3). Зустрічаються килими в яких поєднано рослинні та геометричні

мотиви. В інших килимах цього часу центральну частину займає велика гірлянда – хвиляста лінія з квітами та листям. Такими є килими роботи Терещук Г. (бл. 1904-1984) та Терещук О. Т. (1914-1961).

В 40-60 рр. килими ткали вже зрідка. В основі композиції килимів цього часу - традиційні букети квітів, але це вже букети троян, які набули поширення у вишивці. Поряд з килимами ткалися також килимові рядна та килими підвіконня (залавники).

З 50-х рр. ХХ ст. у побуті жителів селища використовуються килими, виготовлені в Молдавії, а з часом і килими фабричного виробництва. У 80-ті роки поширилися вишиті килими, які є в побуті Чечельника і сьогодні [10].

Окремо слід зупинитися на килимах з родини Жмурко (Косаківської) Соломії Филімонівни (1898-1978), яка перейнявши працьовитість від своїх батьків, а особливо по жіночій лінії від матері Оляни, любила ткати на верстаті. Ткала полотно, налавники, підвіконня (залавники), рядна, доріжки та килими.

Першого килима виткала для себе ще в кінці 40-х рр., а в 50-х рр. виткала ще чотири - дочкам в придане. Всі килими, виткані для дочок, подібні між собою. Їх центральну композицію складають два пишних букети троянд. Малюнок для килима (букет троянд) побачила на вишитій старшою дочкою Люсею картині. Малюнок їй сподобався і тому вона перенесла його на килим, зобразивши поряд по два однакових букети. Тло всіх килимів чорне. Килими різняться між собою лише деталями кайми. Кайма килима для дочки Люсі однакова з усіх сторін - гілка з квіткою, пуп'янком та листками. Такі квіткові гілки в каймі розташовані рядком навколо двох центральних букетів (фото 4). Таким є і другий та третій килими для дочок Софії і Вікторії, за винятком двох вертикальних частин кайми. Тут трояндова гілка замінена фіалками і іншими квітами, щоб вирізнити килим кожної дочки.

В килимових ряднах майстрині, як і в килимах, тло чорне. Середина рядна без орнаменту, а по краях – орнаментована кайма: квіткові гілки подібні за стилем виконання до гілок на килимах. На другому рядні квіткова

гілка дещо натуралізована, а біля однієї з гілок виткано песика червоно-цегляного кольору з піднятим хвостом, білими лапками та білим нашійником (фото 5).

Слід згадати і про виткане Соломією Филімонівною вузьке та довге (677x56 см) підвіконня-залавник, на чорному тлі якого рядком покледено трояндові гілки (фото 6) [5, с. 36].

Цікаві роботи виткала і сестра Соломії – Остафєва (Косаківська) Палажка Филімонівна (1904-1991). Це невеличкі сюжетні килимки – пілки. Один з павичами (на ньому виткано дату – 1964 р.), а інший з папугою на виноградній гілці. Майстриня виткала иакож традиційний для другої половини ХХ ст. килим з трьома букетами квітів, середній з трояндами, а бокові з стилізованими квітами. Кайма цього килима складається з рядка квітів. Тло кайми чорно-сіре [6, с. 563-564].

Досить детально про роботу за ткацьким верстатом Жмурко (Косаківської) Соломії Филімонівни розповіли її дочка Вікторія та внучка Тетяна. Обидві респондентки були не лише свідками, а й активними помічниками – співавторами ряду тканих виробів майстрині.

Крупеня (д. Жмурко) Вікторія Миколаївна, 1928 р.н., згадала наступне:

*«(Бабка крім килимів, шо робила ше на верстаті? Мама Ваша).
Рушники ткала. Да! І полотно. (А яке полотно?). Всяке. Було тоненьке, а було таке грубше. (А з чого вона робила його?). Тоненьке більше з льону, а то вже... (А де вона той льон брала?). Сіяли, сіяли. (Сіяла бабка льон?). А шо. Мочили прадіво. (То коноплі чи льон?). І коноплі і льон був ранчи. Да! (Не, ну то бабка сіяла льон?). Мині кажиця, шо сіяла, я шось так повністю ни скажу тобі.*

(А де бабка мочила?). Тож возили аж туди мочити на річку, до опушту, нишчи, аш туди. (Аш там мочили?). Да! (А тут не було?). А де було? Там така попід станцію, по ту сторону догори річечка така тикла, туди до Сулими в ту річку. І всьо. І більш нічого. (А хто возив до опушту?). А самі. Двуколка. Запрягалися. Тручали менші, більші тягнули, управляли і так возили, і туди і

відти. *(То це було до війни, чи після?)*. У війну саму. Ну а що? Більше всього пам'ятаю. ...

(А де бабка коноплі сіяла на городі? Де саме?). Не на городі, не на городі. Город у нас був. Половина жита, а половина, там, коло хати, тут де садок, грядки, а туди картошка і фасоля там, і соняхами обсажена. А коноплі десь сіяли. Я ні скажу де. Десь на Сухому Яру, туди. *(Шо там Ваше поле було?)*. Там дід Жмурко мав землю. *(Дід Сергій?)*. Да. Туди як вже виїхати с того... Як то вони називали, називалося? Ну, опшим, за силом вже. *(По долині туди? Да. До Василівки?)*. Не, не. Не до Василівки. Сюди вже по Сухому Яру, сюди, по цьому. Сухий Яр називався. Доходи. Згадую. То він там мав. То садив бахчу. Там такого, можи трохи більші *(показує рукою розмір кавуна – В.К.)*, ті гарбузи були. *(Дід Сергій садив?)*. Дід Сергій, дід Сергій. Да! Тримав ту землю. Бо мамині, то мали під лісом свою землю. Дід Філімон. *(Дід Філімон?)*. Так. *(А багато він там мав землі? У Ромашковому, чи не?)*. Там, там, там. У Ромашковому, під лісом. Там така ложбина була до лісу і там поле. А чо я знаю? Бо мене всігда брали. Як ні коня там треба водити, коли орут його ...

(Ви казали, шо робили з мамою на верстаті? А як Ви робили? Ви казали, шо Ви помагали? Шо мама заставляла робити?). Так, так. Мама в нас робила. Люся ні касалася того. По узору. Так як вишивку. Тай так нитки ці йдуть. *(Основи?)*. Да. Основа. Три чиснички тих узяти. Ти ж знаєш як узор вишиваїця. *(Да)*. От дивися. Йдеш підряд. Але я такої вишивки не знаю. *(Так як Ви щитали?)*. Значіть так. Три хрестики взяла зиленим, а квітка вже починаєця чирвоним. Значіть тожи треба було взяти ниток п'ять. Як яка квітка. І так поки повністю то по узору не перебиреш. *(Радочок?)*. Цілий рядочок. Там метир чи там більши? Тожи так само. Прибила *(Лядою?)*. Ногами пирибрала *(підніжки – В.К.)*. *(І йдемо на зад?)*. Да, да, да. *(Ну то Ви з одного боку)*, а Соня з другого, а мама по середині.

(Ну, а узор який був? Де Ви узор брали? Звідки щитали?). Де брала узори? Десь... *(Бо казала тьотя Люся, шо ті рози, шо вона картину вишила і*

це бабка з тої картини щитала). Можи бути, можи бути. Я вже шось не пригадую. *(Щитала і пириносила).* Так, так, так. *(Бо я дивився та той Ваи, мамин і тьоті Люсін в мене є і баби Палажски).* Так. *(Килим. А вони різні. В баби Палажски там нитки другі. А на ці то казали, шо брали нитки з парашута німецького?).* Брали. Там усякі були. Там були шерстяні, там були шовкові с того парашута. Красили. *(А де той парашут найшли?).* А від нас дуже на Кирпову гору добре видно. *(Ага).* Самольот підійшов, скидають продукти німцям, бо німці там були. *(То продукти чи людей, десант, чи продукти?).* Не, не. Продукти, продукти скидають. Ну то стоїмо тут тай дивимся. Тут солдати. Дадут тобі бінокль. На дивися. Бо так шо ти тут побачиш? Бачиш шо там люди вештаюця, підвода під'їхала. А так вже в бінокль то тоді вже шось соображаєш, чи то в гражданському, чи то в... Вони тут окопалися і поки вигнали відти тих німців, то тут вони шкоду робили вилику. То за нашою хатою повкопувалися і туди стріляють. Якось було так, надвечір вони начали. Ниділі дві вони обкопувалися, а потом сиділи там. Прийдут і молоко забирали, бо їсти хтіли. Просили то всьо. І кухня своя була. Всяко там було. Ну і тоді просимо, шо ж Ви туди стріляєте. Там наші батьки. Бо ж на ті стороні вони жили. Не на Капітанкі, а туди в ту сторону. А він каже: «Осьо *(показує рукою),* ми стріляємо або на воду, або туди на поли». *(То Ви бачили ці парашути, як вони...?).* А парашути дужи виликі... *(Ну, то Ви бачили ті парашути? Скільки їх литіло? Два, п'ять, десіть?).* Не. По одному кидали. *(По одному кидали?).* Да, по одному кидали. По одному. *(А шо, вже як наші пішли, то пішли і знайшли той парашут? Як іго знайшли?).* Там жи ж люди жили. Як воно називалося? Тут Капітанка, а там... *(Комісарка).* Комісарка. Тож там люди жили. То вони брали. Але нічого з ними не робили, а принесли сюди до нас. Я не знаю? Ми не ходили туди і не брали. *(То Ви ни помните як попали парашути до мами? Як ці нитки попали?).* Ни скажу. Ни скажу. То ми роспускали їх. Ми парашути роспускали на нитки. А як... *(Стропи, чи саму тканину на нитки?).* Тканину і стропи. Всьо роспустили. Там грубші нитки, там тонші. То роспускали. Ну,

а що як люди ни знали, шо з них робити. Притягнули. Мама: «Давайте, - каже, - діти будемо начинати шото з них робити». (*Сама мама їх красила?*). Так, так. (*А краски де брала? В жидів купувала на базарі?*). А краски? Нас снабжала Одеса всім. Якби не Одеса, то ми б не мали ні дрожжів, нічого абсолютно. ...

В хаті стояв верстат, так як і в нас літо й зиму. Так було і в діда. ...

... А нитки там які хоч. І с того парашута шовкові красила, і ширстяні, і цибульою красила, і бузиною і ще шось таке було... Шош це ще таке було, шо красили? (*Якоюсь вільхою можш? Чи дубовою корою? Ні?*). Цього я тобі не скажу, не скажу. Али ж ще краски були. В Одесу спікулянти їздили то вони продавали нам красок. То брали в них. ... [3].

Внучка бабусі Соломії Филімонівни – Кабан (д. Лемішевська) Тетяна Яківна, 1955 р.н., розповіла: «Я помню рік 60-61. Як наступала зима то вже дід ставив верстат у хаті. От. А бабуня собирала нитки, пряжу, основу. Пряжу красили. Ну, чим красила? Краски такі, на крашанки, ото шо були. Розові там. Добавляла там шо нібудь, робила чирвону краску там. Ну тоді вже стали появлятьс і в продажі зилені там, всякі. Тьотя Тося приносила якісь нитки. Такі вони як ватяні були, нитки. І оце ми крутили пасьма. (*А не з мішків розпускали?*). І з мішків розпускали. І з мішків розпускали, з обикновєнних, кропив'яних, красили. Ну як треба було жовтий, наприклад, цвєт, то брали ці нитки, такі як з вати. Такі вони якісь настоящі. Тоді вони були хєбешні, тільки не кріпкі вони такі були. (*Благєнькі*). Ну я так понімаю, шо ними зашивали мішки, ото сахарні. Знаєш? (*Угу*). От. Ну тьотя Тося тоді ж на заводі робила. То вона приносила. То ми красили в жовтий колір їх. Ну от! А такі всі то з мішків фабричних. (*А ти пам'ятаєш як красили? На кухні оцій, тут на вулиці?*). Да! Не, у хаті, в кухні в казані варила. Такий казан спеціально був. Начинали... Но він вимитий був. Начинали з жовтої краски. Сначала жовту розводили. Тоді жовту мішали з розовою. Получалась чирвона там чи оранжева, ярка. Да. От. Тоді зилєну, там голубу. Ну, потом зилєну робили. Тоді жовту мішали із зилєною, була голуба чи синя. Ну, яке

воно вже получалося. Типер уже кольори красіві, а тоді ти ж сам знаєш які вони були. Кіпятили в цьому казані. Ну от. Потом сушили. Це вона прокіпятит там, я вже не помню скільки Вона там. Но знаю, що кіпятили ці нитки. І тоді вода з уксусом. Вона їх виполіскувала. (*Закріпляла*). І вішала. Воно там, над плитою, капало. Миски підставляли, стікало, сохло. І тоді вже ці пасьма змотували в клубки і вона на човники пиримотувала. (*І ти змотувала?*). Ну да, ну да. (*З Тамарою?*). Не. Тамара уже vzросла була. Ми з бабуньою вдвох. Я ж в Них всьо время була. Вони ж вдома жили, а я у бабуні пошті всьо время. То це ми таке робили. От. А в сінях ставили... Я ни знаю як воно називалося. То шо основу... (*Снувалка*). Снувалка, да. (*Є в мени, є.*). Ставив дід у сінях. (*Мама твоя віддала. Є верстат, снувалка...*). Ну Бабуня робила основу для цього. Це ж треба було понімать, як її там зробіть. Ну, я знаю, шо сиділи там, шось мотали, но я цього ни понімала. Ну а тоді цілу зиму... вона бире узор, дивиця, так як вишивати, так Вона на станку. Основа вся чорна, а цвіти уже по кольорам. (*Ну, і з того шо бабка робила, шо ти запам'ятала? Ну із того? Рядно робила? Килим робила?*). Ну, килими оці, чотири чи п'ять штук, скільки Вона робила всім дівчатам. Дяді Толі я ни знаю робила вона чи не? От. Підвіконя робили. Це я знаю. Бо я ше... Підвіконя Вона розрішала мені робить. Бо там ни сложно. Напрімер, п'ять рядочків розового, тоді жовтеньке, чи біленьке всередині знов і полоска чорного. То Вона міні розрішала його ткати. (*А малюнок у голові, чи був намальований?*). Не. Малюнок у неї на коври намальований. Ну як от вишивка. (*Бумага була? Там є. Твоя мама картину мені віддала. То казала шо ті рози...*). Да, с картіни. (*С картіни брала бабка, щитала*). Да, с картіни. Вона брала картину, дивилася і робила. А підвіконя з голови. Шо там. Там уже ж полоски, в основном, тай усьо. А коври да. Ото ж вона центр робила. Ну там метир, чи скільки? Чи 70 сантиметрів, а потом ше... Вокруг такжи ж ше вона робила такий тіпа орнамент. (*Як рушника*). І пришивали. Тоді зшивала. І це китиці там на краях в'язали. (*Угу*). Оце так.

(У мени є баби Палажски килими. Ти не була в Анютині?). Була. (У баби Палажски там є дата – 1964-й. Такий невеличкий килимок над ліжком, з навичами). Не. Я такого не помню. Я помню тільки оці з розами, як Бабуня робила. (Не, то це Бабуня. А баба Палажка в Анютині тожси мала верстат і тожсе робила). Може. Я не знаю. (Килим з розами тожсе був витканий. Хто їх навчив?). Ну як. Бабуня міні розказувала... (Звідки Бабуня вмiла і звідки баба Палажка вмiла?). Бабуня міні розказувала, що Вони з дeтства вчилися. (Мама їхня, баба Оляна?). Да. Шо їх мама... За бабу Уляну я ни знаю. Вона казала, що нас учили з дeтства оце усе робить. Бо я питала... (Ну то мама вчила?). Наверно ж мама. Я так думаю, що мама. (Бо я тьотю Тосю питав тожси, а вона кажи... Я питаю: «А хто Вашу маму вчив?». «Ни знаю, - каже, - може баба. Можси й баба. Бо був старий килим у нас. А там було двi останнi цифри - 95». 1895. Я кажу: «Тай де він?». «А чо ти ранiше не прийшов? Ми iго потоптали, викинули і спалили». А то наверно був бабин. Бабi Палажцi придане напевно попало давнiше). Так вона міні казала, що з дeтства, - каже, - мене вчили. Бо вона все менi казала: «Учися. Тай будеш умiть, тай будеш робить». Ну тодi ж нiхто ни знав, що таке время наступи, що вже такого не нада буде нам робить. А тодi бiгала там як дитина коло неї та дивилася та просила: «Вчiт мене як оце ткать iго». То цi дорожки, що на пол... Тож це вона... Биз неї... Вона там їсти варить, а я собi роблю. (Показала як пiднiжки натискати?). Ну да, пириминать педалi, основу. Туди-сюди, туди-сюди і забить eтiм (прибити лядою – авт.) харашо [4].

Килими Чечельника експонувались на виставцi «Килими Подiлля», яка проходила в етнографiчному музеї при кафедрi етнологiї ВДПУ ім. М. Коцюбинського з вересня 2008 по сiчень 2009 рр. Уже майже три роки вони експонуються у Державному iсторико-культурному заповiднику «Межибiж», що знаходиться в смт Меджибiж на Хмельниччинi.

Отже, ткацтво та килимарство Чечельника другої половини ХІХ – ХХ столiття посiдало вагоме мiсце в життi українського населення мiстечка. Збереглося багато iнструментiв та тканих виробiв, бiльшiсть з яких мають

авторів та добре датуються. Широкий асортимент килимів та килимових виробів з Чечельника, які збереглися, дає нам можливість виділити його в окремий килимарський осередок, який активно функціонував у досліджуваній період.

V. A. Kosakivsky

THE DEVELOPMENT OF WEAVING AND RUG MAKING IN THE TOWN CHECHELNYK IN THE SOUTH-EAST PODILLIA

The article is devoted to the study of weaving and rug making as the most common kinds of crafts in Chechelnyk, which is situated in the South-East Podillia. The characteristic of development and spreading of such crafts are given on the basis of ethnographic artifacts and oral histories. Special attention is paid to the study of weaving instruments, spinning and weaving process, the assortment of woven products. The characteristic of carpet varieties is given.

***Key words:** spinning, weaving, rug making, raw material, weaving tool, the assortment of woven products, Chechelnyk.*

В. А. Косаковский

РАЗВИТИЕ ТКАЧЕСТВА И КОВРОДЕЛИЯ В МЕСТЕЧКЕ ЧЕЧЕЛЬНИК В ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ПОДОЛИИ

На основе сохранившихся этнографических памятников и рассказов местных жителей подана характеристика развития и бытования ткачества и ковроделия, как наиболее распространенных видов ремесел и промыслов украинского населения местечка Чечельник в Юго-Восточной Подолии. Особое внимание обращено на инструменты ткачества, процесс прядения, ассортимент тканых изделий. Также дана характеристика

разных видов ковров и ковровых изделий, значительная часть которых есть авторскими.

Ключевые слова: *прядение, ткачество, ковроткачество, сырье, орудия ткаческого производства, ассортимент ткаческих и ковровых изделий, Чечельник.*

Список використаної літератури та джерел

1. Запис Косаківського В. А. 11. лютого 2000 р. від Годованої Ганни Петрівни, 1928 р. н., жительки смт. Чечельник.
2. Запис Косаківського В. А. 9 травня 2000 р. від Ящишина Олексія Федоровича, 1915 р. н., жителя смт. Чечельник.
3. Запис Косаківського В. А. і Шпак Н. М. 9-10 травня 2013 р. від Крупеня (д. Жмурко) Вікторії Миколаївни, 1928 р.н., уродженки смт Чечельник, жительки м. Тернопіль.
4. Запис Косаківського В. А. і Шпак Н. М. 1 жовтня 2013 р. від Кабан (д. Лемішевської) Тетяни Яківни, 1955 р.н., уродженки смт Чечельник, жительки ст. Бобрик Броварського району Київської області.
5. Косаківський В. А. Килими моєї бабусі / В.А. Косаківський // Український килим: генеза, іконографія, стилістика. – Тези і резюме доповідей міжнародної науково-практичної конференції. – К., 1998. – С. 35.
6. Косаківський В. А. Килимарниці з родини Косаківських / В. А. Косаківський // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О. М. (відп. ред.), Баженов Л. В., Винокур І. С. та ін. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – С. 562-564.
7. Кушнір В. Г. Господарсько-побутова адаптація українців Південно-Західного Степу і Нижнього Подунав'я (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.) : монографія / В. Г. Кушнір. – Одеса : КП ОМД, 2012, 192 с.

8. Падовська О. М. Килими Поділля. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. м. / О. М. Падовська. – Львів, 1994. – 28 с.
9. Подільське традиційне ткацтво : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 30 вересня - 1 жовтня 2008 р. / ред. кол. : Т.О. Цвігун, В. А. Косаківський (наук. ред.), О. І. Назарець. – Вінниця : НОВА КНИГА, 2009. – 152 с.: іл., 16 с. кол. іл.
10. Польові спостереження автора 2000-2008 рр.
11. Прусевич А. Ковровое производство / А. Прусевич // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 291-303.
12. Свидзинский В. Ткацкий промысел в Подольской губернии / В. Свидзинский // Там же. – С. 119-181.
13. Трофимов Л. Т. Ткацкий промысел в Подольской губернии / Л. Т. Трофимов // Там же. – С. 182-289.

Фото 1. Фрагмент килима кінця ХІХ ст. роботи Мураховської Саньки (пр. 1853-1913) для дочки Марії Станіславівни (1888-1972), с. Кривецьке.

Фото 2. Фрагмент килима середини ХІХ ст. з родини Сутовських.

Фото 3. Килими першої третини ХХ ст. з родини Іщенко (Годованої) Є. Й.

Фото 4. Килим 40-50-х рр. ХХ ст. роботи Жмурко (Косаківської) Соломії Филімонівни (1898-1978), придане для дочки Люсі.

Фото 5. Килимове рядно 40-50-х рр. ХХ ст. роботи Жмурко (Косаківської) Соломії Филімонівни (1898-1978) придане для дочки Софії.

Фото 6. Фрагмент підвіконня 40-50-х рр. ХХ ст. роботи Жмурко (Косаківської) Соломії Филімонівни (1898-1978) придане для дочки Софії.

УДК 94(477.74)(=161.2)"19"

ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ ДЕПОРТОВАНИХ УКРАЇНЦІВ НА ОДЕЩИНІ

Аналізується процес депортації українців на Одещину, розглядаються заходи місцевої влади по розселенню депортованих, хід і наслідки адаптації переселенців у полікультурне середовище.

Ключові слова: бойки, депортація, Одещина, обряди, звичаї, традиція, культура.

Тема депортації українців із районів, які відійшли до Польщі після II Світової війни, висвітлена в історіографії у обсязі, достатньому для розуміння причин, засобів реалізації урядової політики і самого процесу переселення. Однак питання адаптації переселенців в регіонах розселення, розвитку культурно-побутових традицій не досліджені і потребують, насамперед, формування відповідної джерельної бази. Інформація про депортацію міститься у численних документах органів влади, але основним джерелом для висвітлення проблеми адаптації соціальної, господарсько-побутової і життєдіяльності в цілому є спогади самих переселенців і польові етнографічні дослідження, адже у відповідних адміністративних розпорядженнях в основному зафіксовано уніфікований, незалежно від місця розселення, механізм депортації, тоді як власне адаптація здійснювалась у кожному регіоні по-різному, залежно від специфіки регіону, яка й визначала подальший розвиток традиційно-побутової культури. Одещина є одним з таких регіонів.

Депортація українців на Одещину розпочалась ще в 1944 році і поетапно продовжувалась у наступних роках. У місцевих адміністраціях створювались відповідні структури, в обов'язки яких входили питання прийому і

розселення людей. В Одесі при обласному виконавчому комітеті також було створено «Відділ переміщення», який займався організаційними і практичними питаннями «переселенців із Польщі»[4]. Оскільки нас цікавлять проблеми адаптації депортованих, та пов'язану з нею трансформацію традиційної культури, ми беремо до уваги узагальнені цифри і не ставимо за мету визначити точну кількість переселених за всі роки. У звітних документах для відповідних міністерств, міститься інформація про чисельність, місця розселення, підготовку обласних, міських, районних і сільських органів влади до прийому людей. Оскільки процес переселення був епізодичним, то і звітність складалася не щоквартально, щорічно, а за певний період переселення. До того ж, періодичність подання відповідних інформаційних документів часто визначалась ситуативною необхідністю, адже динаміка змінювалась майже щомісячно та є документи, які все ж відображають загальну картину. Наприклад, «Справка о хозустройстве и проведении расчетов с переселенцами в Одесской области с 1944 – 1947 г.г. и на I кв. 1948 г.» свідчить, що процес переселення розпочався з 1944 року і за звітний період до Одещини переселили 24 474 особи (6911 родин). Найбільша кількість депортованих з'явилась у 1944 році – 4942 родини, тоді як у 1946 році – 1059 родин, у 1947 році – 1104 родини [4, арк.83]. На 1 квітня 1948 року в Одеській області проживало 825 родин (2449 осіб) [4, арк.105].

Станом на 1 листопада 1948 року 760 родин було розселено в 29 районах Одещини [4, арк. 4].

У 1951 році відповідно до договору № 121 від 15 лютого про обмін ділянками державних територій в різні області України переселили українців з земель, що відійшли до Польщі. На Одещину за 116 днів переселено у 20 сіл 1933 родин [3, с.7], чи 10283 особи [3, с.30].

Як же вплинуло переселення на усталену систему життєдіяльності переселенців? Робота по збору і публікації етнографічних матеріалів, спогадів переселенців лише розпочалась. З'явилися перші видання. В одному

із них «Остання депортація. До 60-річчя примусового переселення 1951 року» [3] автор І.І.Ніточко опублікував документально зафіксовані факти з історії переселення і розселення, свої спогади, свідчення людей, які дають можливість простежити деякі питання адаптації і розвитку традиційно-побутової культури переселенців в село Маринове Березівського району на Одещині. Це були бойки села Устянове Нижньо-Устрицького району [3, с. 14]. Відзначимо, що механізм і умови адаптації мешканців цього села не відрізнялися від інших переселенців.

Переїзд з майном, домашніми тваринами на сотні кілометрів – важке випробування. Депортовані вивозили одяг, взуття, білизну і навіть реманент, тому могли сподіватись на збереження традиційної системи життєдіяльності принаймні в господарсько-побутовій сфері. Але цього не сталося з кількох причин. По-перше, далеко не всі знаряддя праці вдалося перевезти із-за обмежень. Дозволялося транспортувати до 2 цнт на родину. По-друге, інші природні і кліматичні умови змушували опановувати невідомі агротехнології, а колгоспна система функціонування сільського господарства не відповідала традиційним на батьківщині формам ведення господарства.

До нових кліматичних умов, природи степу важко пристосовувались не тільки люди. Корови гинули через 2-3 місяці [1, с. 132; 9, с. 121-124], а за рік вони майже всі загинули, адже не звикли до степової спеки і такого корму як солома [3, с. 36]. У своїх спогадах Іван Ніточко вказує на досить виразні відмінності і пов'язані з ними соціальні, побутові, господарські труднощі для переселенців – «...там готували їжу на печі та в печі, яку палили дровами, тут дрова були дефіцитом. Там готували їжу з дарів природи, лісу і городу, тут все горіло від спеки. Там корова їла тільки сіно, тут заставляли її їсти солону.... Там дітей виховували не тільки сім'я, але й церква, а тут церкви не було» [3, с. 96]. Відсутність дерев, трави (у порівнянні з передгір'ям Карпат – авт.), суховії, нестерпна спека, відсутність якісної питної води справляли на переселенців гнітюче враження. Вино і баранину, поширені в степу продукти селяни-бойки у себе дома не вживали, а картопля – основний продукт

харчування на батьківщині – на новому місці виявилась дефіцитом [9, с. 122]. Навіть до гіркою на смак (через вживання гірких степових трав) молока від корови потрібно було звикати [7, с. 138]. Ускладнення викликали господарсько-побутові проблеми. Так, наприклад, в одному із повідомлень у Балтському районі «...33 квартири переселенців потребують негайного ремонту, 63 родини не мають палива на зиму, 53 родини потребують кормів для корів, 57 родин потребують взуття, 57 родин – одягу...» [4, арк.127]. Для людей переселення, як і адаптація, стали важким психологічним стресом, що знайшло своє відображення у фольклорі – найбільш консервативному сегменті традиційної культури. Реакція депортованих на цю важку проявилась миттєво:

В селі було гарно,
В селі було тихо,
Аж зараз до села приїжджає лихо.
Приїжджає лихо попід наші хати
І говорить людям: «Будем виселяти».
«Будем виселяти, до моря і мряку,
Вашу рідну землю віддамо полякам».
Поїзд сколихнувся в далеку дорогу.
Хай ще раз подивлюсь
На високу гору [3, с. 113]

Адаптація супроводжувалась глибинними трансформаціями практично кожної звичаєво-побутової норми. Зокрема технології будівництва, планування і облаштування інтер'єру житла, садиби [3, с. 36]. Новозбудовані оселі для переселенців відрізнялися від звичних, традиційних, хоча й траплялися винятки, коли вдавалось розібрати дерев'яне житло, перевезти і встановити його на новому місці [8, с.110]. Новобудови (їх називали «типові», чи стандартні «коробки» розміром 5х9 м. [6, с. 137]) не мали нічого спільного з традиційними житлами переселенців. До того ж, будівництво

багатьох було ще не закінченим (без вікон і дверей) [7, с. 126]. Основу житлового фонду складала пристосовані для проживання чи відновлені будівлі. (Табл. 1) [4, арк. 13]

Табл.1

1945			1946				Фактично виконано з початку будівництва на 15/X -1946 р.				
Всього збудовано і відновлено	У тому числі		всього збудовано	У тому числі			всього	У тому числі			Будується
	Збудовано	Відновлено		Збудовано нових	Відновлено	Відремонт		Нових	Відновлено	Відремонт	
1369	12	1357	620	10	166	444	1989	22	1523	444	56

Чимало з таких жител будували нашвидкуруч, тому вони були вологі і малоприсадатні для життя [2, с.128]. Існували проблеми з опаленням, для обігріву житла і приготування їжі використовували переважно соломі, траву «перекотиполе», стебла соняшника [6, с. 138]. Люди не розуміли простих, з точки зору місцевих селян, реалій життя. Наприклад, чому потрібно було змішувати глину з соломі для того, щоб мазати хату, чому в хаті відсутня підлога, а землю потрібно мазати кінським гноєм, чому їжу варять в «кабиці», а свині пасуться прив'язаними на мотузці, наче телята [10, с. 133]. І все ж на новому місці намагалися облаштувати, як і на батьківщині, подвір'я, вибілювали хати, садили сади і квіти [8, с. 110].

Але дотримання деяких традиційних практик стало неможливим одразу ж по прибутті. Виявилось проблемним дотримання релігійної і обрядової практики. Спочатку переселенці після роботи збиралися біля храму чи навіть колишньої церкви, співали церковні пісні, поки влада не заборонила, мотивуючи своє рішення боротьбою з релігійною агітацією [9, с. 122]. Тому тривалий час переселенці дотримувалися усталених звичаїв і обрядів, які стосувалися родини, найближчих родичів, не були пов'язані з залученням

значної кількості членів сільської громади. Це, насамперед, обряди і звичаї сімейної обрядовості. Так, через певний час після народження дитини, у присутності родичів і друзів здійснювали першу купіль з елементами магії: у воду, залежно від статі дитини, клали гроші, гребінець, дзеркальце, зерно. Хлопчикам клали цвяхи, молоток, щоб став майстром. У першу купіль додавали свячену воду, щоб до дитини не чіплялося зло. Воду після купелі виливали далеко за межами двору [3, с. 99-100]. А для породіллі і її дитини, на протязі 10-15 днів після народження дитини, родичі і друзі приносили потрібні продукти і речі, і обов'язково курку на «росів» (бульон). На хрестини приносили обов'язково крижму [3, с. 100].

При ім'янареченні дотримувались давнього звичаю називати дітей іменами дідуся чи бабусі.

Розвинутим був інститут кумівства – важливого чинника у вихованні дітей і взаєминах дорослого населення. Бути кумом і хрещеним батьком вважали справою почесною і відповідальною [3, с. 100]. Їхня присутність була обов'язковою при здійсненні обряду постриження. В урочистій атмосфері кум вистригав волосся у дитини навхрест: над чолом, на потилиці, над вухами. Волосся зав'язували у хустинку і зберігали до одруження [3, с. 101].

Дотримувались і традицій етнопедагогіки. Методи народного виховання також не вирізнялися своєю специфікою. Дітей змалку привчали до виконання нескладних, але потрібних для господарства робіт, виховуючи у них дисципліну і відповідальність. Дівчата вже в 10 років доїли корову, готували їжу, працювали на городі, готували посаг (шили одяг, вишивали). Хлопці виконували чоловічу роботу: доглядали худобу, працювали на гармані, помічниками на будівництві [3, с. 101]. Дві основні чесноти батьки виховували у дітей – працьовитість і людяність. Ледарство вважалось неприпустимим, а обов'язки і усвідомлення необхідності повсякденної наполегливої праці діти сприймали від батьків. Відношення до старших розглядалось як мірило вихованості і своєрідний іспит результату виховання

батьками своєї дитини. І тут переселенці також не вирізнялись на тлі загальноукраїнської етнопедагогіки. Повага до старших мала проявлятися в найменших дрібницях. При зустрічі з людьми старшого покоління, вітаючись, знімали головний убір, а дитина при зустрічі на вулиці зі старшою людиною повинна була зняти головний убір та привітатися: «Слава Ісусу Христу» [3, с. 103]. У разі недотримання дітьми цього звичаю, старші повчали, ставили до відома батьків, що сприймалось останніми як вельми неприємний закид і незадовільну оцінку їх як вихователів власних дітей. У родинях зберігалась підпорядкованість матері. Усі господарсько-побутові розпорядження батьків молодь виконувала беззастережно, як і заборони чи обмеження [3, с. 105]. Тобто, етнопедагогічні традиції передбачали прищеплення молоді норм поведінки у громаді і родині.

Чимало звичаїв стосувалися сільської молоді. Як і раніше молодь проводила дозвілля в молодіжних громадах, організація і функціонування яких відповідала усталеним правилам і нормам. Так, дотримувались черговості вступу братів до парубоцької громади. Молодшому дозволялося ставати «повноцінним» членом громади лише після одруження старшого. Такі ж вимоги існували і для сестер; молодша не могла вийти заміж раніше старшої. Молодь під час спілкування, особливо у присутності дорослих, дотримувалась певних обмежень і засторог: пара не розмовляла під час танцю, у проміжках між танцями парубки і дівчата дистанціювались, гуртуючись окремо [3, с. 104]. Дівчина на виданні знаходилась під особливою увагою громади. Вона мала бути чемною, а основне її завдання – шитво, особливо перед сватанням [3, с. 106]. Дітей і молодь виховували у дусі беззаперечної поваги до старших і батьків.

Одруження молоді обов'язково відбувалося у формі весілля і якщо молода не могла йти «від столу» (влаштування весілля – авт.), то одруження не вважалось можливим. Дотримання ритуалу «весільного столу» було справою сільської громади, яка, у разі фінансової неспроможності молодого чи молодої, брала цю організаційну функцію на себе. Наводиться приклад,

коли сусіди і знайомі накрили весільний стіл і видали заміж двох круглих сиріт-сестер в один день [3, с. 107].

Зазвичай весілля тривало три дні і відбувалося у молодого і молодої одночасно. Традиційними для бойків були і весільні чини. Крім молодих, на весіллі було декілька дружок та дружбів, старший староста і старший дружба.

На початку 1960-х років вбрання учасників весілля ще відображало етнографічну специфіку. Дружки вбирали білі вишиті блузки, запаски, взували червоні чобітки, на головах мали вінки з різнокольоровими стрічками [3, с. 141]. Дружби також вбирали вишиті сорочки. У молодої на голові був вінок з парафіну, а з вінка до долу спускався вельон [3, с. 107]. Слід відзначити, що дружки до середини 1960-х років використовували святкове вбрання, привезене з батьківщини [3, с.106]. Певний час переселенці доношували привезений «традиційний» одяг: широкі спідниці («семиклинки» зшиті з семи клинів), квітчасті «блюзки» (кофти), запаски (фартухи) з шляркою (оборкою) [3, с. 106].

З часом, поступово традиційне весілля трансформувалось. З 1960-х – 70-х років у Мариновому почали одружуватись без застережень. До цього не вважалося престижним вийти заміж за росіянина чи одружитися з росіяною, чи місцевому одружитися з переселенкою [3, с. 98]. Через десять років після переселення перестали одягати національний одяг молоді і свідки [3, с. 108].

Слід зауважити, що весільна обрядовість бойків у цій місцевості серед інших вирізнялась своїм розмаїттям обрядів та змістовим наповненням і являлась певним зразком для запозичень, що підтверджується підвищеною увагою як сусідів-українців, так і представників етнічних груп, що проживали поблизу Маринового.

На трансформацію обрядовості впливали різні чинники, у тому числі і достаток родини. Якщо в кінці 1950-х, на початку 1960-х років статки родин були незначними, учасниками скромних не гучних весіль були в основному родичі та сусіди, а за участі 50 гостей весілля вважалося дуже великим

[3, с. 107], то згодом, покращення життя позначилось у тому числі і на весільній обрядовості. Збільшилась кількість не лише весільних гостей, але й весільних чинів. Зросла кількість дружок і дружбів, з'явилася можливість використання якомога більшого набору обрядових атрибутів, а разом з тим, і виконання більшості обов'язкових весільних обрядів, що не тільки перетворювало весілля у яскраве дійство, а й запрограмувало, як вважалось, міць і добробут нової родини.

Традиційний уклад життя вдавалось налагодити і певний час утримувати за умов компактного розселення окремою сільською громадою, чи навіть частиною сільської громади. За таких умов переселенці дотримувались своїх звичаїв, колективно святкували, зокрема Запусти, Великдень [9, с. 123], Святий Вечір, Різдво, Водохреща. Молодь влаштовувала вертепи, колядувала, співала воскресенські пісні [6, с. 139]. Дотримувались виконання обрядових свят у колі родини. На Святвечір готували 12 страв, ворожінням дізнавались про майбутній врожай, співали старовинні колядки. На Великдень освячували паски, воском розмальовували писанки [3, с. 104].

З календарної обрядовості дотримувались виконання можливого в умовах існуючого релігійного і полікультурного оточення. Депортовані одразу ж зрозуміли, що навіть україномовні відрізняється церковно-релігійною орієнтацією, відношенням до обрядових традицій, що не укріплювало субетнічну ідентичність, часто їх називати бандерівцями [3, с. 35]. Село Маринове, після заселення переселенцями-бойками з Польщі у Березівському районі почали називати Бандердорфом [3, с. 81]. Місцеве населення за пасивної чи завуальованої підтримки влади часто недоброзичливо ставилося до переселенців з Західної України. Слід зважати й на те, що соціальній адаптації не сприяли прояви негативного ставлення до депортованих місцевого населення, навіть українців. Загострення між ними виникали на господарсько-побутовому підґрунті: за присадибні ділянки, житлові і господарські приміщення, майно.

Українців-переселенців стали називати «поляками» [4, арк. 121] (хоча на початку прийому депортованих у 1944 році їх ідентифікували як українців («Сведения переселенцев украинцев принятых Беляевским районом на 9.12.44 г.» (подано без змін редакції і орфографії) [4, арк.38]), підкреслюючи цим їхню етнічну, соціальну, культурну окремішність і ставлення як до «чужого». Таке відношення породжувало соціальну несправедливість, переселенці опинялись за межами моральних принципів і звичаєвого права сільської громади. Потерпали від такого відношення як дорослі, так і молодь. Випадки безчестя дівчат місцевими парубками [4, арк. 121] ніби виправдовувалися тим, що вони «полячки», повії, і тому не є моральним порушенням, не передбачає відповідальності. До того ж, батьки, у разі переїзду до іншого місця проживання, інколи залишали напризволяще обезчещених доньок, що також не сприяло інтеграції переселенців у місцеве середовище. Подібні випадки не мали масового характеру, але впливали на психологічний стан переселенців, посилювали відчуття небажаних, породжували переселенські настрої і ускладнювали процес інкорпорації переселенців в традиційне поле місцевого населення. В одному із повідомлень зазначено, що у Врадіївському районі переселенці не проявляють ініціатив до участі в культурно-масовій роботі сільських клубів [4, арк. 135].

У таких умовах навіть компактно розміщеним важко було зберігати традиційну культуру. Так в селі Маринове у 1951 році поселилося 192 родини, але прикметно, що на початку 2000-років навіть ті з переселенців, які ще зберегли мову, пісні, ще дотримуються деяких звичаїв, втратили самоназву – бойки – і визнають себе українцями [3, с. 81]. Тобто, нові реалії, існування в середовищі людей з іншим історичним досвідом і ментальністю, а головне відсутність умов для розвитку, у даному випадку субкультури бойків, приводить до втрати самосвідомості етнографічної групи. До цього слід додати і неадекватне ставлення місцевої влади. Узагальнене ототожнення західних переселенців з бандерівцями, що і апріорі визначало

потрапляння до табору неблагонадійних, а то й ворожих, породжувало упередженість, негативне ставлення. Питання ідентичності втратило актуальність і бойків Маринового стали називати гуцулами [3, с. 81].

Соціальні проблеми стали одним з чинників високої внутрішньої міграції переселенців. За звітний період із 24474 осіб (6911 родин) самовільно переселилося в інші регіони 22025 осіб (6086 родин) й з інших причин: неспроможність адаптуватися до природних умов степу, незадовільних умов проживання, прагнення бути разом з родичами чи односельцями тощо. І лише 12 родин (47 родин) переселилося з дозволу влади [4, арк. 83]. Переселялися переважно в регіони Західної України. Рішення для переселення в Західну Україну базувалося саме на прагненні до близького етнокультурного середовища. У докладній записці секретарю Одеського обкому КП(б)У від голови виконкому Одеської обласної ради пояснюється, що люди прагли переселитися в Західну Україну, до «своїх» [4, арк. 118]. Особливо великих розмірів внутрішня міграція і мотивації до переселення вказують, що Одещина для депортованих була чужим краєм (за природними і кліматичними характеристиками, етнокультурною ситуацією). Основною причиною виїзду з Іванівського району у 1946 році переселенці назвали низьку врожайність у краї і спеку, тоді як у Західній Україні їм наділяють 2-3 га землі, на якій вони збирають значно більше збіжжя [4, арк. 174]. Щоб покинути Степ під різними приводами відмовлялись від будівництва жител, приховували документи на право отримання компенсації за залишене майно і житло, проживали декількома сім'ями в одному будинку [4, арк. 120].

Отже, на новому місці переселенці намагалися налагодити традиційну систему життєдіяльності. Вирішити цю проблему у повному обсязі не вдалось. Потрібно було пройти складний і тривалий шлях адаптації. Наприклад, у Мариновому, де до них оселилися переселенці з Київської, Волинської областей і навіть з Румунії [3, с. 11], тобто носії різних регіональних традицій, принаймні перше десятиліття бойки ще

дотримувались усталених традицій, однак з часом інтеграційні процеси нівелювали розмаїту етнічну палітру села. Поступово ідеологічний чинник, етнокультурна варіативність села і сусідніх сільських громад визначали напрями розвитку культури. За чверть століття практично зникла мовна специфіка, хоча окремі лексеми і елементи обрядовості вказують на колишню бойківську ідентичність її носіїв.

V. G. Kushnir

PROBLEMS OF ADAPTATION OF THE DEPORTED UKRAINIANS IN ODESA REGION

Process of deportation of Ukrainians to Odessa region is analyzed; measures undertaken by local authorities regarding settlement of deported population are discussed, process and consequences of migrant's adaptation in polycultural environment are revived.

Key words: *the Boiky, deportation, Odessa region, rites, customs, tradition, culture*

В. Г. Кушнір

ПРОБЛЕМЫ АДАПТАЦИИ ДЕПОРТИРОВАННЫХ УКРАИНЦЕВ НА ОДЕЩИНЕ

Анализируется процесс депортации украинцев на Одещину, рассматриваются мероприятия местной власти по расселению депортированных, ход и последствия адаптации переселенцев в поликультурную среду.

Ключевые слова: *бойки, депортация, Одещина, обряды, обычаи, традиция, культура*

Список використаної літератури та джерел

1. Карич Г. Ф. Спогади. // Ніточко І. І. Остання депортація. До 60-річчя примусового переселення 1951 року. - Одеса, 2011. - С. 132.

2. Марусяк М. І. Спогади. // Ніточко І. І. Остання депортація. До 60-річчя примусового переселення 1951 року. - Одеса, 2011. - С.128-129.
3. Ніточко І. І. Остання депортація. До 60-річчя примусового переселення 1951 року.- Одеса, 2011. - С. 240.
4. Державний архів Одеської області. - Ф.Р-2000.- Оп.3.- Спр.
5. Орловська Г. І. Спогади. // Ніточко І. І. Остання депортація. До 60-річчя примусового переселення 1951 року.- Одеса, 2011.-С.140-141.
6. Охота М. І. Спогади. // Ніточко І. І. Остання депортація. До 60-річчя примусового переселення 1951 року.- Одеса, 2011.-С.136-140.
7. Охота М. М. (Халус) та Халус О. М. Спогади. // Ніточко І. І. Остання депортація. До 60-річчя примусового переселення 1951 року. - Одеса, 2011. - С. 126.
8. Проніна І. С. Спогади. // Ніточко І. І. Остання депортація. До 60-річчя примусового переселення 1951 року. - Одеса, 2011.- С.109-113.
9. Римяк М. М. Спогади. // Ніточко І. І. Остання депортація. До 60-річчя примусового переселення 1951 року. - Одеса, 2011.- С.121-124.
10. Смісько М. Ф. Спогади. // Ніточко І. І. Остання депортація. До 60-річчя примусового переселення 1951 року. - Одеса, 2011. - С.132-133.

А. В. Шабашов

УДК 39[(=163/2)+(=18)+(=512.165)]:316.35

ДО ПИТАННЯ ЕВОЛЮЦІЇ СІМЕЙНО-СПОРІДНЕНОЇ СТРУКТУРИ І СИСТЕМИ ТЕРМІНІВ СПОРІДНЕНOSTІ У НАЩАДКІВ ЗАДУНАЙСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ У БЕССАРАБІЇ

У статті розглядається еволюція системи термінів спорідненості і сімейно-спорідненої структури (сім'ї, сімейно-спорідненої групи) у нащадків задунайських переселенців в Бессарабії. Автор, зокрема, доходить висновку, що функціонування в суспільстві диференційованої біфуркативно-лінійної

система термінів спорідненості обумовлене не стільки пануванням в суспільстві сімейної громади, як вважалося раніше, скільки наявністю надсімейних структур – сімейно-споріднених груп (патронімій, матронімій).

Ключові слова: *система термінів спорідненості, сім'я, сімейна громада, сімейно-споріднена група, болгар, гагаузи, албанці.*

Для усіх представників балканських етнічних спільнот України і Молдови: болгар, гагаузів і албанців сім'я була основною, термінальною цінністю. Багато спостерігачів, починаючи з ХІХ ст., відмічали це у болгар, під ім'ям яких, як відомо, спочатку фігурували і гагаузи: «вообще семейный, супружеский союз и с тем вместе девичья скромность – есть настоящая святыня для болгар; отступления от нее чрезвычайно редки» [8, л. 4 зв.]. Відзначалася "сімейна багатолюдність", "сімейна єдність" болгар: «болгары страстно любят семейное единство, так что нередко три или даже четыре поколения живут вместе, под одним кровом и руководством старика – главы своего рода» [11, с. 93], «вообщесемейные разделы не в обычае и болгары их недолюбливают» [6, с. 321], патріархальність їх сімейного побуту: «быт внутренний, быт семейный – чисто патриархальный и потому в настоящее время обращает на себя внимание каждого не болгарской среды» [8, л. 4 зв.].

Пізніше ці особливості відмічають і безпосередньо для гагаузів: «Семейный быт жителей составляет зрелище отрадное. В семействах вообще существуют согласие и миролюбие... Супружеский союз, а вместе с тем и девичья скромность есть настоящая святыня для жителей гагаузов... Взгляд жителей на брак весьма здравый. Брак, по их понятиям, есть страж нравственности общества. К безбрачию они относятся с глубоким презрением. Холостяк, говорят они, есть ненужный член общества... Приращение населения и дет весьма быстро и правильно, что зависит от чистоты нравственности и святости супружеского союза» [1, л. 8-9 об.].

На нашу думку, така особливість, що відрізняла болгар, гагаузів і албанців від низки народів, що оточували їх у Бессарабії, була обумовлена

архаїзацією громадської структури і побуту християнських народів Балканського півострова в умовах іноетнічного та іноконфесійного османського панування. Не маючи можливості реалізувати себе в соціально-політичній сфері, в якій християни були обмежені, болгари, гагаузи і албанці-християни стали надавати особливе значення сімейно-спорідненим стосункам, у рамках яких їм і вдалося зберегти основи своєї етнічної культури і духовності.

Відповідно до цього, вивчення еволюції сім'ї і сімейно-споріднених груп у нащадків задунайських переселенців представляє особливий інтерес. У науці в цьому напрямі зроблені лише перші кроки [3; 13, с. 112 – 114; 19, с. 54 – 67; 4, с. 50 – 55; 5, с. 348 – 358].

Великою підмогою в цьому може послужити паралельне дослідження трансформації сім'ї і системи термінів спорідненості, – як плану вираження біосоціального феномену спорідненості, оскільки “...принципы группировки терминов [спорідненості. – Ш. А.] определяются особенностями социальной организации и трансформируются по мере ее изменения. В силу этого системы юродства могут служить источником для изучения социальной структуры общества...” [7, с. 479]

Дослідження автора цих рядків дозволили визначити типологію систем термінів спорідненості болгар, гагаузів і албанців України і Молдови, освітити шляхи їх еволюції [21, с. 30 – 34; 14, с. 84 – 92; 15, с. 353 - 367; 16, с. 20 – 25; 17; 20]. У загальному вигляді можна стверджувати, що упродовж останніх століть мала тенденція переходу від більше розгорнутої, диференційованої термінологічної системи, що строго враховує приналежність родичів до батьківської, або до материнської лінії спорідненості (біфуркативно-лінійний тип) до більш спрощеного типу, що дістав в етнології назву лінійного, властивій більшості сучасних урбанізованих народів, в якому не враховується при термінологічному виділенні родичів їх приналежність до батьківської або материнської лінії спорідненості. Сім'я також зазнавала перехід від сімейної (великосімейної)

громади, що включала до свого складу велике число членів, до малої сім'ї, що складається з однієї шлюбної пари і їх дітей.

Але до теперішнього часу відкритим залишається питання: які саме структурні зрушення в спорідненій організації вели до тих або інших трансформацій системи термінів спорідненості, якими саме традиційними соціальними інститутами обумовлюються певні особливості біфуркативно-лінійного типу. Спробою відповісти на ці питання і є це дослідження.

Якщо не першим, то одним з перших спробував визначити соціальну обумовленість біфуркативно-лінійного типу (хоча цей термін він і не вживав) системи термінів спорідненості професор Харківського університету, відомий славіст П. О. Лавровський. Його думка сьогодні виглядає неточно і абстрактно, але головне йому вдалося уловити – складніша структуризація системи термінів спорідненості обумовлена складнішою сімейно-спорідненою організацією, ніж в сучасному йому суспільстві, наявністю тісних родинних зв'язків усередині великих колективів людей: «Внимание к подобному разграничению родства в одной и той же степени не обходимо должно вести к заключению о происхождении его в пору совместной жизни цілого рода, потому что только при этом условии понятной становится потребность более точного и определенного выделения родичей, а через это и избегания смешения и недоразумений» [9, с. 37].

Більшість авторів, в цілому, пов'язували цей тип системи термінів спорідненості з великою сім'єю, «нерідко выступающей в рамках группы родственных семей – патронимии» [7, с. 479]. Що стосується конкретно болгар (а це, повною мірою, можна екстраполювати і на гагаузів, і на албанців Бессарабії), то болгарські дослідники цього питання в різних своїх роботах дещо по-різному визначають детермінанти системи спорідненості, характерної для цього народу.

У одному випадку вони вважають, що строге розмежування батьківської і материнської ліній спорідненості пов'язано зі збереженням елементів системи, що відбиває економічну єдність роду і родову екзогамію [2, с. 67]. У

іншому вони ж пишуть: «симметричный вид системы (тобто послідовний біфуркативно-лінійний тип. – Ш. А.) со своей богато развернутой терминологией показывает более полно и четко связи и отношения кровных родственников. Он проводит строгое разграничение родства по матери и по отцу. Этот симметричный вид... возможно, связан с семейно-родовыми или семейно-хозяйственными образованиями (голямосемейство, челядна задруга, задружносемейство), в которых объединялись малые семьи двух или нескольких братьев иногда даже с их женатыми сыновьями и с их детьми. В таком многочисленном семейно-родовом коллективе каждое лицо занимает определенное иерархическое место, выполняет определенную хозяйственную функцию и принадлежит к одной из малых семей, образующих коллектив.

Переходно-симметрический вид системы (перехідні типи від біфуркативно-лінійної до лінійної системи спорідненості. – Ш. А.)... близок к современным системам некоторых европейских народов (англичане, русские, французы), схемы которых асимметричны (тобто – долінійного типу. – Ш. А.) и отражает более четко связи родственников при господствующей форме малой индивидуальной семьи» [2, с. 64-65].

Конкретніше і точно визначає детермінанти південнослов'янської системи термінів спорідненості Л. В. Маркова. Вона вважає, що виділений нею найбільш архаїчний тип системи спорідненості відбиває стосунки в братській великій сім'ї або в ширшій, однотипній з нею по ладу спорідненій групі (братерство, влака, рід). Русійна ж пружина в трансформації спорідненої організації – розвиток приватної власності [10, с. 13-14]. Біфуркація в системах спорідненості південних слов'ян відбиває, на її думку, характерні для них позаекономічні стосунки (взаємодопомога, спільний захист від ворогів, причетність до певних ритуалів, урочистостей і ін.), якими патрілінійні родичі пов'язані з іншими "родами" через жінок [10, с. 13-14]. При цьому, вона також відмічає: «устойчивость раздвоения дядьев при тенденции к одинаковому обозначению теток можно, очевидно,

об'яснить влиянием обычного права, отстраняющего женщин и их родню от наследования...» [10, с. 16]

Свого часу і мною була запропонована концепція еволюції сімейно-спорідненої структури болгар у зв'язку з трансформаціями системи термінів спорідненості. Але, якщо основна теза: еволюція соціально-спорідненого осередку болгарського народу виглядає як процес сегментації від спочатку дуже великих в кількісному відношенні і тісно пов'язаних соціально-економічних об'єднань до тієї форми, розкладання якої призводить до утворення малої, господарське незалежної сім'ї і спрощення системи термінів спорідненості відбиває певні етапи такої сегментації [12, с. 87], залишається актуальним, то конкретні уявлення про ці етапи нині можна відкоригувати.

Спостереження над еволюцією сімейно-спорідненої структури болгар, гагаузів і албанців Бессарабії [18, с. 104-120; 19, с. 54-67], у зв'язку з трансформаціями термінології спорідненості, а також порівняльні матеріали і наявні теоретичні уявлення дозволяють намітити наступну схему.

Немає сумнівів, що послідовний біфуркативно-лінійний тип у балканських народів відповідав періоду панування у них братської (горизонтальної) сімейної громади. Проте обумовлений він у своїй основі, як абсолютно справедливо помітила Л. В. Маркова, не самою сімейною громадою, а іншим інститутом, супутнім їй, – патронімією, сімейно-спорідненою групою.

Дійсно, більшість родичів, що строго термінологічно розмежовувалися у балканських системах термінів спорідненості, за визначенням (враховуючи строгу патрилокальність шлюбу на Балканах), належали до різних сімейних громад і тому остання не могла детермінувати біфуркацію термінології. Брат батька належав до іншої сім'ї, ніж брат матері (оскільки мати *ego*, одружившись, йшла зі своєї сім'ї в сім'ю чоловіка – батька *ego*). Сестра батька, мешкала, після шлюбу, в третій, а сестра матері – в четвертій сім'ї. Теж відноситься і до нульового покоління, з якого тільки кузен по батькові жив в тій же сімейній громаді, що і особа, що говорить.

Отже, тільки родинні зв'язки поза сімейною громадою могли обумовлювати необхідність розмежування спорідненості по батьківській і материнській лініям. А такі зв'язки, дійсно, існували і були "різномірними".

Неможливо описати усі види зв'язків між сім'ями, що були ріднею, усі види взаємних зобов'язань, які існували згідно з нормами звичаєвого права між ними, та і таке завдання тут не ставиться. Проілюструємо ці зв'язки за допомогою тільки одного звичаю – правила взаємного відвідування. За цим принципом родичів *его* в першому висхідному поколінні можна класифікувати таким чином: брат батька – той, хто живе в одній сім'ї разом з *его*, або входить в одну з ним патронімію; брат матері – той представник старшого покоління, до якого *его* ходить у гості, відвідуючи своїх дідуся і бабусю з боку матері, входить в його матронімію; сестра батька – та, яка до заміжжя жила в сім'ї *его* (залежно від їх різниці у віці вони могли довго жити разом, а могли і взагалі разом не жити), а після браку відвідує зі своїм чоловіком сім'ю *его*; сестра матері – представник тієї сім'ї, яка разом з сім'єю *его*, відвідує сім'ю батьків матері.

Дійсно, тенденція до однакового позначення тіток, при строгому і стійкому розмежуванні дядьків з боку батька і матері, можна, услід за Л. В. Марковою, пояснити усуненням жінок від спадкоємства. Якщо брат батька є співвласником в патронімії, брат матері – в матронімії, то їх сестри йдуть, практично в чужі для *его* сім'ї. В той же час, неясно, чому у більше архаїчному стані біфуркація все ж проводиться і для жіночих родичів в старшому поколінні, тоді як пізніше вона зберігається тільки для чоловічих бічних родичів.

Говорячи спрощено, чим більше коло родичів, з якими вступає в контакт людина, і чим тісніший цей контакт, тим більше йому необхідно лінгвістичних засобів для їх позначення, тим більше диференційована споріднена термінологічна система.

Протилежний стан еволюції – панування в суспільстві малої сім'ї, особливістю якого в плані еволюції системи термінів спорідненості є швидше

навіть не те, що сім'я звужується до батьків і їх незаміжніх (неодружених) дітей, а то, що практично до мінімуму зводяться стосунки з бічними родичами, які, таким чином, стають нібито "на одне обличчя", не потребують детальної диференціації.

Чітко простежити перехідні стани від цих двох епох в еволюції спорідненості є дуже складним завданням, тим більше – знайти ясні закономірності між трансформаціями сімейно-спорідненої структури і системи термінів спорідненості.

Відповідно до складного співвідношення перехідних форм (і форм переходу) сім'ї від братської общини до малої сім'ї поводитьися і система термінів спорідненості. Можна говорити лише про відносну емпіричну кореляцію (а не про внутрішній необхідний зв'язок!) між батьківською багатолінійною общиною і виділеними нами складними типами системи термінів спорідненості балканських етнічних спільнот [21, с. 30 – 34; 20, с. 425 – 438]. Тоді як батьківської однолінійної общини, що співіснує в суспільстві з малою сім'єю, – з найбільш спрощеним типом, виявленим у відповідних груп. Останній стоїть вже в кроці від переходу до лінійної моделі. Процес переходу між широким поширенням батьківської багатолінійної общини і пануванням батьківської однолінійної общини охопив приблизно період з середини ХІХ до середини ХХ ст., в цей же час поступово складніші типи змінилися найбільш модерним типом. Але чому часткове злиття бічних ліній в першому висхідному поколінні пов'язане з переходом від братської до батьківської багатолінійної общини, а злиття бічних ліній спорідненості в нульовому поколінні корелює з переходом до батьківської однолінійної общини залишається доки неясним.

Тим складніше говорити про сімейно-споріднену групу, трансформацію в якій, в усякому разі, на цьому етапі наших знань, можна виявити тільки в кількісному, але не в якісному плані. І, тим більше, про співвідношення цих трансформацій з еволюцією системи термінів спорідненості.

PROBLEM OF THE CORRELATION TO EVOLUTION THE FAMILY-RELATED STRUCTURE AND THE KINSHIP TERMINOLOGY SYSTEM AMONG DESCENDANT'S MIGRANT'S BECAUSE OF DANUBE IN BESSARABIEN

In article is considered evolution of the kinship terminology system and the family-related structure (the family, household-related groups) among descendant's migrant's because in Bessarabia. The author comes to conclusion that operation in society differentiated bifurcation-linear kinship terminology system are conditioned not so much domination in society of the house hold commune, as it was considerede arlier, how much presence household-related structures.

Key words: *kinship terminology system, family, household commune, household-related groups, the Bulgarians, the Gagauz, the Albanians.*

A. B. Шабашов

К ВОПРОСУ ЭВОЛЮЦИИ СЕМЕЙНО-РОДСТВЕННОЙ СТРУКТУРЫ И СИСТЕМЫ ТЕРМИНОВ РОДСТВА У ПОТОМКОВ ЗАДУНАЙСКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ В БЕССАРАБИИ

В статье рассматривается эволюция системы терминов родства и семейно-родственной структуры (семьи, семейно-родственной группы) у потомков задунайських переселенцев в Бессарабии. Автор, в частности, приходит к выводу, что функционирование в обществе дифференцированной бифуркативно-линейной системы терминов юродства обусловлено не сталько господством в обществе семейной общины, как считалось ранее, сколько наличием надсемейных структур – семейно-родственных групп.

Ключевые слова: система терминов родства, семья, семейная община, семейно-родственная группа, болгары, гагаузы, албанцы.

Список використаної літератури та джерел

1. Бодлев Г. Описание селения Волканешты Бессарабской губернии Измаильского уезда // Институт рукопису НАН України. – Ф. V. – Спр. 697. – Л. 8 – 9 зв.

2. Георгиева И., Москова Д., Радева Л. Опыт изучения системы кровного родства у болгар [Текст] / И. Георгиева, Д. Москова, Л. Радева // Советская этнография. – 1973. – № 2.

3. Демиденко Л. А. Семейный быт, общественная и культурная жизнь болгарского населения УССР. (На материалах колхозов Болградского района Одесской области). Историко-этнографическое исследование. [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Л. А. Демиденко. – К., 1967.

4. Квилинкова Е. Н. Типы семьи у гагаузов в XIX – первой половине XX в. [Текст] / Е. Н. Квилинкова // Закон и жизнь. – 2006. – № 10 (179).

5. Квилинкова Е. Н. Семья и семейная обрядность гагаузов // Курсом розвиваючої Молдови. – Т. 10. Личность и группа: векторы трансформационных изменений. [Текст] / Е. Н. Квилинкова. – М., 2010.

6. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. [Текст] / А. Клаус. – Вып. 1. – СПб., 1869.

7. Крюков М. В. Системы родства [Текст] / М. В. Крюков // Большая советская энциклопедия. – Т. 23. – М., 1976.

8. Кульчицкая Е. Село Кулевча (Аккерманского уезда, Бессарабской губернии). Краткий очерк // Институт рукопису НАН України. – Ф. V. – Спр. 683. – Л 4 зв.

9. Лавровский П. А. Коренное значение в названиях родства у славян. [Текст] / П. А. Лавровский. – СПб., 1867.

10. Маркова Л. В. Трансформация южнославянской системы родства и ее соотношение с семейно-родственной структурой. [Текст] / Л. В.Маркова.– М., 1973.
11. Скальковский А. А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. [Текст] / А. А.Скальковский.– Одесса, 1848.
12. Шабашов А. В. Система родства болгар как источник для реконструкции социальной организации народа [Текст] / А. В. Шабашов// III Дриновские чтения. Проблемы источниковедения, историографии и истории и культуры Болгарии, истории болгаристики. Тезисы докладов. – Харьков, 1994.
13. Шабашов А. В. Болгарская семья в 40-х годах 20 века (по материалам похозяйственных книг села Главаны) [Текст] / А. В. Шабашов // Древние культуры и цивилизации Восточной Европы. (Материалы 3-ей международной археологической конференции студентов и молодых ученых. Одесса, февраль 1995). – Одесса, 1995.
14. Шабашов А. В. Опыт сравнительного изучения болгарской и гагаузской систем родства (по материалам Южной Украины) [Текст] / А. В. Шабашов// Этнографическое обозрение. – 1995. – № 3.
15. Шабашов А. В. Някоитеоретични резултати от изследването на системата на родство у българите в Украйна [Текст] / А. В. Шабашов// Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. – Т. 6. – Велико Търново, 1997.
16. Шабашов А. В. Система юродства албанцев. 2. Система юродства албанцев Украины [Текст] / А. В. Шабашов // Записки исторического факультета. – Вып. 7. – Одесса, 1998.
17. Шабашов А. В. Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа. [Текст] / А. В. Шабашов.– Одесса, 2002.
18. Шабашов А. В. До реконструкції типології сім'ї болгар і гагаузів Південної Бессарабії у 10-х – 60-х роках ХІХ ст. 1. Постановка проблеми.

Загальна типологія родини [Текст] / А. В. Шабашов // Записки історичного факультету. – 2002. – Вип. 12.

19. Шабашов А. В. До реконструкції типології сім'ї болгар і гагаузів Південної Бессарабії у 10-х – 60-х роках ХІХ ст. 2. Типологія та еволюція сім'ї у болгар і гагаузів [Текст] / А. В. Шабашов // Записки історичного факультету. – 2003. – Вип. 13.

20. Шабашов А. В. Родственные отношения: терминология и практика [Текст] / А. В. Шабашов // Гагаузы в мире и мир гагаузов.– Т. 2. Мир гагаузов. – Комрат-Кишинев, 2012.

21. Шабашов А., Шабашова Ю. Типологія системи кровної спорідненості у болгар Південної України [Текст] / А. Шабашов, Ю. Шабашова // Народна творчість та етнографія. – 1994. – № 4.

Н. О. Яцун

УДК 061.213 (477):379.8

МОЛОДІЖНІ ГРОМАДИ ЯК ОСОБЛИВІ ГРУПИ СУСПІЛЬСТВА В ДОСЛІДЖЕННЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядаються питання, пов'язані з дослідженнями молодіжних громад як особливих об'єднань українського традиційного суспільства. Зокрема аналізуються етнографічні розвідки кінця ХІХ – початку ХХ ст. присвячені молоді, її статево-віковим характеристикам та поглядам на процес соціалізації. Розглядаються також питання, пов'язані з молодіжним дозвіллям – вечорницями, досвітками, вулицею тощо в контексті дотримання морально-етичних норм поведінки та підготовки до створення сім'ї.

Ключові слова: *традиційна культура, молодіжні громади, соціалізація, морально-етичні норми.*

Питання дошлюбного спілкування української молоді було предметом зацікавлень багатьох етнографів. Не дивно, що дослідженню молодіжних громад, статево-вікової диференціації молоді, її виховання та соціалізації, становища в українському сільському соціумі присвячено чимало праць наших попередників. Завдяки наполегливій роботі по збору та систематизації матеріалів, сьогодні ми маємо дуже цінні джерела з вивчення цієї проблематики. Відповідно, ця тематика має широку і різнопланову історіографію. Сучасні дослідження неможливі без ґрунтовного аналізу напрацювань наших попередників.

Тож в нашій статті ми проаналізуємо напрацювання, які безпосередньо стосуються молодіжних громад, статево-вікових характеристик молоді, поглядів на процес соціалізації в традиційній українській культурі.

Інтерес до сільських зібрань молоді – парубоцьких та дівоцьких громад, досвіток і вечорниць почав формуватися у другій половині ХІХ ст., з'являються перші узагальнюючі роботи. Вивчення цієї верстви суспільства пов'язується з іменами О. Маркевича [10], В. Боржковського [1], М. Чернишова [13], М. Сумцова, [12], Ф. Вовка [2], М. Ястребова [14, 15], Ф. Савченка [11], З. Кузелі [9], М. Дикарева [6] та ін.

Одним із перших зацікавився сільськими зібраннями молоді О. Маркевич, який опублікував невелике за обсягом дослідження на сторінках журналу “Киевская старина” присвячене вечорницям. Зокрема, його увагу привернув указ Київської духовної консисторії від 1719 р. знайдений ним в архіві церкви в Полтавській губернії. В цьому документі відображається відношення духовенства до сільських зібрань молоді, вечорниці прирівнюються до числа “самых тяжких пороков”, “гнездилищем и источником заразы и преступлений” [10, с. 177]. Та сам О. Маркевич, опираючись на пізніші дослідження у цьому напрямі, вбачає у вечорницях “самые невинные собрания» на яких ні парубки, ні дівчата “не нарушают границ невинного и дозволенного» [10, с. 177].

Своєю невеликою за обсягом розвідкою О. Маркевич підштовхнув етнографів для подальшої розробки цієї теми.

Так, значний внесок у дослідження молоді як окремої верстви суспільства зробили В. Боржковський та М. Чернишов. Характерними, зокрема, є їх публікації у “Киевской Старине”, де автори торкаються аналізу питань пов’язаних з соціальною структурою суспільства. Зокрема, В. Боржковський аналізує виникнення на Поділлі такого молодіжного об’єднання в українському селі як парубоцтво, виділяючи його в особливу групу традиційного соціуму зі своїми специфічними обрядами і традиціями. У своїй публікації В. Боржковський робить акцент на розкритті соціального статусу парубоцтва [1, с. 765-767], опису його обрядів і традицій [1, с. 767-769], висвітленні ролі вечорниць у житті сільської молоді, орієнтовану на розв’язання цілого комплексу молодіжних проблем: розважального, громадського, родинного плану тощо [1, с. 773-776].

М. Чернишов також розглядає молодь, зокрема парубоцтво, як окрему, особливу групу суспільства, приводячи приклади ініціаційних ритуалів, взятих із етнографічних досліджень азійських, африканських, американських й океанських народів, що були важливими обрядодіями для вступу у молодіжні громади. Упродовж деякого часу ініціанти проходили різноманітні випробування, що символізувало їх перехід у стан дорослих і врешті, включення як повноправного члена до колективу вже у новому соціальному статусі [13, с. 495]. У своїх висновках доводить, що у народів як старого, так і нового світу молодь являє собою особливу групу суспільства, відокремлену під час спілкування від іншої частини соціуму [13, с. 495-496]. Не оминув своєю увагою і українські вечорниці, пов’язавши їх з інститутом парубоцької громади та їх роллю в морально-етичному дошлюбному спілкуванні молоді [13, с. 504-505].

Та найгрунтовніше описав зібрання сільської молоді видатний етнограф, професор Харківського університету М. Ф. Сумцов. Він детально проаналізував вечорниці в Галичині, Полтавщині, південно-західному краї

[12, с. 423-424], зробив порівняльну характеристику між українськими та російськими вечорницями, виділивши між ними спільне та відмінне [12, с. 426]. Не оминув своєю увагою і подібні зібрання молоді у південних слов'ян, зокрема болгар [12, с. 426]. На відміну від своїх попередників, які акцентували увагу на парубоцтві, Микола Федорович зупинився на важливій ролі дівчат в організації вечорниць та підмітив, що “в устроении вечерниц обнаруживается предприимчивый характер малорусской женщины, более предприимчивый, чем характер малоруссов мужчин» [12, с. 424].

М. Ф. Сумцов, розглядаючи молодіжні горади в історичній ретроспективі, шукаючи витоки вечорниць в глибокій давнині та зупиняючись на причинах їх заборони духовенством [12, с. 430-438], доходить висновку, що на момент саме його досліджень досвітки та вечорниці “представляются нравственными увеселениями молодежи” та відмічає, що зібрання молоді являються важливим етапом у підготовці молоді до подружнього життя, головним осередком знайомства та спілкування молоді [12, с. 438]. В кінці своєї фундаментальної розвідки М. Ф. Сумцов доходить влучного висновку, який можна спроектувати і на сучасне суспільство. Він говорить: якщо припустити, що вечорниці аморальні, злочинні, то і в такому випадку їх насильницьке знищення не підійме рівень народного життя, так як коріння аморальності, схильності до злочинів лежить не в самих вечорницях, а в самому народному житті, народному характері. Зниження морального рівня вечорничних гулянь повинно вказувати на зниження морально-етичного характеру народу, на загальну хворобу народного життя, і лікувати її потрібно не заборонами, а творчими заходами в морально-етичному відношенні [12, с. 444].

На громадські організації молоді обох статей, товариства, сходини, також звернув увагу Ф. Вовк [2]. Він описав форми дошлюбного спілкування – досвітки та вечорниці, вулицю тощо, зазначив, що парубочі і дівочі молодіжні об'єднання (громади) були головним інститутом організації

дозвілля молоді та регулювання її дошлюбних стосунків хоч їхні функції цим не обмежувались.

Спроби класифікувати статеві-вікову диференціацію груп дітей та підлітків знайшли своє практичне відображення у етнографічних дослідженнях Мр. Грушевського [4, 5]. Фундаментальна двотомна праця “Дитина у звичаях та віруваннях українського народу : матеріали з полудневої Київщини” є важливою віхою в етнографічному дитинознавстві. Хоча вказане дослідження торкається зокрема дітей, але автор все-таки у першому томі своєї праці репрезентує матеріали, які стосуються підлітків і молоді – парубків та дівчат вказуючи у передмові, що це новий, раніше не відомий матеріал [4, с. II]. Не оминає він своєю увагою і подробиці у відносинах між хлопцями та дівчатами, описуючи їх без прикрас та романтичного стилю. Звертаючи увагу на морально-етичне виховання молоді на вечорницях та досвітках при сумісному спанні, акцентує увагу на випадках порушення дівочої честі та пов’язані з цим покарання [4, с. 103-105; 119-120]. Другий том дослідження повністю присвячений особливостям дитячого віку, але автор все-таки проводить межу між дітьми та молоддю, встановлюючи, що поняття віку змінюється зі зміною соціального статусу: діти-підлітки-молодь [5, с. 143]. Ця праця становить значний науковий інтерес як у плані охоплення діапазону явищ (від вагітності до підліткового віку), так і новаторською методикою збору матеріалів. Дослідження Мр. Грушевського також цікавлять сучасних науковців такого наукового напрямку як етносексологія, що останнім часом почала привертати увагу вітчизняних етнологів [8, с. 5-19].

Варто згадати відомого українського етнографа, археолога і фольклориста В. М. Ястребова. Він збирав матеріали, пов’язані з родильною, весільною, поховальною обрядовістю, повір’ями, демонологічними уявленнями, народними знаннями селян Півдня України, а також пісні, казки, оповіді тощо. Цей доробок вченого відображений в основній його праці: “Материалы по этнографии Новороссийского края” [14].

Але досліджуючи складові частини народної культури, В. М. Ястребов не оминув своєю увагою особливу групу населення – молодь. Так, у вказаній праці у підрозділі «Народный календарь» дослідник докладно зупиняється на висвітленні форм молодіжного дозвілля, в тому числі розглядає його в контексті календарної обрядовості. Зокрема, він детально описує зимовий цикл: молодіжні розваги на Меланку, вказує назви щедрівок, танців та пісень, а також наводить приклад самого процесу щедрювання [14, с. 24]. Дослідник також звертає увагу на окремий аспект молодіжного дозвілля пов'язаний з ворожінням на долю. Зокрема приведені приклади дівочих ворожінь в новорічну ніч та на голодну кутю на визначення своєї долі та нареченого [14, с. 25-26].

Таким чином, В. М. Ястребов на основі аналізу дозвілля молоді в контексті календарної обрядовості приділив увагу молодіжним розвагам та ворожінням особливо тим, що були спрямовані на визначення долі, заміжжя (майбутнього шлюбного партнера). Таким чином, можна зробити висновок, що дослідник вважає спілкування молоді однією з передумов та підготовкою до подружнього життя, оскільки всі магичні дії, ігри, розваги були направлені на створення сім'ї.

До етнографічного доробку вченого належить також стаття “Новые данные о союзах неженатой молодежи на юге России” [15, с. 110-128]. Як стверджує В.М. Ястребов, ця стаття написана на основі фактичних свідчень, які зібрані ним по особливій програмі із різних місць Новоросійського краю. Зокрема, автор досліджує громадські об'єднання молоді, їх роль у дошлюбному спілкуванні. Судячи з написаного ним тексту, В. М. Ястребов дотримується погляду, що молодіжні об'єднання відігравали визначальну роль не стільки в організації дозвілля, як у виборі шлюбних партнерів.

Проаналізувавши текст можна відзначити, що автор акцентує увагу на життєдіяльності громади як соціального організму та її взаємин з мешканцями села, іншими громадами. В. М. Ястребов подає достатньо повну інформацію про структуру парубоцького об'єднання як колективу молодих

людей. Детально описуються різноманітні варіанти виборів отамана, прийому до громади і вилучення з неї. Чимало уваги приділено звичаєво-правовим нормам, у відповідності з якими кожний член об'єднання мав дотримуватись певних обов'язків, користуючись при цьому досить широкими правами. Примітно, що морально-етичним питанням спілкування парубків як у самій громаді, так і з дівчатами, членами інших громад, дорослими мешканцями села автор приділяє чи не найбільше уваги, виділяючи таким чином на їхній важливості у створенні нової сім'ї. Загалом можна сказати, що на основі ґрунтовної джерельної бази автором визначаються властиві для Новоросійського краю локально-територіальні особливості пов'язані з молодіжними об'єднаннями.

У 20-х роках ХХ ст. на базі теоретико-методологічних напрацювань європейської етнології та соціології в Україні у системі ВУАН формується наукова етнологічна школа, фундатором якої виступив М. Грушевський. Саме йому належить розробка програми «Постриження й інші обряди, відправлювані над дітьми й підлітками» [3, с. 83-86], у якій дослідник виділив обряди, пов'язані зі статево-віковою диференціацією в окрему систему. За ініціативою вченого було створено ряд наукових структур, які займалися вивченням актуальних проблем традиційної культури, зокрема Кабінет примітивної культури.

Н. Заглада також продовжила дослідження народної культури розпочаті в ХІХ ст. Нею була зроблена спроба вікової класифікації громади, в якій молодь (парубки і дівчата) займають особливе місце в суспільстві, гуртуючись в молодіжні громади; найголовнішу увагу звернула на явища дитячого побуту – “дитячу субкультуру” [7].

З самого початку вивчення молодіжних груп, етнографи відразу виділили їх в окрему категорію, роблячи акцент на тому, що це особлива верства суспільства зі своїми традиціями, правилами та морально-етичними нормами поведінки.

В роботах етнографів середини XIX – початку XX ст. вперше було вказано на необхідність вивчення статево-вікової соціальної неоднорідності традиційного українського суспільства на прикладі розгляду молодіжної групи – парубків та дівчат. Також в науковому доробку дослідників акцентувалася увага на процесі соціалізації та дотриманні морально-етичних норм, розгляді дитячої та молодіжної культури, виділенні молоді і зокрема парубоцтва в особливу категорію суспільства.

На початку XX ст. науковці продовжили традиції методологічних напрацювань попередників щодо вироблення підходів вивчення проблем статевої та вікової стратифікації, обрядового оформлення зміни соціовікового статусу, явища дитячого побуту, дитячої субкультури, молоді, як особливої групи суспільства тощо. Вони мали важливе значення, передусім, для постановки та розв'язання питань, пов'язаних з функціонуванням окремих вікових груп та їх соціалізації в традиційному українському суспільстві.

Проаналізувавши дослідження зазначеного періоду, ми дійшли висновку, що соціалізація молоді в українському суспільстві цікавила дослідників ще з середини XIX ст. З'являються публікації, що мають характер локального висвітлення окремих питань, пов'язаних з процесами соціалізації молоді в традиційній українській культурі: молодь стає об'єктом та предметом уваги дослідників. Варто зазначити, що майже всі дослідники розглядали в комплексі питання віку та соціалізації, акцентуючи увагу на дотриманні морально-етичних норм поведінки.

Наявні дослідження та публікації, присвячені молодіжним об'єднанням, свідчать про інтерес вчених до цієї проблематики, підтверджують спадковість наукових традицій, дають дуже цінний за змістом матеріал з вивчення питань, пов'язаних з діяльністю молодіжних громад як особливої групи українського суспільства, розкривають найголовніші функції не лише в організації та проведенні дозвілля, а також як інституту соціалізації молоді та підготовки до сімейно-шлюбних відносин.

YOUTH COMMUNITY AS A SPECIAL GROUP OF SOCIETY IN THE STUDES OF THE LATE XIXth – EARLY XXth CENTURY

This article is discussing issues related to the research of the communities as special youth groups of Ukrainian traditional society. Particularly, the ethnographic research of the late XIX – early XX century dedicated to young people, their gender and age characteristics and views on the process of socialization are analyzed. Possible issues related to youth leisure – “vechernitsi”, “posidelki”, “ulitsa”, etc. in the context of moral and ethical conduct and preparation to a family are discussed.

Key words: *Traditional culture, youth community, socialization, moral and ethical norms.*

Н. А. Яцун

МОЛОДЕЖНЫЕ ОБЩИНЫ КАК ОСОБЫЕ ГРУППЫ ОБЩЕСТВА В ИССЛЕДОВАНИЯХ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА

В статье рассматриваются вопросы, связанные с исследованиями молодежных общин как особых объединений украинского традиционного общества. В частности анализируются этнографические исследования конца XIX – начала XX в. посвященные молодежи, ее половозрастным характеристикам и взглядам на процесс социализации. Рассматриваются также вопросы связанные с молодежным досугом – вечерницы, посиделки, улица и т. д. в контексте соблюдения морально-этических норм поведения и подготовки к созданию семьи.

Ключевые слова: *традиционная культура, молодежные общины, социализация, морально-этические нормы.*

Список використаної літератури та джерел

1. Боржковский В. «Парубоцтво», как особая группа в малорусском сельском обществе // Киевская старина (далі – КС). – 1887. – Т. 18. – С. 765-776.
2. Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – 335 с.
3. Грушевський М. Постриження та інші обряди, відправлювані над дітьми й підлітками // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1926. – Вип.1-2. – С. 83-86.
4. Грушевський Мр. Дитина в звичаях та віруваннях українського народу : матеріяли з полудневої Київщини / зібрав Мр. Г. ; обробив Др. Зенон Кузеля // Матеріяли до ураїнсько-руської етнольогії (далі – МУРЕ). – Львів, 1906. – Т. 8. – VIII, VI, 220 с.
5. Грушевський Мр. Дитина в звичаях та віруваннях українського народу : матеріяли з полудневої Київщини / зібрав Мр. Г. ; обробив Др. Зенон Кузеля // МУРЕ. – Львів, 1907. – Т. 9. – XXIII, 144 с.
6. Дикарев М. Збірки сільської молоді на Україні // МУРЕ. – Львів, 1918. – Т. 18. – С. 170-275.
7. Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля. – К., 1929. – 218 с.
8. Ігнатенко І. Деякі аспекти антропології жіночого тіла в українській традиційній культурі // Народна культура українців : життєвий цикл людини : історико-етнологічне дослідження у 5 т. Т. 2 : Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура. – К., 2010. – 568 с.
9. Кузеля З. Про студії над дітьми // МУРЕ. – Львів, 1907. – Т. 9. – С. 11-23.
10. Маркевич А. Меры против вечерниц и кулачных боев в Малороссии // КС. – 1884. – Т. 10. – С. 177-180.

11. Савченко Ф. Парубоцькі та дівоцькі громади на Україні // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1926. – Вип. 3. – С. 85-92.
12. Сумцов Н.Ф. Досветки и посиделки // КС. – 1886. – Т. 14. – С. 421-444.
13. Чернышев М.К. К вопросу о «парубоцтве», как особой общественной группе // КС. – 1887. – Т. 19, кн. 11. – С. 491-505.
14. Ястребов В. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии. – Одесса, 1894. – 202 с.
15. Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи на Юге // КС. – 1896. – Т. 15, кн. 10. – С. 110-128.

УДК 94(477.74-21):35.075.2:079 “1917.03/1917.08”

ДІЯЛЬНІСТЬ ОДЕСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ У БЕРЕЗНІ – СЕРПНІ 1917 р. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ «ОДЕССКИЙ ЛИСТОК»)

Автор досліджує період в історії Одеси пов'язаний зі змінами, що мали місце після падіння царизму. Вивчається період реорганізації Одеського самоуправління в умовах підготовки до демократичних виборів. Головна увага приділяється місцевій газеті «Одесский листок», оскільки це періодичне видання широко висвітлювало як політичні, так і господарські процеси, тому частково розкриває діяльність Одеської міської думи за вказаний період.

Ключові слова: міська дума, Одеса, «Одесский листок», революція.

Початок 1917 р. відзначився бурхливими революційними подіями в Російській імперії, що призвело до змін в політичній системі. Події в Петрограді, викликали різну реакцію населення у віддалених куточках країни. Певним чином революція була для більшості політичних діячів несподіванкою, але все ж таки починають розвиваються нові, небачені для того часу політичні процеси в сфері демократизації життя міста. Монархічне правління в містах замінюється симпатиками нової влади. Поки Тимчасовий уряд готує новий закон про вибори в міські думи, найбільш впливові партії та організації беруть владу у містах в свої руки.

Зі зміною нової влади в країні розпочиналися паралельно зміни в місцевому самоврядуванні. З березня місяця по серпень 1917 р. в Одесі керувала ще стара земська або як її ще називали – цензова дума. Її обирали невеликою кількістю жителів міста заможні мешканці, тому що для всіх

інших існував ценз, котрий обмежував населення в виборчих правах. Більшість населення не думало, що дума представляє інтереси міста і з нетерпінням чекали на оновлення її складу. Тому існування старої цензової думи в тогочасних умовах було неможливим. Враховуючи особливості політичного, господарського та соціального життя місцевого населення, діяльність Одеської міської думи за даний період викликає неабиякий науковий інтерес: По-перше, враховуючи відсутність в історичній науці повноцінної праці, присвяченій дослідженню місцевих органів управління в період Української революції 1917 року. По-друге, особливістю міста Одеси, де боротьба за демократичні ідеали в країні відзначалася значною активністю зумовленою різноманітним етнічним складом населення даного регіону.

Діяльність Одеської міської думи після лютневих подій 1917 р. залишається малодослідженою темою в історичній науці. В основному дослідники вивчали центральний апарат влади та його функції [1] не беручи до уваги ті процеси які відбувалися в віддалених куточках країни. Участь політичних партій та груп у виборчій кампанії 1917 р. в місцеві органи влади досліджував Ю. І. Терещенко [2]. Уваги заслуговує праця Г. Герасименка [3], котрий одним із перших досліджував політику Тимчасового уряду стосовно місцевих органів самоуправління, розглянув питання проведення земської реформи. На думку автора, влада робила все для того щоб стримати процес демократизації земств, зберегти їх в незмінному вигляді і навіть розширити сферу їхнього політичного впливу [3, с. 260].

Російські історики плідно працюють у вивченні подій революції 1917 р. та її наслідків. В муніципальній тематиці окрім політичних, були порушені питання військового, економічного та соціального змісту. Вони охарактеризували проблему ставлення населення до земського самоуправління, показали роль різного роду зібрань таких як з'їзди рад робочих і солдатських депутатів тощо. Це праці Булдакова В. П. [4], Холяєва С. В. [5], Лаврова В. М. [6], та Семянинова В. П. [7].

Окрему групу складають роботи та краєзнавчі нариси присвячені вивченню історії Одеси. Діяльність органів влади в 1917 р. авторами описано поверхнево, відображаються лише певні політичні аспекти. Зовсім відсутня інформація про діяльність міської думи у вирішенні господарських питань міста [8, 9, 10, 11].

У сучасний період, історики все частіше звертаються до розгляду маловідомих сторінок регіональної історії періоду української революції 1917-1921 рр. Про окремі фрагменти діяльності Одеської міської думи згадується у роботі німецької дослідниці Т. Пентер [12]. Значний внесок вже зробили дослідники, які працюють над проблемами української революції 1917 р. на Півдні України – наукові видання Т. Вінцовського [13], В. Бойко [14], І. Дружкової [15], О. Господаренко [16] та інших. Але глибоких наукових розвідок присвячених вивченню діяльності Одеської міської думи в період української революції 1917 року немає, тому потрібне подальше вивчення цієї проблематики. Виходячи зі сказаного, ставимо наступні наукові завдання: визначити інформаційні можливості газети «Одесский листок» та висвітлити суспільно-політичну діяльність цензової думи в управлінні містом.

В Одесі у 1917 р. видавалася велика кількість періодичних видань, сповіщаючи жителів міста найсвіжішими новинами. Найпопулярнішим виданням для одеситів був «Одесский листок», що видавався сім разів на тиждень, видавець з 1917 р. С. М. Навроцька, головний редактор – М. Д. Горяїнова. Газета висвітлювала місцеве і загальноросійське суспільно-політичне життя, публікувала матеріали про діяльність земств, становище селянства, події півдня Росії, питання місцевого самоврядування. «Одесский листок» публікував комерційну інформацію, відстоював політику протекціонізму, вигідну російській буржуазії, був орієнтований на партію кадетів. У рубриці «Одеса. Нове міське управління» та «Одеса. Громадський комітет» друкувалася вся діяльність муніципального управління міста. На

шпальти потрапляла інформація про зібрання, постанови, прийняті резолюції, плани щодо виборів тощо.

Після лютневих подій, політичні партії та різноманітні рухи відзначалися великою активністю в Одесі. Міський голова Б. А. Пелікан виступив 4 березня 1917 р. з закликом до населення та партійних організацій зберігати «спокій та порядок в місті» [17]. Але так не сталося. 7-8 березня декілька найбільш відомих діячів старого режиму були заарештовані – міський голова Б. Пелікан та його заступник Л. Мечников, начальник розшукової поліції Гіршфельд та його помічники. Всього було заарештовано 14 осіб [11, с. 20].

На зборах представників громадськості та самоврядування у виконуючого обов'язки Одеського градоначальника полковника В. І. Єсаулова був сконструйований новий революційний орган влади. Згідно вказівкам Тимчасового уряду, влада в Одесі перейшла до місцевого Одеського Комітету громадських організацій або Громадського комітету. Всі громадські та політичні організації міста направляли до Громадського комітету своїх представників [11, с. 21]. Міська дума, з початком революції мусіла поділитися з ним частиною повноважень, оскільки була цензовою, їй не довіряли.

За даними авторів краєзнавчих нарисів *«Одесса в эпоху войн и революций. 1914-1920»* в Громадський комітет входили представники міської думи (ліберальної частини), Союзу міст, Спільки земств, військово-промислового комітету, комітету по створенню ради робітничих депутатів, комітету румунського фронту, українського комітету, ради університету, товариства промисловців півдня Росії, а також представники місцевих організацій – кадети, есери, соціал-демократи (меншовики), бунд і т. д. Серед українських лідерів членами Громадського комітету стали І. Луценко та С. Шелухин.

Громадський комітет відправив голові ради міністрів кн. Г. Є. Львову телеграму з проханням про приїзд в Одесу комісара Тимчасового уряду, щоб

останній в свою чергу контролював процес політичного життя в Одесі. Окрім цього, були вимоги розпустити Одеське міське управління, назначити нові вибори в міську думу та затвердити повноваження Громадського комітету – як виконавчого органу одеського міського господарства.

За інформацією «Одесского листка» Одеська міська управа бажала віддати посаду Одеського міського голови члену міської управи П. С. Аркудинському [18]. Підтвердження цих даних знаходимо і в архівних справах. На засіданні 9 березня П. С. Аркудинський був обраний представником від одеського міського управління в громадський комітет міста Одеси [19]. Але у зв'язку з колишньою спільною діяльністю П. Аркудинського з Б. Пеліканом, Громадський комітет висловив недовіру діяльності Одеської міській думі і управі. Повинні були скласти свої повноваження П. Аркудинський, С. Глушкова-Поппандопуло, директор курортів А. Ушаков та інші члени міської управи [20].

11 березня 1917 р. на засіданні Громадського комітету новим тимчасовим міським головою був обраний представник від партії кадетів – М. В. Брайкевич, а його заступником призначено – В. М. Богуцького, представника партії меншовиків [21].

Міське управління приступило до рішення ряду важливих питань політичного та господарського характеру. За інформацією автора статті, надрукованої в одному з номерів газети, маємо відомості щодо тогочасних господарських проблем міста: серед негайних проблем міського господарства найбільш болючі питання – це відсутність коштів в міському бюджеті, проблеми з опаленням та з постачанням води. Першою постановою міської управи було рішення взяти в свої руки управління продовольчими справами, постачання населення продуктами першої необхідності – хлібом, м'ясом, вугіллям, дровами, керосином та ін. Раніше цим займалась організація «Осноп» але через неспроможність більше виконувати покладені на неї зобов'язання, її було усунуто від керування [22]. Було обрано міську продовольчу комісію з представників Громадського комітету, ради

робітничих депутатів, союзу міст, земського союзу, військово-промислового комітета, кооперативних організацій і т. д. Представниками Громадського комітету в продовольчу комісію вибрані гг. Кровопусков, Родзевич і Фрідман. Фінансові питання міста поручено вирішувати Л. Веліхову як знавцю міського господарства [23].

Вже на першому засіданні продовольчий комітет взявся до роботи. Президію комітету вирішено створити із голови і його заступника, двох помічників і секретаря. Склад комітету розділявся, згідно положенню на губернські, міські та волосні управи. Комітет мав право реквізиції навіть за межами градоначальства. Крім цього, щоб мати повну картину з усіх господарських питань було вирішено створити секції: хлібну (зерно, мука і хліб), цукорну, м'ясну, по заготовці овочів, паливно-статистичну (взуттєву і мануфактурну), по перевезенням (видачі нарядів) і контролюючу [24]. На засіданні 10 квітня було визначено, що в склад комітету входять 34 чоловіка. Засідання проходило щотижня по суботам і відкривалося при наявності 12 представників.

Серед негайних господарських потреб міській думі потрібно було вирішити: постачання зерна, закупка великої рогатої худоби та відкриття в Одесі цілої мережі міських лавок; паливо як мінеральне так і дров'яне, забезпечення міста керосином, дешевим взуттям тощо [25]. Поступово Одеса переходила на точний облік з продуктами. З 1 травня вводилися спеціальні картки на хліб [26].

На шпальтах видання знаходимо багато матеріалу про діяльність нового міського управління в галузі медицини. Член управи доктор С. С. Налбандов, в розпорядженні якого перебували всі лікарняні заклади, санаторії та курорти, розробив широку програму реформ. Було вирішено втілити в життя новий статут лікарняних закладів. В медичній раді надавалось право вирішального голосу представникам від сестер милосердя, фельдшерів, службовців контори і т. д. Розробляється план розширення лікарень, створення в Одесі спеціальної дитячої лікарні [27].

Заступник міського голови В. М. Богуцький вводив в дію план широкої реорганізації міського санітарного нагляду. Одним з основних завдань котрого мав бути підйом санітарного стану лиманів та курортів на які покладалися надії в плані фінансового доходу для міста [28].

16 квітня 1917 р. «Вестник Временого Правительства» опублікував закон «Тимчасові правила про вибори в міські думи» [29]. Тимчасовий уряд покладав великі надії на вибори до органів місцевого самоврядування, бо вважав неможливим проведення кампанії до Установчих зборів з існуючими цензовими думами та земствами [14, с. 31]. Взагалі, інформацію пов'язану з виборами як в Установчі збори, так і в місцеві органи влади містить ледь не кожний номер «Одесского листка».

Згідно нового закону, вибори мали бути проведені не раніше 45 днів з моменту його публікації. Списки виборців мали бути складені і опубліковані протягом двох тижнів. Вперше жінки і чоловіки були зрівняні в виборчих правах, але при виповненні 20 літнього віку. Віковий ценз залишився єдиним, всі інші цензи (дворянський, майновий, торговий та податковий) – скасовувалися [30]. Планувалося, що вибори будуть проведені по виборчим спискам. В списки вносились всі, хто має своє місце проживання на час складення їх, а військовослужбовці голосують за місцем дислокації [29]. Згідно постанови Тимчасового уряду для Одеси число гласних міської думи визначено в кількості 120 осіб [31].

Міська дума ухвалила створити особливу виборчу комісію. Завдання її полягали в підготовці плану виборів та слідкуванням за правильним дотриманням законів. Одною з перших проблем, з якою зіткнулась комісія – складення списків виборців, для чого було намічено провести перепис населення, визначити таким чином віковий ценз [30].

Якщо в політичних питаннях міська дума діяла рішуче, роблячи перші кроки назустріч демократії, то з господарськими проблемами міське управління не справлялося. Скрутним було становище Одеси в фінансовому плані. Вирішувати фінансові справи міста, не раз доводилося і міському

голові М. Брайкевичу, і його заступникові. Вони клопотали перед Петроградом про надання грошової допомоги місту. Права вводити нові податки дума не мала, тому вона могла лиш переглянути тарифи – піднявши ціни за воду, збільшення оцінювального збору, збільшення податку з пустуючих ділянок тощо [32].

Серед потреб продовольчого характеру була проблема постачання населення предметами першої необхідної допомоги. Болючою темою залишалися питання щодо забезпечення міста м'ясом та іншими харчовими продуктами [33]. Вже спеціальною постановою для населення вводилася так звана «продовольча книга» з відривними талонами на отримання різних продуктів. Одна книга містила 30 талонів, строго один талон на день – протягом одного місяця. Книгу видавали «побудинкові організації», які допомагали міському управлінні в складенні точних списків мешканців та захищали їх від зловживань, наглядали за житловими умовами, здоров'ям дітей тощо. На чолі «побудинкових організацій» стояли спеціальні районні комітети, котрі в свою чергу входили в продовольчий комітет [34].

Одним з методів боротьби зі спекуляцією було рішення встановлювати на базарах великі дошки з плакатами з позначенням цін на продукти (тютюн, картоплю, молочні продукти, рибу, м'ясо, цукор, яйця) [35]. В боротьбі з безробіттям дума ухвалила постанову про створення регіонального «Центру зайнятості» в Одесі [36].

Багато проблем випало на долю міського управління в вирішенні питань щодо перевезення населення. Трамваї від перенавантаження часто виходили з ладу. Щоб зберегти трамваї від зношення та налагодити ситуацію на шляхах, міським управлінням було створено спеціальну трамвайну міліцію в завдання якої входило слідкування за не переповненням трамвайних вагонів [37].

Тим часом передвиборча компанія перебувала в самому розпалі. Констатуючи перебіг цих подій, в одному з номерів газети повідомлялося: «...партії мали власні виборчі програми, проводили широку агітаційну

пропаганду. Так, в партії більшовиків був лозунг «Ми требуем перемирья на всех фронтах!». А українські соціалісти так і не знайшли іншого методу агітації як надпис «Голосуйте за нас на злість буржуям!». Лозунг української партії сприймався натовпом досить життєрадісно, викликаючи на обличчі усмішку і приводячи публіку в хороший стан» [38].

Як відзначив редактор газети «Одесский листок», коментуючи вибори «...коли в Західній Європі контактують лиш великі політичні організації, то в Одесі ж картина як і раніше стара, характерна для російської нації, картина роздроблення на самі дрібні групи, часто не маючи під собою міцного фундаменту» [39].

В комісію з підготовки виборів входили міський голова М. В. Брайкевич, міський статистик А. С. Бориневич і представники ради робітничих і солдатських, офіцерських і селянських депутатів [40]. Щоб не порушувати Тимчасовий закон про вибори в міські думи, Громадський комітет остаточно призначив дату виборів на 6 серпня. Планувалося, що вибори будуть проводитися по дільницям, обладнаних в 56 місцях міста. Виборцям роздавали виборчі картки, де вказувалося їх місце голосування за приписною дільницею. Голосування буде проходити з 9 годин ранку до 21 год. вечора [41]. За розрахунком міської управи у виборах мали взяти участь 315 502 виборця [42].

Довгоочікувані вибори проходили з деякими конфліктними ситуаціями. Найбільше дісталось кадетам, яких прихильники есерів називали «буржуями» та розгромили декілька їх офісів. Значною активністю одесити не відзначилися, але як і планувалося, явка сягала 60 % для тих хто мав право голосу [43].

Зі значним відривом на виборах перемогли соціалісти революціонери, очолювані есером А. М. Михайловим. На них припало 65 місць в Одеській думі. За кадетів проголосувало 26 тис. одеситів (15 місць), за «єврейський блок» 23 тис. осіб, блок меншовиків і партії Бунд зібрав 13 тис. голосів, за

«український список №2» (УПСР і УСДРП) – тільки 7 тис. (5 місць). На одному з останніх місць опинилися більшовики – 4,5 тис. голосів [11, с. 33].

Підводячи підсумки виборів, М. Брайкевич відзначив, що в новій міській думі близько 80 нових гласних є представниками інтелігенції. Також, в думу потрапили дві жінки – одна проходить по списку №7 кадетів (на 3 місці), інша в списку №19 есерів (на 56 місці) [44].

Таким чином, газета «Одесский листок» є важливим джерелом з вивчення суспільно-політичного життя Одеси в період революції 1917 р. Видання на своїх шпальтах містить широку інформацію про тогочасні події в місті. Частота згадування про нове міське управління, Громадський комітет, продовольчі потреби міста, з'їзди, постанови, укази, оголошення, розпорядження, містить майже кожний номер газети. Шпальти газет рясніли інформацією про життя міста повідомляючи кожну подію, яка відбувається після революції.

З початком революції дума мусила поділитися своїми повноваженнями з громадським комітетом. Виконуючим обов'язки міського голови був обраний М. Брайкевич. Перші труднощі з якими зіткнулось міське управління під його керівництвом – відсутність коштів в міському бюджеті та забезпечення населення продуктами першої необхідності. Тому для вирішення господарських потреб міста, міська дума обрала продовольчу комісію, якій з великими труднощами вдавалося тримати ситуацію під контролем.

Найбільше інформації висвітлюється про хід підготовки до виборів в міську думу, та в Всеросійські Установчі збори. Відзначається, що дума активно проводила підготовку до нових демократичних виборів. Було зроблено перепис населення, складено виборчі списки, надруковано виборчі бюлетені та обладнано дільниці для голосування. Згідно нового закону право голосу мали всі жителі міста при виповненні 20 років. Зі значним відривом від своїх політичних опонентів перемогу на виборах здобули соціалісти революціонери, які в подальшому зайняли найвідповідальніші місця в новій міській управі.

Таким чином, нове тимчасове міське управління в межах своєї компетенції виконувало вказівки Тимчасового уряду, закладаючи фундамент демократичних основ, при цьому вирішуючи складні питання господарського життя міста до серпневих виборів 1917 року. А інформаційні можливості періодичного видання «Одесский листок» дають нам змогу дослідити діяльність Одеської міської думи за вказаний термін.

V. A. Bondar

ACTIVITY OF CITY COUNCIL OF ODESSA ON MARCH – AUGUST 1917 (ADAPTED FROM THE NEWSPAPER “ODESSA’S SHEET”)

The author studies the period in history of Odessa connected with the changes which happened after fall of czarist regime. He studies the period of reorganization of self-rule of Odessa in conditions of preparations for the democratic election. Most of the focus is on the local newspaper “Odessa’s sheet” as far as this periodical provided extensive coverage of political and economic processes, so it partly unfolds activity of City Council of Odessa in the stated period.

Key words: *City Council, Odessa, “Odessa’s sheet”, revolution.*

V. A. Bondar

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОДЕССКОЙ ГОРОДСКОЙ ДУМЫ В МАРТЕ - АВГУСТЕ 1917 (ПО МАТЕРИАЛАМ ГАЗЕТЫ «ОДЕССКИЙ ЛИСТОК»)

Автор исследует период в истории Одессы связан с изменениями, которые произошли после падения царизма. Изучается период реорганизации Одесского самоуправления в условиях подготовки к демократическим выборам. Главное внимание уделяется местной газете

«Одесский листок», поскольку это периодическое издание широко освещало как политические, так и хозяйственные процессы, поэтому частично раскрывает деятельность Одесской городской думы за указанный период.

Ключевые слова: городская дума, Одесса, «Одесский листок», революция.

Список використаної літератури та джерел

1. Суханов Н. Н. Записки о революции. В 3 т. Т. 1. Кн. 1-2. – М., – 1991.
2. Терещенко Ю. І. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції / Терещенко Ю. І. – К., 1974. – 143 с.
3. Герасименко Г. А. Земское самоуправление в России. – М., 1990. – 264 с.; Герасименко Г. А. Трансформация власти в России в 1917 году // Отечественная история, 1997, № 1, с. 60-76.
4. Булдаков В. П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М., 1997. – 376 с.
5. Холяев С.В. Три Февраля 1917 года // Вопросы истории. – 2003. – № 7. – С. 26-38.
6. Лавров В. М. Крестьянский парламент России: Всероссийские съезды крестьянских депутатов в 1917-1918 гг. – М., 1996. – 238 с.
7. Государственное управление и самоуправление в России. Очерки истории / Отв. ред. В. П. Семьянинов. – М., 1995. – 196 с.
8. Трилисский А. Организация советской власти на Одещине // Октябрь на Одещине. – Одесса, 1927. – С. 156-191.
9. Цвілюк С. А. Одеса революційна. Хроніка подій в період громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції (1917 – лютий 1920). – Одеса. – 1972. – 252 с.
10. Раковський М. Ю., Шкляев І. М. У революційні часи (1917-1920 рр.)//Історія Одеси. Кол. Монографія. – Одеса, 2002. – 560 с.

11. Файтельберг-Бланк В. Р., Савченко В. А. Одесса в эпоху войн и революций. 1914–1920. – Одесса, 2008. – 336 с.
12. Penter T. Odessa 1917: Revolution an der Peripherie. – Keln; Weimar; Wien: Bohlau, 2000. – 469 p.
13. Місцеві органи влади і управління Центральної Ради в Херсонській губернії (березень 1917 – квітень 1918 рр.). – Дрогобич, 2002. – 169 с.; Формування і діяльність органів влади Центральної Ради на півдні України. – Суми, 2012. – 384 с.; Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917-1920 рр. – Одеса, 2011. – 586 с. (у співавторстві з О. Музичком, В. Хмарським, А. Мисечком, Т. Гончаруком); Вільне місто Одеса в добу Центральної Ради: революційна інтерпретація політичного сепаратизму // Український історичний журнал. – 2013. – № 1. – С. 80-91.
14. Бойко В. М. Реорганізація міських дум в Україні навесні 1917 р. // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 29-38.
15. Дружкова. І. С. Одеська міська дума 1917 р.: Вибори та склад /І. С. Дружкова // Інтелігенція і влада . – 2004 . – Вип.3:сер.: Історія . – С. 23-35.
16. Господаренко О. В. Діяльність місцевих органів влади і самоврядування на Півдні України у 1917–1920 рр.: соціально-економічний аспект: Дис. канд. істор. наук; Миколаївський держ. гуманітарний ун-т ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2005. – 242 с.
17. Одесский листок. – 1917. – 5 марта.
18. Одесский листок. – 1917. – 9 марта.
19. Державний архів Одеської області,Ф.4. – Оп.1. – Спр.975. – Арк.1.
20. Державний архів Одеської області,Ф.4. – Оп.1. – Спр.973 . – Арк.4.
21. Одесский листок. – 1917. – 14 марта.
22. Одесский листок. – 1917. – 15 марта.
23. Одесский листок. – 1917. – 24 марта
24. Одесский листок. – 1917. – 29 марта.

25. Одесский листок. – 1917. – 30 марта.
26. Одесский листок. – 1917. – 11 апреля.
27. Одесский листок. – 1917. – 5 апреля.
28. Одесский листок. – 1917. – 9 апреля.
29. Одесский листок. – 1917. – 20 апреля.
30. Одесский листок. – 1917. – 23 апреля.
31. Одесский листок. – 1917. – 9 мая.
32. Одесский листок. – 1917. – 11 июня.
33. Одесский листок. – 1917. – 13 июня.
34. Одесский листок. – 1917. – 14 июня.
35. Одесский листок. – 1917. – 23 июня.
36. Одесский листок. – 1917. – 3 мая.
37. Одесский листок. – 1917. – 17 июня.
38. Одесский листок. – 1917. – 6 августа.
39. Одесский листок. – 1917. – 28 июля.
40. Одесский листок. – 1917. – 19 июля.
41. Одесский листок. – 1917. – 26 июля.
42. Одесский листок. – 1917. – 1 августа.
43. Одесский листок. – 1917. – 8 августа.
44. Одесский листок. – 1917. – 10 августа.

УДК 94(470+571):331.108"1921/1929"

РОЛЬ ВИСУВАНСТВА В КАДРОВІЙ ПОЛІТИЦІ КЕРІВНИЦТВА СРСР В 1920-ті рр. ХХ ст.

Проаналізовано вплив кампанії висуванства на кадрові зміни підприємств і державних установ Радянського Союзу періоду нової економічної політики. Розглянуто причини запровадження кампанії, її розвиток, завершення і вплив на становище працівників та установ. Окрему увагу приділено соціально-політичній характеристиці висуванців.

***Ключові слова:** СРСР, нова економічна політика, кадрова політика висуванство.*

Залучення в державний апарат управління селян і робітників – висування – було популярне в Радянському Союзі в 1920-ті рр. Для багатьох людей це давало можливість істотно змінити свій соціальний статус, піднятися по кар'єрних сходах, отримати владні повноваження. Висування було одним із гасел кадрової політики більшовиків – в державі диктатури пролетаріату повинні керувати робітники і селяни. У цьому бачили гарантію якісного управління, подолання бюрократизації апарату і встановлення міцної пролетарської влади. Теоретичне обґрунтування та основні напрямки виконання, політика висуванства отримала в 1920-ті рр. Висуванство уявлялося як сукупність заходів з боку партійних, профспілкових і господарських органів, спрямованих не тільки на виявлення найбільш політично розвинених і технічно підготовлених представників робітничого класу і селянства, але і їх підготовку до майбутньої роботи в апараті установ.

Політика висуванства в сучасній історичній науці сприймається неоднозначно. На думку ряду авторів, висуванство оцінюється як один із шляхів формування радянської бюрократії та створення номенклатури, так як

монопольний контроль з вибору висуванців належав партії [20, с. 128]. Інші бачать за цією практикою політику пролетаризації і комунізації кадрів, через те, що основними критеріями кар'єрного зросту були приналежність до партії та відповідне соціальне положення [12, с. 158.].

Аналіз політики висуванства дозволив виділити кілька її етапів. Під час революції та громадянської війни висуванство носило в значній мірі стихійний характер. Тільки з початку 1920-х рр. цей процес набув цілеспрямованості і систематичності.

На першому етапі (1921 р. – кінець 1925 р.) відбувалося становлення висуванства як складової частини партійно-державної кадрової політики. У цей час були випробувані різні форми і методи висунення, визначилися його основні організатори й провідники, якими стали Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) і місцеві партійні комітети. Були виявлені певні сфери управління і рівні управлінських апаратів, в яких висуванці могли самостійно працювати, не маючи спеціальної освіти.

Другий етап (кінець 1925 р. – 1930 р.) став часом найбільшого розвитку висуванства. В ці роки наявність висуванців в управлінському апараті, а також їх розміщення всередині нього компактними групами, свого роду командами дозволило владі встановити над ним політичний контроль.

Формування механізму висування стало результатом діяльності, головним чином, ЦК ВКП (б) і місцевих партійних організацій. Безпосереднє керівництво висуненням на місцях – на підприємствах, в установах, у сільській місцевості – покладалося на бюро партійних осередків. Зосередження організаційно-практичної діяльності по висуненню робітників і селян в партійні структури посилювало їх соціально-політичну значимість. Це свідчило про намір влади мати на відповідальних посадах людей, які її цілком підтримували.

Схема виділення нових управлінців була досить проста: кожен партійний осередок складає список і передає в райком партії, а той, в свою чергу, до повітового комітету, де і розглядаються кандидати. При цьому

виділяти та враховувати робітників слід «приймаючи до уваги їх партійний, радянський та професійний стаж» [19, л. 38].

Основна частина роботи з підбору кандидатур покладалася на низові партійні осередки. Для її виконання потрібні були осередки ВКП (б) зі стійкою позицією та авторитетом серед населення, особливо в сільській місцевості. Висуванство селян – бідняків, середняків і наймитів вимагало організації, згуртування цих прошарків, тобто створення селянського активу. Місцеві органи влади приступили до роботи з селянством фактично в кінці 1925 – початку 1926 рр. Так, в циркулярі земельного управління Радянського Союзу від 9 січня 1926 р. «Про посилення роботи щодо висунення на земельну роботу селян від «сохи» та про хід висунення таких» [8, с. 861-865] вказувалося, що, висуваючи селян, необхідно ставити їх на роботу в такі частини апарату, робота яких найбільш цікавить широкі селянські маси – відділи землеустрою та лісовий. Метою висунення є підготовка нових управлінців із сектору відповідальних земельних працівників. Призначення висуванців на спеціально створювані для них посади є небажаним явищем [7, с.164-167]. У зв'язку з цим для нових співробітників звільнялися місця в управлінських структурах держави. У «Доповіді-звіті ГКК-РСІ для з'їздів рад» Одеського окружного виконкому за період травень 1924 – квітень 1925 рр. повідомлялося: «домагаючись належної постановки свого інспекційного апарату і провівши перевірку співробітників, комісія КК-РСІ не могла не звернути уваги на актуальну задачу перевірки та підбору нових кадрів працівників для всіх держустанов і госпорганів. У цих цілях були повсюдно організовані комісії з чищення, які провели величезну роботу з перевірки особового складу радянських установ. Одеська Губкомісія перевірила, більш ніж у 250 установах понад 26 тис. співробітників, з яких остаточно зняла 13 %. Найбільший відсоток знятих відноситься до елементів «чужий Радвладі» і «антирадянський» (57%), друге місце займають особи, які надійшли за протекцією (19,5%) і третє місце – «матеріально забезпечені» (19,2%)». [4, л. 102-103]. Тобто під час чищення офіційно не звільняли

співробітників за професійну непридатність. Однак, треба зазначити, що по загальним відомостям комісії по перевірці особистого складу державного апарату в 1924 р. по Україні, Одеський регіон має найбільший відсоток усунутих. Також найбільший відсоток усунутих мали губернії: Єкатеринославська (12,6 %), Донецька (11 %), Полтавська (10,1 %). Найменше – Київська (7,3 %), Центральні установи м. Харков (6,2 %) і Волинська (4 %). Середній показник по Україні – 11 % [16, л. 73].

Найбільшого розмаху висуванство набуло в регіонах. Висуванці зіграли роль у формуванні та зміцненні впливу центру на місцеві органи влади і управління. Підсумки висування працівників у центральні установи та організації в 1920-ті рр. показали, що відповідальність, яка лягла на нових управлінців, для багатьох була занадто велика. Так на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У з кадрових питань від 17.09.1926 р., секретар ЦК КП(б)У В.В. Затонський, представив доповідь про «Вивчення досвіду висунення низових працівників (робітників і селян) в ВЦВК», в якому йшлося про те, що: «показники 60% членів ВЦВК в своїй роботі і поведінці є незадовільними, 30% - прямо дискредитували Радянську владу». У зв'язку з цим на засіданні прийняли рішення: 1) окружкам більш ретельно ставиться до вибору висуванців; 2) вести систематичну роботу з новими управлінцями; 3) зобов'язати приїздити членів ВЦВК до низових працівників не менше одного разу на два місяці з метою ознайомлення з новими законами і постачання літературою». [1, л. 59]. Однак, як видно, кардинальних заходів відносно до висуванців, які отримали підвищення, у зв'язку з приналежністю до комуністичної партії, не застосовувалося.

У той же час, були і такі, які самі розуміли свою професійну невідповідність з новою, більш високою посадою. Так член КП(б)У І. Сорін в липні 1921 р. подав заяву, в якій вказував: «вважаю себе недостатньо підготовленим до того, щоб бути членом колегії Уповнаркомзовнішторгу і прошу звільнити мене від цієї роботи. Прошу направити мене на іншу, якщо можна, на газетну (на якій я раніше був) або на продовольчу, куди партія

зараз спрямовує свої сили». [13, л. 38]. Для селян-висуванців, які не мають засобів до існування і які втратили в минулому своє господарство, отримана посада давала можливість отримати надбавку до заробітної платні. У той же час сільські висуванці, міцно пов'язані зі своїм господарством, прагнули піти назад. Деяких не влаштовувала різниця в оплаті праці. Як підрахував один комуніст: «Якщо вести партійну роботу 8 годин на тиждень, а 32 години в місяць з відвідуванням партійних зібрань, то в селянство це дає втрату 9 рублів» [14, л. 43]. При цьому деякі висуванці йшли на попередню роботу, щоб мати можливість працювати в своєму господарстві (Лихвинський повіт Калузької губернії) [11, л. 14]. Знижувало зацікавленість селян в політиці висуванства і те, що була відсутня чітка система матеріального стимулювання. У деяких місцевостях практикувалося «безкоштовне висуванство», як підготовка до заняття більш відповідальних посад.

У той же час, невеликі відповідальні посади в провінційних установах виявлялися для них цілком посильними. Так за даними Одеського виконавчого комітету по 10 районним округам в період 1925-1927 рр. висуванці займали такі посади: інспектор радбезу, голова РВК, народний суддя, завідувач місцевого господарства та інші. Відгуки про їх роботу були в основному добре і задовільно. [15, л. 22].

З висуненням значної кількості робітників і селян в управлінський апарат особливо гостро постало питання про їх спеціальну підготовку. На рубежі 1920-1930-х рр. завершилося формування системи підготовки кадрів. Спочатку її створення стримувалося існуванням певних уявлень про роль, завдання і потенційних можливостях нових співробітників в управлінському апараті. Вважалося, що робітники і селяни були носіями специфічної пролетарської психології. Їм спочатку приписувалися такі якості, як чесність, порядність, наявність здорового глузду, класової свідомості та політичної інтуїції, які допоможуть розібратися у всіх тонкощах управління [9, с. 7].

Форми професійної підготовки висуванців були різні. Їх закріплювали за керівниками і кваліфікованими співробітниками установ. Створювалася

мережа курсової підготовки. Висуванці залучалися на вечірні та недільні робочі університети та в інші навчальні заклади, які входили в мережу партійної освіти і вечірньої робочої освіти. Для них організовувалися консультації, цикли лекцій при відповідних навчальних закладах.

Однією з форм навчання висуванців-господарників були курси червоних директорів і промислові академії. Поширювалася також практика направлення їх до вузів з очною формою навчання. [21, с. 44-48].

Однак, освітній рівень більшості висуванців був дуже низьким. У Смоленської губернії і Західній частині Радянського Союзу в 1920-ті рр. близько 90% висуванців мали тільки нижчу освіту [10, с. 77]. Найбільша кількість нових кадрів з нижчою освітою працювало в низових ланках управлінського апарату. Таке становище не викликало у влади серйозних побоювань, оскільки цінною якістю нових управлінців ставав не рівень їх загальноосвітньої чи професійної підготовки, а політична благонадійність.

Важлива політична характеристика висуванців - їх приналежність до правлячої комуністичної партії. Це збільшувало шанси багатьох працівників на отримання відповідальних посад. Чисельність членів і кандидатів у члени ВКП(б) у 1920-1930-ті рр. постійно зростала. До кінця 1920-х рр. вона досягла 80% [17, с. 171].

Висування не по діловим якостям, а по партійності викликало глухе роздратування населення. Як писала Є. П. Семеніхіна з села Нижня Катровка, Рощинського району, Воронцовського округу 15 жовтня 1928 р., «... інший партієць, таку нісенітницю каже, що соромно слухати, та й у справі нічого не розуміє, а його слухають і авторитет, кажуть: він сказав. На службу завжди і всюди їх приймають, скрізь їм шану і повагу. І служба, і курси для них готові... Не подобається селянину такий розподіл і перевага партійцям» [2, с. 215].

Кількість безпартійних працівників, значну частину яких становили селяни, була невелика і з кожним роком скорочувалася. Наприклад, якщо на початку 1920-х рр. кількість безпартійних в установах Білорусії дорівнювало

42 %, то на етапі згорання непу – 11-13% [18, л. 48]. Збільшення чисельності партійних висуванців у порівнянні з безпартійними було характерно для всіх ланок управлінського апарату.

Аналіз вікового складу висуванців вказує, що найчисленнішу групу становили працівники 25-35 років – близько 60%. Вік майже 25% висуванців не перевищував 25 років [3, л. 6]. Багато нових управлінців не мали необхідного господарського, політичного і життєвого досвіду керівної роботи. Але саме на них – молодих, активних, сприйнятливих до нових ідей – робила ставку радянська влада.

У 1920-ті рр., займаючи різні посади в управлінських апаратах усіх рівнів, вони брали участь у формуванні системи радянських органів влади і управління в провінції, здійснювали контроль за діяльністю фахівців, працювали в установах усіх рівнів радянської влади, організовували численні політичні кампанії. Значна роль висуванців в оновленні складу керівних кадрів в Смоленській губернії після розгрому в 1928 р. так званого «смоленського нариву» [6, с. 98]. На рубежі 1920-1930-х рр. вони брали участь у партійній чистці та оновленні державного апарату, активно підтримували звільнення значної кількості дореволюційних фахівців та інших соціально-чужих радянській владі працівників.

Влада оцінювала успіхи нових управлінців, просуваючи їх по щаблях службової драбини і призначаючи на більш відповідальні посади. Отримання керівних посад змінювало соціальний статус висуванців. Після висунення вони переходили в розряд радянських службовців і включалися до складу кадрів партійно-державного апарату і господарських органів. Більшість з них приймали ті правила і норми поведінки, які склалися всередині управлінського апарату. Це справляло значний вплив на формування стилю і методів роботи нових управлінців.

Деякі з висуванці виявилися талановитими організаторами, як, наприклад, призначені в 1926 р. директори АМО І. А. Лихачов, ленінградського заводу «Червоний путиловець» В. Ф. Грачов. З жовтня

1922 р. по лютий 1923 р. газета «Правда» проводила «Конкурс червоних директорів». На її сторінках наводилися відомості про біографії та діяльності 132 директорів підприємств різних галузей промисловості. Більшість з них робітники. Журі конкурсу відзначило 12 директорів як «кращих з кращих». Серед них були С. І. Степанов, в минулому токар, що став директором Тульського патронного заводу в 1919 р.; директор Яхромської бумагопрядильної ткацької фабрики з 1920 р. І. А. Клятих, в минулому робочий, що мав тільки початкову освіту; директор Сорновського заводу Н. Д. Данилов, за професією токар, закінчив 3 класу Сорновського училища; призначений в 1920 р. директором Ташинського заводу Г. Я. Гордєєв з двома класами освіти. Про цих та ряд інших колишніх робітників, які очолювали підприємства в роки Громадянської війни, «Правда» писала як про хороших організаторів, що виправдали себе на посту керівників заводів і фабрик та в повоєнних умовах. [5, с. 20-22].

В рамках сформованої системи влади становище управлінських кадрів відрізнялося високою мобільністю. Разом з тим, повсякденна діяльність висуванців, спрямована не тільки на реалізацію партійно-державної політики, а й на зміцнення власного становища, створювала сприятливі умови для функціонування радянської державної системи.

Висуванство в 1920-ті рр. було важливим способом формування кадрів регіональних та місцевих управлінських апаратів за рахунок залучення до влади та управління робітничого і селянського прошарку населення країни. Ставши частиною системи підбору і підготовки кадрів радянських управлінців, ця соціально-політична кампанія радянської влади дозволила в зазначений час вирішити проблему заповнення керівних посад працівниками, не тільки здатними здійснювати управління, а й розділяти більшовицькі ідеї про побудову комуністичного суспільства.

Основними соціально-політичними характеристиками нових управлінців були робітничо-селянське походження, приналежність до комуністичної партії та активна участь у партійній, профспілковій і громадській діяльності.

Професійно-управлінській досвід таких працівників зазвичай був мінімальний. Але політичне і соціальне значення висуванства повною мірою компенсувало недостатню компетентність нових управлінців. З одного боку, це підвищувало кадрову мобільність населення і, з другого боку, зміцнювало владні структури, так як перевагу віддавали партійним членам та кандидатам.

Досвід радянського керівництва в організації масового висування робітників і селян на керівну і відповідальну роботу в партійно-державній і господарській апарати має істотне значення для всебічного вивчення функціонування цієї системи.

Інститут висуванства сприяв чисельному зростанню і зміцненню радянського бюрократичного апарату. Одночасно воно також виконувало роль потужної пропагандистської кампанії, яка дозволила тимчасово зняти напругу у відносинах влади і суспільства. Але недостатній рівень освіти нових радянських управлінців, неадекватна шкала оцінок (походження, партійність), слабкий поділ праці і недостатня диференціація соціальних ролей робили радянську модель організації управління вельми вразливою.

I. V. Dubchac

THE ROLE OF VISWANTHO IN THE PERSONNEL POLICY MANUAL OF THE USSR IN 1920-S OF XX CENTURY

The effect of the campaign viswantho on the changes in personnel of enterprises and public institutions of the Soviet Union period of the new economic policy. The reasons for the introduction of the campaign, its development, completion and impact on employees and institutions. Special attention is paid to socio-political characteristics of the nominees.

Keywords: *USSR, the new economic policy, personnel policy, visyantho.*

РОЛЬ ВЫДВИЖЕНИЯ В КАДРОВОЙ ПОЛИТИКЕ РУКОВОДСТВА СССР В 1920-Е ГГ. XX В.

Проанализировано влияние кампании выдвижения на кадровые изменения предприятий и государственных учреждений Советского Союза периода новой экономической политики. Рассмотрены причины введения кампании, ее развитие, завершение и влияние на положение работников и учреждений. Отдельное внимание уделено социально-политической характеристике выдвиженцев.

Ключевые слова: СССР, новая экономическая политика, кадровая политика, выдвижение.

Список використаної літератури та джерел

1. Выписки из протоколов заседаний Политбюро ЦК КП(б)У по кадровым вопросам 8 января – 23 декабря 1926 г. [Текст] // ЦДАГО України, Ф.1 ЦК КП(б)У. Опись № 20, Ч. 2. Дело № 2204. – 180 л.
2. Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918-1932 гг. [Текст] сб. док. и материалов / Отв. ред.: А. К. Соколов; сост.: С. В. Журавлев и др. – М.: РОССПЭН, 1997. – 326 с.
3. Диаграмма о составе и состоянии кадров, их распределении по отдельным отраслям народного хозяйства за 1927 г. [Текст] // ЦДАГО України, Ф.1 ЦК КП(б)У. Опись № 20, Ч. 2. 1924 – 1930 гг. Дело № 2441. – 39 л. (л. 6)
4. Доклад – Отчет ГKK-РКИ для съездов советов за период май 1924 г. – апрель 1925 г. [Текст] // Державний архів Одеської області, Ф. Р-969 Одесский окружной исполнительный комитет совета рабочих, крестьянских

и красноармейских депутатов. 1923-1930 гг. Оп. 1. Дело № 274. – 11 л. (л. 102-103.).

5. Єфіменко Г. Г. Радянська модернізація 1920-1930-х років [Текст] / Геннадій Григорович Єфіменко // Український історичний журнал. – К., 2002. – № 5. - С. 3-24.

6. Кодин Е. В. Смоленский нарив [Текст] / Евгений Владимирович Кодин // Смоленский государственный педагогический институт. – Смоленск, 1995. – 113 с.

7. Комлев Ю. Э. Социальная политика выдвижения крестьян западного региона России в 20-е годы XX века [Текст] / Ю. Э. Комлев // Интеллект. Инновации. Инвестиции. – Сборник научных трудов – № 1, 2011. – с. 164-167.

8. КПСС в резолюциях, решениях съездов, конференций и пленумов ЦК 1898–1986 гг. [Текст] : сб. док. и материалов в 2-х томах / Институт Маркса–Энгельса–Ленина–Сталина. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1953. – Т. 2. – 1204 с.

9. Ленин В.И. Детская болезнь «левизны» в коммунизме. [Текст] / Владимир Ильич Ленин // Издательство политической литературы М., 1981. – Т. 41. – 696 с.

10. Новосельцева Т. И. Политика выдвижения: цели и задачи [Текст] / Татьяна Ивановна Новосельцева // Молодежь и наука XXI века: Материалы I региональной научно-практической конференции молодых ученых Смоленской области. – Смоленск: СГИФК, 2002. – Т. 2. – с.75-79.

11. Отчет о кампании выдвижения для съездов советов за период май 1924 – апрель 1925 [Текст] // ГАКО, Р–26. Кайский целлюлозный завод Совета народного хозяйства Кировского экономического административного района. Оп. 2. 1921-1934 гг. Дело № 39. – 67 л.

12. Пашин В. П., Свириденко Ю.П. Кадры коммунистической номенклатуры: методы подбора и воспитания [Текст] / В. П. Пашин,

Ю. П. Свириденко // Государственная академия сферы быта и услуг. – М., 1998. – 254 с.

13. Переписка с губкомами КП(б)У, народными комиссариатами Украины по текущим и кадровым вопросам. [Текст] // ЦДАГО України, Ф.1 ЦК КП(б)У. Опись № 20, Ч. 1. Дело № 413. – 209 л.

14. Письмо крестьянина Неловкина В.В. райкому партии [Текст] // РГАСПИ, Ф. 17. ЦК КПСС, Оп. 67, 1920-1930 гг. Дело № 106. – 87 л.

15. Сведения о выдвиженцах районов округа январь – июнь 1928 г. [Текст] // Державний архів Одеської області, Ф. Р-969 Одесский окружной исполнительный комитет совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. 1923-1930 гг. Оп. 1. Дело № 763. – 59 л.

16. Сводная ведомость работ проделанных Центральной и Губернскими комиссиями по проверке личного состава госаппарата в 1924 г. [Текст] // ЦДАГО України, Ф. № 1. Центральный комитет коммунистической партии (большевиков) Украины. Опись № 20. Ч. 1 1924 – 1930 гг. Дело № 1828. – 218 л.

17. Соколова Ф. Х. Выдвиженчество как источник формирования интеллигенции европейского севера России в 1920-е годы / Соколова Флера Харисовна // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. – № 1. – Архангельск, 2009. – с.168-172.

18. Статистические сведения о количественном и качественном составе сотрудников СНК БССР по состоянию на декабрь 1927 г. [Текст] // Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 7. Совет народных комиссаров (СНК) БССР. Опись № 7. Дело № 11. – 107 л.

19. Укому КПУ Донецкой Губернии. [Текст] // ЦДАГО України, – Ф. 1 ЦК КП(б) У. Опись № 20. 1918–1923 гг., Дело № 456. Циркуляры Донецкого губкома КП(б)У об учете и подборе партработника. – 208 л.

20. Хартанович К. В. Бюрократизм и проблемы его преодоления в деятельности хозяйственных органов управления в годы восстановления

народного хозяйства (1921–1925 гг.) / Константин Витальевич Хартанович // дис. кандидата исторических наук: 09.00.02 / Ярославский государственный университет. – Ярославль, 1990. – 350 с.

21. Ящук Т. Ф. Ускоренные способы подготовки кадров управления в 20-е гг. XX в. [Текст] / Татьяна Федоровна Ящук // Русский вопрос: история и современность. Материалы Всероссийской конференции. – Омск: ОмГУ, 1994. – С. 44-48.

Н. М. Кіндрачук

УДК 94(477):811.161.2"1958/1965"

ЗВУЖЕННЯ ЗАСТОСУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НАПРИКІНЦІ 50-Х – ПРОТЯГОМ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 60-Х РР. ХХ ст.

В цій статті автор розглядає антинаціональну мовну політику в Україні наприкінці 50-х – протягом першої половини 60-х рр. ХХ ст., основним завданням якої було поступове і планомірне знищення української мови і культури. Русифікація всіх сфер життя українського народу значно звузила застосування української мови і сформувала статус її меншовартості та все інтенсивніше заклала підґрунтя масштабної денаціоналізації українців.

Ключові слова: *мовна політика, русифікація, денаціоналізація, тоталітарний режим, українська мова, українська нація, українська інтелігенція, культурно-освітнє життя.*

Ізольованість від світу радянського соціуму, панування ідеології тоталітаризму, а також згорання процесів лібералізації в СРСР наприкінці 50-х рр. ХХ ст. перешкоджали демократичним змінам в Україні. Держава мала на

меті централізувати та русифікувати українську освіту та культуру, життя українців в цілому. Основним завданням антинаціональної мовної політики стало поступове і планомірне знищення української мови, що в подальшому викликало різке зниження її авторитету та сприйняття її як другорядної та меншовартісної.

Утвердження і розвиток незалежної, демократичної Української держави вимагає від істориків осмислення історичного досвіду минулого. Для того, щоб уміло провадити сучасну мовну політику, необхідно враховувати попередні уроки історії. Саме тому всебічне дослідження політики русифікації, звуження застосування української мови, історії мовного будівництва в Україні наприкінці 50-х – протягом першої половини 60-х рр. ХХ ст. є надзвичайно актуальним і вимагає особливого підходу у вивченні.

Питання становища української мови, національної освіти та культури другої пол. ХХ ст. частково висвітлено в працях таких авторів, як: Я. Грицак [5], Л. Крупник [9], В. Кубайчук [11], О. Тевікова [13] та інші. Однак, в науковій літературі досліджувана тема досі залишається недостатньо вивченою. Це дає нам можливість продовжити роботу у цьому перспективному напрямку.

Отже, в центрі уваги даної статті – дослідження політики русифікації в Україні наприкінці 50-х – протягом першої половини 60-х рр. ХХ ст., звуження застосування української мови, аналіз впливу суспільно-політичних факторів на культурну та освітню сферу українського народу, виявлення чинників, що гальмували розвиток української мови, прискорювали процес денаціоналізації українців в окреслений період.

Тоталітаризм і панування офіційної ідеології зумовлювали обмежений розвиток різних сфер життя українців. Особливо виразно це простежувалося в сфері мовлення. На той час мовне питання висвітлювали «Закон про рівноправність мов на Україні» (червень 1927 р.), статті 40, 110, 121 Конституції СРСР 1936 р. та аналогічні статті 109 і 120 Конституції УРСР 1937 р. За ними дозволялося оформлювати законодавчі акти, вести

судове провадження та навчальний процес рідною (українською) мовою. Офіційний статус мала й російська мова як мова міждержавна. Відповідно загальнонавчаними мовами на території республіки були українська й російська, проте остання активно впроваджувалася в суспільне життя українців. До XXI з'їзду КПРС (1959 р.) русифікація відбувалася у двох напрямках: перший – наближення української мови до російської, другий – «підміна» української мови російською. Політика, яку проводив уряд щодо наближення української мови до російської з «перспективою» подальшого злиття мов, зазнала краху, в зв'язку з цим, вирішено було головну увагу приділити другій програмі русифікації – впровадженню російської мови, як мови міжнаціонального спілкування [14, с. 4].

Розуміючи важливість української мови як основи формування нації, радянська влада намагалася максимально звузити сферу її використання. До Міністерства освіти УРСР надходила значна кількість скарг, у яких українці висловлювали обурення існуванню великої кількості російськомовних дитсадків та ясел: «Поступаючи в садочок, наші діти не розуміють іншої мови, крім материнської (української), і не може бути виховного методу, коли вихователі звертаються до них на мові російській» [6, с. 177]. Офіційна мовна політика сприяла збільшенню російськомовних шкіл у мережі загальноосвітніх закладів й одночасному зменшенню кількості українських. Контингент учнів російськомовних шкіл зростав, особливо після реформи 1958 року. У середньому на одну українську школу припадало 190 учнів, а на кожну російську – 524, навіть у м. Хмельницькому, м. Житомирі, м. Вінниці, м. Чернівцях, м. Івано-Франківську, м. Києві у російськомовних школах навчалося понад 50 % усіх учнів [13, с. 289].

В м. Одесі в 1963–1964 навчальному році нараховувалося 34 школи з українською мовою навчання та 136 шкіл з російською, зокрема: серед початкових шкіл – дві з українською мовою навчання та чотири з російською мовою навчання, серед восьмирічних шкіл – 14 з українською мовою навчання та 62 з російською мовою навчання, серед середніх шкіл – 18 шкіл з українською мовою навчання та 70 з російською мовою навчання [1, арк. 35].

Серед восьмирічних шкіл з викладанням ряду предметів іноземною мовою в старших класах за даними Одеського обласного відділу народної освіти на 1963-1964 навчальний рік не було жодної школи з українською мовою навчання, натомість з російською мовою навчання – чотири [1, арк. 29]. За цими ж даними, серед списку відкритих спецшкіл-інтернатів в 1963–1964 навчальному році не було жодної української, натомість зазначалося відкриття в Київському районі м. Одеси російськомовної спеціальної школи-інтернату № 88 для розумово відсталих дітей [1, арк. 33], серед списку шкіл-майстрів також не було жодної української школи, натомість зазначалося відкриття в м. Одесі трьох російських, а саме: дві школи при заводах ім. Держинського та ім. Кірова та одна школа при швейній фабриці ім. Воровського [1, арк. 44]. Російськомовних шкіл було більше й у м. Львові. На 1956 р. їх кількість в цьому місті складала 52 %, а українських – 43%, хоча саме тут значною була питома вага українців у національно-етнічному складі, а саме: українці становили 85 % населення, а росіяни – 8,5 % [2, арк. 24].

В Україні відбувався інтенсивний процес русифікації й вищої школи. Починаючи з 1954 р. знання української мови перестало бути обов'язковою вимогою при вступі до ВНЗ УРСР, що створювало певні труднощі для сільської молоді, яка складала іспити з «великим українським акцентом» [10, с. 26]. Негативно на національну освіту впливав і той факт, що весь навчальний процес в вищих навчальних закладів України вівся переважно російською мовою, хоча українці становили понад 60 % всіх студентів [12, с. 320].

Витісненню рідної мови з ужитку сприяла книговидавнича політика радянської влади. Частка україномовної друкованої продукції становила менше половини всіх видань. Так, наприклад, станом на 1960 р. в Україні із 7889 друкованих одиниць книг і брошур 3844 виходили українською мовою, через п'ять років (в 1965 р.) ситуація значно погіршується, оскільки серед 7251 друкованих одиниць книг і брошур українською виходить тільки 2998 [13, с. 286]. Утисків зазнавала й українська наукова література. Так станом на 1962 р.

АН СРСР видала 950 наукових праць, а АН УРСР – лише 142, з яких 87 % російською мовою [15, с. 190].

Подібною була ситуація з підручниками. Згідно з інформацією Книжкової палати УРСР, станом на 1963 р. Техвидав випустив 121 книгу російською мовою і тільки 32 – українською (у тому числі підручників для вишів російською мовою – 11, українською – 1); Державне видавництво літератури з будівництва й архітектури цього ж року видало 122 книги російською мовою і 11 – українською; Медвидав – 188 і 54 відповідно, а зі 102 республіканських міжвідомчих наукових збірників 86 виходили російською мовою й тільки 16 – українською [6, с. 143].

Така невтішна ситуація в національно-мовній політиці сприяла відновленню руху на захист рідної мови. Так, більшість учасників III пленуму Спілки письменників України, який проходив у Києві 10–11 січня 1962 р., говорила про занепад української мови та культури, критикувала освітянський закон, у якому передбачалося право вибору мови навчання [3, арк. 6–7]. Центральним виявилось питання про загальний стан української мови в суспільстві й на республіканській конференції в Києві 1963 року з питань культури української мови, що була організована Київським державним університетом імені Т. Г. Шевченка та Інститутом мовознавства АН УРСР. Її учасники засудили теорію двомовності націй, наполегливо говорили про розширення сфери вживання української мови та усунення штучних перешкод для її розвитку [8, с. 2]. Зі смутком про утиски української мови писав й О. Довженко: «На сороковому році будівництва соціалізму в столиці сорокамільйонної Української Радянської Соціалістичної Республіки викладання наук провадиться російською мовою. Такого нема ніде в світі... Яка нечувана аморальність... Який жорстокий обман... І жаль, і сором...» [7, с. 413].

Як засоби русифікації українців активно використовували радіо, театр і кіно. Зокрема, республіканське радіо значну частину свого ефірного часу віддавало трансляціям із Москви, які велися тільки російською мовою, всі інші програми теж були переважно російськомовними [6, с. 141]. Російськомовним майже

повністю було й кіно. В Україні, не випускалося жодного україномовного фільму [9, с. 79]. Лише після того, як російськомовний варіант фільму затверджувався в Москві, можна було створювати україномовну версію. Процеси русифікації і ідеологізації торкнулися і театру, в якому практично всі вистави ставилися російською мовою. Жорсткий контроль з боку владних органів призвів до одноманітності репертуарної афіші й показу одних і тих самих вистав. В досліджуваній період перестали з'являтися такі вистави, як: «Ніж у сонці» І. Драча, «Отак загинув Гуска» М. Куліша та багато інших [4, с. 106].

Отже, виходячи з вище сказаного можна зробити наступні висновки про те, що кінець 50-х – перша половина 60-х рр. ХХ ст. характеризувалися активною, цілеспрямованою русифікацією культурно-освітнього життя українців, яку проводило тогочасне керівництво КПРС – КПУ, виходячи з загальних засад тоталітарної держави. Русифікація всіх сфер життя значно звузила застосування української мови і сформувала статус її меншовартості та все інтенсивніше закладала підґрунтя масштабної денационалізації українців.

N. M. Kindrachuk

DECREASING THE USE OF UKRAINIAN LANGUAGE IN THE LATE 1950's – DURING THE FIRST HALF OF THE 1960's

In this article the author studies the anti-national language policy in Ukraine in the late 1950's – during the first half of the 1960's. The main task of this policy was gradual and systematic destruction of Ukrainian language and culture. Russification of all life spheres of Ukrainian people reduced significantly the use of Ukrainian language, formed the status of its inferiority and laid the basis for an intensive, dimensioned denationalization of Ukrainians.

Key words: *language policy, russification, denationalization, totalitarian regime, Ukrainian language, Ukrainian nation, Ukrainian intellectuals, cultural and educational life.*

СУЖЕНИЕ ПРИМЕНЕНИЯ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА В КОНЦЕ 50-Х – В ТЕЧЕНИЕ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ 60-Х ГГ. XX В.

В этой статье автор рассматривает антинациональную языковую политику в Украине в конце 50-х – в течение первой половины 60-х гг. XX в., основным заданием которой было постепенное и планомерное уничтожение украинского языка и культуры. Русификация всех сфер жизни украинского народа значительно сузила применение украинского языка и сформировала статус его неполноценности и все интенсивнее закладывала почву масштабной денационализации украинцев.

Ключевые слова: *языковая политика, русификация, денационализация, тоталитарный режим, украинский язык, украинская нация, украинская интеллигенция, культурно-образовательная жизнь.*

Список використаної літератури та джерел

1. Державний архів Одеської області. – Ф. Р-2000 Исполком Одесского областного совета депутатов трудящихся. (Облисполком) 1932–1995 гг. – Оп. 7. – Спр. 22. Протокол засідання промислового облвиконкому і рішення з № 195 по 223 (за 1963 р.) 247 арк.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. ЦК КПУ. – Оп. 73. Відділ шкіл. – Спр. 716. Информации и докладные записки обкомов КП Украины и Министерства просвещения УССР о перспективах развития школ (7 апреля 1956 г. – 19 сентября 1956 г.). – 69 арк.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. ЦК КПУ. – Оп. 31. Особливий сектор. Загальна частина – Спр. 1955. Докладная записка отдела науки и культуры ЦК КП Украины о проведении III Пленума Правления Союза писателей Украины в г. Киеве 10–11 января 1962 года и стенограмма выступлений товарищей Муратова, Антоненко-Давыдовича, Павличко и Дзюбы

(18 января 1962 г.). – 38 арк.

4. Вовк В. М. Побут та дозвілля міського населення України в 50–80-х роках ХХ століття : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Вовк Віталій Миколайович. – К., 2007. – 222 с.
5. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст. / Я. Грицак. – К.: Генеза, 2000 с.
6. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / Іван Дзюба. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 336 с.
7. Довженко О. П. Господи, пошли мені сили: щоденник, кіноповіді, оповідання, фольклорні записки, листи, документи / О. П. Довженко / [ред. рада: В. О. Шевчук та ін.]. – Харків: Фоліо, 1994. – 655 с.
8. Коптілов В. За високу культуру української мови / В. Коптілов // Літературна Україна. – 1963. – 26 лютого. – С. 2.
9. Крупник Л. О. Державна політика у сфері українського професійного мистецтва (1965–1985): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Крупник Любов Орестівна. – К., 2002. – 212 с.
10. Кручиненко В. Г. Спогади астронома / В. Г. Кручиненко. – Глобине: Глобинське видавництво «Поліграфсервіс», 2007. – 128 с.
11. Кубайчук В. Українська мова у ХХ ст. сторіччі: історія лінгвоциту: документи і матеріали / В. Кубайчук / [упор. Л. Масенко, В. Кубайчук, О. Демська-Кульчицька. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 399 с.
12. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: збірник документів і матеріалів / [упор. М. І. Панчук та ін.]. – К.: Наукова думка, 1994. – 560 с.
13. Тєвікова О. В. Повсякденне життя громадян УРСР: соціальні та культурні аспекти (1953–1964 роки): дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Тєвікова Ольга Валентинівна. – Полтава, 2010. – 304 с.
14. Сергійчук О. Мовна ситуація у вищих навчальних закладах України (1955–1965) / О. Сергійчук // Етнічна історія народів Європи. – № 6. – 2002. – С. 4–8.
15. Штепа П. Московство: його походження, зміст, форми й історична тяглисть / П. Штепа. – Дрогобич: видавнича фірма «Відродження», 2005. – 412 с.

УДК 94(477.74-22):341.485»1921/1923

ГОЛОДОМОР 1921-1923 рр. В БАЛТСЬКОМУ ПОВІТІ ОДЕСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Досліджується терор голодом, що здійснювався більшовицьким режимом в Балтському повіті Одеської губернії в 1921-1923 рр. Розглядаються та аналізуються заходи влади по «викачуванню» хліба із селян, опір населення та повстанський рух, переселенську політику режиму, погром церкви, діяльність міжнародних гуманітарних організацій в межах повіту.

***Ключові слова:** більшовики, ВУНК, терор, голодомор, Одеська губернія, м. Балта, Балтський повіт, голпайки, АРА, повстанський рух.*

Дослідження злочинів тоталітарних режимів в Україні, зокрема, «ленінського» голодомору 1921-1923 рр. не втрачає своєї актуальності в історичній науці. Цій проблемі присвячено низку публікацій, в якій автори науково осмислюють її в південноукраїнському масштабі. Так, вагомим є доробок О. М. Веселової, В. І. Марочко, О. М. Мовчан, Ф. Г. Турченка та ін. [7, 17, 20]. Відкритими до опрацювання стали історичні джерела в збірниках документів, що охоплюють як південноукраїнський, так і Одеський регіони, що з'явилися на світ зусиллями А. П. Огінської, С. В. Кульчицького, І. І. Ніточко, Л. Г. Білоусової та ін. [6, 8]. Значні інформаційні ресурси містять матеріали Державного архіву Одеської області, насамперед, справи фондів Одеського губернського та Балтського повітового комітетів КП(б)У [9, 10, 11, 12]. Тож сьогодні існує необхідність продовження досліджень проблеми в мікрорегіональному вимірі – на рівні окремо взятого села, містечка, міста, волості, повіту.

Метою даної статті є реконструкція та дефрагментація фактографії, визначення причин та наслідків голодомору 1921-1923 рр. на Балтщині,

оскільки дана тема – в означених адміністративних та хронологічних рамках – ще не була предметом дослідження сучасної історіографії. Для досягнення поставленої мети передбачається дослідити заходи соціально-класової та національної політики більшовицького режиму в реаліях переходу від «воєнного комунізму» до НЕПу, проаналізувати форми та методи «викачування» владою хліба із селянських господарств, подолання організованого та стихійного опору населення, стратегії виживання пересічних громадян та представників режиму, гуманітарні акції допомоги голодуючим, пограбування більшовиками культових установ.

Для окреслення територіальних меж, охоплених дослідженням зауважимо, що згідно системи адміністративного районування, яке діяло з лютого 1921 р. до березня 1923 р., Балтський повіт Одеської губернії – у динаміці – уявляв собою велику територіальну агломерацію, до якої входили такі волості: Олександрівська, Бакшанська, Бандурівська, Бірзульська, Бобриківська, Боківська, Будейська, Валегоцулівська, Велико-Троянівська, Воронківська, Гандрабурська, Гвоздавська, Голованівська, Журанська, Кондратівська, Коханівська, Крутянська, Любашівська, Любомирська, Миколаївська, Молокішська, Мошнягська, Нестоїтська, Ново-Георгіївська, Переймська, Пасатська, Пасицелівська, Піщанська, Писарівська, Савранська, Саражинська, Свято-Троїцька, Ставрівська, Чорнянська, Цибулівська, Ясеновська та м. Ананьїв. 7 березня 1923 р. ВУЦВК (Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет) затвердив новий територіальний поділ – був утворений Балтський округ [2, с. 46-48].

Голод 1921-1923 рр. в Балтському повіті був обумовлений низкою чинників: повоєнною господарською розрухою, посухою (значно сильнішою на півдні повіту), проте найістотнішою складовою причинно-наслідкових зв'язків, які спричинили голод, була більшовицька політика «воєнного комунізму», перша спроба введення якої в Україні була здійснена ще з весни 1919 р.; з січня 1920 р. запроваджувалась хлібна монополія, а з лютого цього ж року почав діяти закон про хлібну розкладку, відповідно до якого

передбачалось вилучити 160 млн. пудів «надлишків» хліба в українських селян. Так, з селян Балтського повіту станом на 9 жовтня 1920 р. було стягнуто 160 тис. пудів зерна, 3,5 тис. голів худоби та ін. [5, с. 442].

Звичайно, що продрозкладка призвела до послаблення мотивації до праці у селян: якщо весною 1920 р. в повіті було засіяно 272 тис. десятин землі, то в 1921 р., – згідно звітів Балтського повіткому КП(б)У – ярвини було вже на 91 тис. дес. менше [14, с. 225; 11, арк. 67]. Скорочення посівів озимих культур в цьому ж році було наслідком «сильної посухи, відсутності посівного матеріалу, ранніх морозів» [10, арк. 9]. Не подіяло навіть те, що VII Всеросійський з'їзд Рад в грудні 1920 р. ухвалив рішення про розкладку на сівбу – примусові обсяги посівних площ для кожного селянського господарства на місцях – з огляду на небажання селян сіяти в умовах перманентних реквізицій [17, с. 66]. Цікаво, що радянська історіографія в свій час, обґрунтовуючи позитивність переходу до НЕПу та зростання мотивації селян, приводила дещо інші цифри: 272 138 дес. в 1920 р. проти 365 252 дес. землі в 1921 р. [15, с. 152]. Звіти Одеського губпомголу (губернської комісії допомоги голодуючим) за 1921 р. засвідчують показник 366 тис. дес., в 1922 р. – 331 тис. дес. посівів при середній урожайності в 1921-1922 рр. – близько 17 пудів з десятини, що було найбільшим показником по губернії (Одеському повіті – 2, Тираспольському – 6, Вознесенському – 8, Первомайському – 12 пудів з десятини) [8, с. 165].

Ще однією причиною недосіву були дезорганізуючі дії пробільшовицьких КНС (комітетів незаможних селян), які провадили кампанії «походів на куркуля» (одна з них відбулась в повіті в другій половині серпня 1920 р.) – зміст яких полягав у повному виконанні розкладки за рахунок заможних селян та вилученні в останніх «надлишків» землі та сільськогосподарського реманенту на користь незаможників та для організації колективних господарств (5 колгоспів було організовано в 1920 р. та ще 14 – в 1921 р.) [15, с. 118-128; 14, с. 225].

Серед факторів, що обумовлювали скорочення площі та якості обробітку засіяних земель, було також катастрофічне зменшення кількості робочої худоби в повіті – якщо навесні 1921 р. на одну десятину весняних посівів припадало 2,73 робочої худоби, то в 1922 р. – лише 1,59 (кількість господарств, які взагалі не мали робочої худоби збільшилась на 30 %, безінвентарних – на 7%) [8, с. 166].

Сесія ВУЦВК 27 березня 1921 р. прийняла постанову про заміну продрозкладки продподатком з урожаю 1921 р., проте продовжила стягнення заборгованості з продрозкладки, обсягом 59 млн. пудів хліба, до вересня. Частка Одеської губернії складала 3 млн. пуд. хліба, Балтського повіту – 300 тис. пуд. Недоїмка була виконана по Балтщині до 1 липня 1921 р., при цьому Цибулівська волость виконала її на 200%, Журанська – 188%, Воронківська – 135%, Савранська – 100% та ін. [15, с. 154]. Для «викачки хліба» більшовики застосовували «подвірне госпобстеження», результати якого визнали «ефективним... кампанія в повіті виконана блискуче» [9, арк. 6, 16].

Стягнення продрозкладки та продподатку відбувались на тлі посухи, яка влітку 1921 р. охопила повіт, насамперед, південні волості, що призводило до «пригнічених настроїв населення» [11, арк. 82]. Навіть радянська історіографія визнавала, що в 1921 р. в Балтському повіті у 14 волостях був неврожай, а четверта частина господарств ледве повернула насіння [14, с. 226]. Вже в червні 1921 р. констатувався «незадовільний стан з продовольством у зв'язку з вивезенням хліба для Одеси та на інші зсиппункти», який невдовзі трансформувався в «кризу харчів», особливо відчутну міськими жителями [9, арк. 10; 11, арк. 63]. Погіршували ситуацію перманентні кампанії влади, направлені на додаткове вилучення хліба, продуктів харчування, одягу, інших матеріальних ресурсів із жителів повіту, які проводились паралельно із стягненням продрозкладки та продподатку. Так, систематичними були тижні «дітей Донбасу», «голодуючих Поволжя», спецподатки кожухами та реквізиції на утримання лікарень, забезпечення службовців радянських органів та міського пролетаріату та навіть «Допомоги

страйкуючим англійським вуглекопам» (7-12 червня 1921 р.), що вкрай вороже сприймалось населенням [11, арк. 77; 9, арк. 7]. Проте найбільшчними для селян були зобов'язання утримувати частини ЧА, продзагони, робітничі воєнізовані формування, які прибували в населені пункти повіту, як правило, з Росії, для забезпечення хлібозаготівель та боротьби з «політичним бандитизмом» – насправді, відчайдушним спротивом селян, що, рятуючись від голодної смерті, давали відсіч продагентам [10, арк. 9].

Продподаткова кампанія в більшості волостей повіту завершилась на поч. квітня 1922 р., хоч більшовики визнавали, що внаслідок неї селяни залишились без насінневого фонду, тож посіяти подекуди зможуть не більше 30% від норми [10, арк. 33-36]. Звіти повітового осередку ВУНК (Всеукраїнської надзвичайної комісії для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами; більш вживане – «чека» (рос.)) засвідчують повне розуміння більшовицькою владою тих наслідків, до яких може призвести виконання плану хлібозаготівель. Так, в Гандрабурській волості, типовою мовою чекістських звітів: «по продподатку забране не тільки все наявне зерно, але й мука й навіть печений хліб...»; в Пасатській волості «продподаток виконаний на 90% (зібрано 52388 пуд. збіжжя)... надії на повне виконання погані, оскільки в рахунок продподатку вилучене все наявне у селян зерно...»; в Будейській волості «по продподатку та додатковому обкладенню вилучене все наявне зерно... у населення не залишилось зерна не те, що на посів, а навіть на поточне харчування... зареєстровані випадки смерті... голод набуває масового характеру...» і. т. д. [10, арк. 17-20].

Масштаби голоду ще більше посилила весняна посівна кампанія 1922 р., оскільки «селяни останнє зерно кидають в землю». Купити ж насіння в Повітпосівревкомі селяни не могли з огляду на значно завищені там ціни [10, арк. 49-51].

Проте Балтський та Первомайський повіти керівництвом Одеської губернії офіційно позиціонувались як «благополучні», тож саме вони «весь час давали хліб для відправки голодуючим на Поволжя» (до Одеської губернії в цей час входили також Одеський, Ананьївський, Тираспольський та Вознесенський повіти; з жовтня 1922 р. також Херсонський, Миколаївський, Єлисаветградський та Дніпровський повіти колишньої Миколаївської губернії). Так, розкладка харчами в обсязі 83 тис. пайків ЦК Помголу (урядової Центральної комісії допомоги голодуючим), накладена на губернію навесні 1922 р., була виконана виключно населенням Балтського та Первомайського повітів [6, с. 90]. В краєзнавчому музеї м. Балти (директор – П. О. Ткач) зберігається зразок квитанції (№ 53849) ЦК Помголу від 9 жовтня 1922 р., яка засвідчує факт внесення місцевим селянином «одноразового державного збору на користь голодуючих» в обсязі 1 пуду 36 фунтів [1 пуд – 40 фунтів; 1 російський фунт – 410 грам – авт.] пшениці; навскоси з лівого низу догори через весь бланк міститься друкований пропис: «Від імені голодуючих щиро дякую».

Для вижимання цього хліба губернське комуністичне керівництво застосовувало інститути кругової відповідальності та взяття заручників (по 15-25 чол.) з волостей з наступним розстрілом останніх та набором нових у випадку невиконання плану – подібна практика була досить ефективною [6, с. 51].

Силові методи «викачування» хліба засвідчує М. Фрунзе – уповноважений Реввійськради Республіки в Україні, Командуючий збройними силами України і Криму та водночас заступник Голови Раднаркому УСРР, член Політбюро ЦК КП(б)У, який 19 березня 1922 р. телеграфував Українській економічній раді із Балти: «всі сили кинуті на завершення продкампанії... залишилось добрати ще 20 тис... продподаток збирається відкритою силою. Війська оточують населені пункти та обходять кожну будівлю... ряд відкритих виступів цілих сіл, переважно жінок та дітей...» [6, с. 106].

В цей же час (березні 1922 р.), з метою активізації адмінресурсу на допомогу голодуючим російського Поволжя, Балту відвідали Голова ВЦВК (Всеросійського центрального виконавчого комітету) М. І. Калінін та Голова ВУЦВК (Всеукраїнського центрального виконавчого комітету) Г. І. Петровський, які на партзборах, мітингах палко закликали жителів міста та повіту посилити роботу в даному напрямку [14, с. 226]. Прибули вони на агітаційно-інструкторському потязі ЦК РКП(б) «Жовтнева революція», який за особистою ініціативою В. Леніна був відряджений в УСРР «для посилення кампанії допомоги голодуючим неврожайним регіонам РСФРР» – це при тому, що на Поволжі допомогу на цей момент отримували 60-80% із числа тих, хто її потребував, а в Україні до травня 1922 р. – 1% [17, с. 95].

Більшовицькі документи дають можливість відстежити динаміку зростання кількості голодуючих в повіті: на поч. травня 1922 р. в 13 волостях було зареєстровано 25 тис. голодуючих (з них 55% – дорослих, 45% – дітей), на середину червня – 40 тис. голодуючих (з них – 18 тис. дітей), на кінець липня – 55 тис. голодуючих (при цьому на весь повіт в середині травня владою було відкрито 4 (пізніше ще 3) харчопункти пропускною спроможністю 720 (820) чоловік в день, що було катастрофічно недостатнім [10, арк. 59; 11, арк. 64]. Наведемо кількість голодуючих по деяким волостях повіту весною (в березні-травні) 1922 р.: Писарівська – 5 тис. чол., Свято-Троїцька – близько 5 тис. чол., Переймівська – 3256 чол., Журанська – 3500 чол., Крутянська – 1631 чол. (з них 537 чол. – переселенці), Воронківська – 866 чол. дорослих та близько 3 тис. дітей (смертність – близько 400 чол.), Мошнягська – 1234 чол. та ін. [10, арк. 17-75].

Послаблене голодом, населення масово хворіло, що значно збільшувало смертність. Як в місті, так і в повіті з весни 1922 р. ширилась епідемія таких небезпечних хвороб, як тиф, холера, цинга, чорна оспа [11, арк. 63; 10, арк. 103]. Так, в кінці травня 1922 р. лише в Воронківській волості щодня захворювало тифом та чорною віспою близько 150-200 чол., вмирало – близько 50 чол. Епідемія посилювалась в зв'язку з примусовим розселенням

хворих червоноармійців на квартири до цивільного населення [10, арк. 71]. Загалом в повіті, згідно більшовицьких даних, епідемією висипного тифу було охоплено «більше 25% волостей» [6, с. 101]. Лише з вересня 1922 р. кількість хворих на тиф та холеру почне зменшуватися [11, арк. 82]. Проте це не було наслідком ефективного медичного втручання – більшовики визнавали, що «селяни звертаються до лікарів лише в крайніх випадках, бо не мають чим заплатити за послуги» [10, арк. 49].

Голод призвів також до різкого скорочення поголів'я худоби в повіті. Так, в 1922 р. кількість корів та овець зменшилось на 24%, свиней – на 72%, робочої худоби (коней та волів) – на 32% [8, с. 166].

Потерпали не тільки села та містечка, але й повітовий центр, де було «багато голодуючих, злидених та жебраків», зафіксовані «випадки смерті на підґрунті голоду». В місті лютував тиф в різних формах, до поширення інфекційних хвороб також спричинились червоні військові, які закрили міську артезіанку, що змусило мешканців Балти споживати воду із відкритих криниць, які перетворились на джерела «перезараження» [10, арк. 24].

Загалом, за аналітичними спостереженнями ВУНК, в повітовому центрі голодувало 32% населення, 48% жителів були забезпечені задовільно, а 20% – «великі спекулянти... живуть добре, ні в чому собі не відмовляючи» [10, арк. 38]. Це з урахуванням того, що більшовицька влада вживала заходів до забезпечення харчових потреб робітників та службовців міста – своєї соціальної бази – в 1922 р. ці заходи були більш ефективними, ніж в 1921 р., коли містяни через адмінпримус та рішення профспілок про «добровільні пожертвування» обкладались відрахуваннями із заробітку на допомогу Поволжю [11, арк. 63].

Найкраще було організоване постачання членів КП(б)У, які щомісяця отримували пайки, в який, станом на вересень 1922 р., входило: «30 фунтів борошна, 10 ф. крупи, 1 ф. цукру, 1 ф. рису, обмундирування, черевики, білизна, тютюн, вироби мануфактури, грошове утримання та ін.»

[11, арк. 92]. Симптоматичною є констатація повітових чекістів про те, що «живуть добре лише ті, хто примикає до партії...» [10, арк. 17].

В місті незадовільно функціонували продовольчі магазини, в яких були відсутні сіль та цукор. Торговці лавок кілька разів демонстративно закривались, мотивуючи це неспроможністю сплатити торговельний податок, проте після адміністративних заходів більшовицьких органів (опечатування лавок), частина торговців сплатили збори [10, арк. 104].

Дефіцит продтоварів спричинився до «страшної спекуляції» та зростання цін. Так, станом на кінець березня 1922 р., 1 пуд пшеничного борошна коштував 1 млн. 600 тис. крб.; 1 пуд кукурудзяної муки – 1 млн. 200 тис. крб.; 1 фунт м'яса – 40 тис. крб. [9, арк. 10].

1 та 2 квітня 1922 р. мали місце погромницькі ексцеси: «пограбування двох лавок та розтаскування хліба та інших предметів у продавців» на місцевому ринку. Збурювачами виступили червоноармійці 152-ї бригади та місцеві «темні елементи» [10, арк. 25]. Події були спровоковані перманентним зростанням цін на хліб: так, «1 квітня в Балті яєчний хліб з домішками коштував 60 тис. крб. за фунт, в обід – той же хліб – 65-68 тис. крб. за фунт». Погроми відбувались під антисемітськими гаслами, проте відповідальність за підвищення цін спільно несли місцеві єврейські і російські перекупщики та українські селяни, що мали хліб на продаж [10, арк. 39].

Загальне невдоволення владою в цей час спричинилось до активної циркуляції інформації про те, що більшовики незабаром впадуть під ударами Петлюри з Польщі (чи Румунії), або Врангеля з півдня, тож неочікувано на чорному ринку з'явився попит на небільшовицькі гроші, зокрема, денікінські, які одеські валютники скуповували по повіті «на 50% дешевше радянських» [10, арк. 32, 37].

У червні 1922 р. в Балті зафіксовані смерті малолітніх дітей від голоду, дорослі почасти вдавались на ґрунті голоду до суїцидів [10, арк. 30, 38, 104]. Аби якось вижити, працівники «зсиппунктів» здійснювали розкрадання зерна

[10, арк. 30]. В умовах голоду активізувався кримінальний елемент, якому селяни повсюдно протидіяли згідно норм звичаєвого права – самосудами [10, арк.14, 32, 90, 49].

Значно страшнішими для жителів повіту були злочини репрезентантів правлячого режиму – партійних функціонерів, радянських працівників, червоноармійців, продзагонівців, комнезамівців, більшовицьких активістів, які масово вдавались до посадових зловживань – самочинних «розкулачувань», «конфіскацій» з корисливою метою з наступним перепродуванням [12, арк. 24, 62]. Ними прямо чи засобом «контрибуцій» вилучались не тільки зерно, продукти харчування, але й самогон, одяг, будь-яке майно, яке мало хоча б мінімальну матеріальну цінність. Реквізували навіть будинки, на які ж одразу, згідно з заздалегідь заготовленими бланками з печатками комнезамів, встановлювали своє право власності [12, арк. 93, 193]. Подекуди «уповноважені по продподатку та представники ревкому вимагали від селян вишуканих обідів, інакше – арешт» [10, арк. 25]. Масовий характер носили злочини частин ЧА та продзагонів (комплектованих переважно не українцями), які більшовики повсюдно розміщували в населених пунктах повіту як гарантію виконання хлібозаготівель, при цьому утримання цих чисельних загонів додатковим тягарем лягало на територіальні громади. Аналітика повітової ВУНК засвідчує повсюдне поширення злочинної практики: так, в Валегоцулівській волості дислокований тут продзагін «по-партизанськи самочинно забирає кожухи, чоботи, годинники, рушники, ковдри – загалом все, що їм сподобається... привласнюють собі останні харчі, що залишились у селян...»; в Савранській волості солдати 435-го Преснянського полку «безчинствують, під виглядом бандитів здійснюють часті крадіжки зерна та інших харчів...»; в Цибулівській волості солдати 454-го Лефортівського полку «пограбували сім'ю вдови... п'яні били та грабували євреїв...»; в Воронківській волості солдати 434-го полку «ламають замки й викрадають

речі та борошно... залякують селян... за відмову дати підводу вбили селянина...» та ін. [10, арк. 9-44].

Страшним лихом для населення обертались транзитні марші територією повіту з'єднань ЧА, які шлях свій позначали крадіжками, розбоями, пограбуваннями, погромами, зґвалтуваннями, вбивствами, «безчинствами... масовими набігами на селянські обійстя» тощо, як це мало місце на початку квітня 1922 р. під час проходження 15-ї дивізії й полишення території повіту 45-ю та приходу 152-ї бригад ЧА [10, арк. 25-27].

Звичайно, що більшовицький терор провокував опір місцевого населення: відкритий збройний супротив, вбивства радянських та партійних працівників, продагентів, нищення зсиппунктів тощо. Із пасивних форм опору цікавим є перегін зерна на самогон, що застосовували на перших порах, насамперед, заможні селяни, проте більшовики вилучали самогонні апарати та переробляли їх на відра [15, с. 120; 10, арк. 150]. Каральні заходи, окрім згадуваних, здійснювали також частини особливого призначення (ЧОНи), осередки Балтської повітової та Одеської губернської ВУНК, міліція, регулярні війська (51-а Перекопська стрілецька дивізія ім. Московської міськради під командуванням В. Блюхера) та ін. [14, с. 224].

Відновили організаційну діяльність антирадянські політичні сили. Так, в південно-східній частині повіту заявила про себе «есерівська група «Союз трудового селянства»», члени якої готувались до збройного повстання [11, арк. 1]. Активну антибільшовицьку агітацію есери проводили також на ст. Бірзула [10, арк. 17]. Значне зростання «симпатій петлюрівщині» чекісти відзначали на початку травня 1922 р. в Пасицелівській, Пасатській, Піщанській та ін. волостях [10, арк. 51, 54, 144].

Продовольча політика більшовиків викликала відторгнення й в багатьох рядових членів цієї партії, працівників радянських органів, комнезамів. Так, згідно звіту Балтського повіткому КП(б)У, влітку 1922 р. спостерігався масовий вихід з її лав членів партії з числа селян внаслідок «розчарування» в правильності аграрної політики партії [11, арк. 23]. В Окнах та Чорній члени

сілград в травні 1922 р. подали заяви про вихід із органу, а в низці волостей в квітні 1922 р. селяни виписувались із комнезамів [11, арк. 73; 10, арк. 27]. Це за умови, що напередодні з комнезамів «вичистили всіх класових ворогів»: з 6 червня до 20 вересня 1921 р. пройшла перереєстрація: з 38509 членів КНС було виключено 12044 чол. (залишились 26465 чол.) [15, с. 157].

Загалом, серед селян повіту «циркулювала інформація, що радянська влада хоче потроху винищити все доросле населення селян, а з молоддю що захоче, те і зробить» [11, арк. 63]. Більшовики констатували, що «комуністична ідеологія на периферії у селян викликає відразу» та «спостерігається відкритий супротив населення владі» [11, арк. 67; 10, арк. 11]. Стихійні виступи селян переростали в повстанський рух та знищення більшовицьких функціонерів, як це мало місце під ст. Кодимою, де в вересні 1922 р. було вбито 9 продармійців [1, с. 129]. 10 продармійців в перших числах вересня було розстріляно повстанцями в лісі між Балтою та Слободкою [2, с. 126]. Саме продзагонівці та продпрацівники, відбираючи останні харчі у селян та прирікаючи їх сім'ї на голод, наражались на найлютішу смерть у випадку селянського супротиву: для залякування наступних експропріаторів селяни повіту подекуди виривали їм язика, розрізали животи та набивали їх зерном тощо [16, с. 131]. Тільки за серпень-жовтень 1921 р., згідно даних інформаційного відділу Раднаркому УСРР, в Балтському повіті загинуло близько 100 продпрацівників [2, с. 126].

Активізувався попервах організований повстанський рух. Так, найавторитетніший місцевий отаман С. Заболотний лише протягом 5-17 червня 1921 р. 17 разів відбивав у комнезамівців вилучений хліб, повертаючи його селянам [9, арк. 10]. В повіті діяли також загони Кощевого, Нечипоренка, Черношличника, Коваленка, Лиха, Любченка, Солтиса та ін., більшість із яких були нейтралізовані більшовиками до літа 1922 р. [9, арк. 3; 11, арк. 63; 13, арк. 8].

Сучасні дослідники констатують той факт, що волості з розвинутим повстанським рухом менше постраждали від голоду, оскільки той не давав

більшовикам повністю реалізувати продовольчу диктатуру [2, с. 117; 20, с. 208]. На користь цього свідчать дані більшовицьких документів про волості на північний захід від Балти, де спостерігався найбільший голод при слабшому повстанському русі та менш постраждалі східні частини повіту, де мав місце «сильний політичний бандитизм» [6, с. 101; 9, арк. 6].

Голод в повіті істотно посилювався внаслідок переселенської політики режиму: в «благополучний» Балтський повіт транспортували голодуючих з інших регіонів УСРР та РСФРР. «Села переповнені голодними біженцями», ставлення до яких в селян з весни 1922 р. було досить співчутливе. Проте з середини літа воно змінюється на негативне, «пригнічене» внаслідок посухи та загибелі чи враження посівів, до того ж «самі біженці не бажають йти до селян та чесно працювати, а ті, котрі йдуть на роботу, через 2-3 дні прокрадаються та тікають, тож і виникають у селян такі настрої» [11, арк. 63, 82]. У Балту було переселено голодуючих дітей з промислово розвинутих районів Лівобережної України, на утримання яких, за участі місцевого жіночого комітету систематично проводились «Тижні дітей Донбасу» [11, арк. 77]. Переселенці із Поволжя «прикріплювалися» владою до селянських сімей, проте останні, подекуди, не могли прохарчувати навіть себе, тож складалась ситуація, коли «в масі смертних випадків від голоду в більшості – вихідці з голодних губерній. Трупи валяються по кілька днів непохованими...», як це мало місце в Валегоцулівській волості. Варто зауважити, що тільки із цієї волості більшовики вилучили «на користь голодуючим 10 млн. 474 тис. крб. грошима, 1126 пудів різних продуктів харчування, 36 пудів масла, 1 пуд сала ...» [10, арк. 51].

Протягом 1921-1922 рр. в Балтський повіт прибуло понад 3500 дорослих та 560 дітей з Поволжя та, частково, Донбасу. Тільки в березні 1922 р. в повіт прибуло близько 200 дітей із Поволжя [21, с. 249; 14, с. 226]. Загалом же в фонд допомоги голодуючим Поволжя в повіті станом на 15 грудня 1922 р. було зібрано 12299 пудів хліба (близько 200 тон) [1, с. 128]. Варто наголосити, що в цей час на Поволжі в Росії державною допомогою

централізовано було охоплено 60-80 % голодуючих, тоді як на півдні України – лише 9,7% [20, с. 207]. У листопаді 1922 р. частина голодуючих відбула на батьківщину [11, арк. 107]. Проте немало росіян–переселенців залишилась в Балті й були використані владою для збільшення своєї соціальної бази та русифікації місцевого населення з метою підризу національної ідентичності українців та подальшій «інтернаціоналізації» територіальної громади міста.

Влада постійно вдосконалювала свою фіскальну (реквізиційну) політику, яка мала безперервний характер: видавивши в квітні 1922 р. продподаток, більшовицький режим продовжив стягувати «цільовий та периферійний податки», а з початку травня перейшов до «двох ударних кампаній» – вилучення церковних цінностей та примусового збору «голодних пайків» («голпайків») на користь голодуючих, які відразу посилили в повіті антивладні та антисемітські настрої: «жиди, що стоять у владі... церковні цінності та голпайки збирають не для голодуючих, а на особисті потреби...» [10, арк. 43]. Селянство, яке за свідченнями самих же більшовиків «голодне та харчується городиною» вороже ставилось до кампаній «допомог», провести які влада могла, за власним зізнанням, лише «з гвинтівкою в руках» [11, арк. 63].

До збору «голпайків» в Балтському повіті приступили 28 квітня 1922 р. План, спущений Одеським губкомом КП(б)У в обсязі 41960 пудів, мав бути виконаний до 10 травня цього ж року. Для цього більшовики мобілізували зусилля партійних та профспілкових працівників, комнезами, міліцію, чекістів, військові частини. Проте селяни низки волостей одразу ж відмовились здавати «голпайки», серед них Журанська, Воронківська, Гандрабурська, Кондратівська, Нестоїтська, Любашівська, Ставрівська, Пасатська, Пасицелівська – чим наразили себе на репресії та масові арешти [10, арк. 44]. Як цинічно констатували у звітах більшовики: «доводиться арештовувати щодня по більш ніж 100 громадян» [10, арк. 103]. В Балті була проведена низка показових публічних судових процесів над неплатниками,

більшість з яких оштрафувались на 10 млн. крб. та зобов'язувались здати «голпайок» [10, арк. 59].

Деякі волості частково виконали план збору «голпайків», не зважаючи на те, що їх жителі самі потерпали від голоду. Так, в Піщанській волості з планових 1372 пудів харчів зібрано 1000 пудів – за умови, що 460 сімей в волості визнані голодуючими, зокрема: 74 сім'ї – в Піщаній, 72 – Новополі, 20 – Крижовліні, 32 – Шляховому, 200 – Пужайковому, 12 – Ляховому, 50 – Гербіно [10, арк. 53].

План «голпайків» в строки місцевій владі виконати не вдалось – станом на 23 травня 1922 р. було зібрано лише 17287 пуд. (з 41960 пуд. плану). З усього повіту лише с. Бобрик Ясеновської волості та Бірзульська волость виконали план на 100%, за що були проголошені «червоними», при цьому на станції Бірзула в цей час вмирало від голоду близько 50 людей щодня [10, арк. 28]. Факт здачі «голпайка» засвідчувався у спеціальному документі – «голодному паспорті», зразки якого збереглись на Поділлі [18, с. 184].

Збір «голпайків» в повіті було припинено 3 вересня 1922 р. – загалом було акумульовано 32 тис. пудів харчів, тобто із запізненням на 4 місяці план було виконано на 76% [10, арк. 109].

Значно успішнішою для влади була кампанія стягнення загальногромадянського податку, який був виконаний повністю – в касу повітфінвідділу було внесено 45 млрд. крб. Характерно, що для його покриття, а стягувався він грошима, селяни були вимушені викинути на ринок залишки с/г продукції, тож «ціни на продукти першої необхідності впали в середньому на 30%» [11, арк. 63-64].

Значне «погіршення настроїв» спричинив подвірний податок, накладений на повіт в обсязі 911 млрд. крб. – станом на поч. вересня 1922 р. було зібрано 72 млрд. 234 млн. крб. [10, арк. 109].

Як впливає, жителі повіту перебували у стані безперервного пограбування: вилучення зерна, продуктів харчування, грошей... Тож не

дивно, що порівнюючи політику НЕПу із «воєнним комунізмом», вони гірко констатували: «забирали все і тоді, і зараз...» [10, арк. 17].

Голод більшовицька влада використала також для послаблення та пограбування «духовної контрреволюції» – церкви. Кампанія провадилась під ідеологічно привабливим гаслом «допомоги голодуючим». У Балтському повіті вилучення церковних цінностей розпочалось в перших числах травня 1922 р., а вже станом на 11 травня, за неповними даними, «по Балті вилучено 6 пудів срібла з лишнім», що складало «близько 60% плану» [6, с. 113]. Вилучались хрести, лампади, свічники, чаші, митри, панагії тощо. У низці волостей кампанія уможливлувалася лише застосуванням сили, зокрема, червоної кавалерії (51-го кавполка), які розсіювали натовпи протестуючих селян – переважно жінок – що не пускали «уповноважених» до церков [10, арк. 65]. Проте, не дивлячись на акції громадянської непокори та супротиву, церковні цінності в більшості були вилучені – лише незначна частина описаних предметів культу була тимчасово залишена в користування до заміни їх на вироби з нецінного металу. Частково збереглись описи реквізованих церковних цінностей, переважно із срібла. Так, в с. Переймі вилучили предметів культу із срібла загальною вагою 22 фунти 145 золотників [1 фунт (96 золотників) - 0,4095124 кг, 1 золотник \approx 4,26575417 г. – авт.]; с. Борсуках – 15 ф.; с. Саражинці – 13 ф. 30 зл.; с. Чернечому – 8 ф. 31 зл.; с. Пасаті – 2 ф. 29 зл.; с. Коритному – 3 ф. 34 зл.; с. Козацькому – 2 ф. 30 зл.; с. Бендзарях – 3 ф. 34 зл. та 35 крб. сребром; с. Ракулове – 6 ф. 29 зл.; с. Кирничках – 4 ф. 32 зл. та ін. В м. Балті із Феодосіївського монастиря було вилучено 28 предметів культу із срібла 84 проби [84 частки чистого срібла із 100 – авт.] , а при вилученні із Миколаївської церкви служителі приховали «хрест із срібла з мощами угодника». Відбулись вилучення також в 9 синагогах, проте в значно менших обсягах у порівнянні з християнськими храмами, тож більшовики заарештували за приховування цінностей старосту Савранської та членів ради Седегерської синагог [10, арк. 60-61].

В масштабах Одеської губернії в травні 1922 р. було вилучено з 58 синагог – 20 пуд. срібла, з православних церков – 100 пуд. срібла, 77,5 золотника золота, 3 тис. каратів діамантів та ін. [19, с. 50].

Більшовицькі репресії за спротив кампанії вилучення церковних цінностей були досить широкими: станом на середину 1922 р. під слідством знаходилось 80 чол. – переважно священнослужителів та набожних селян [11, арк. 66]. В серпні 1922 р. в Балті відбувся п'ятиденний «процес 75 священників», з яких частина була засуджена до 2-3 років концтаборів, а на інших накладено штраф в сумі від 15 до 50 млн. крб. та громадський осуд [10, арк. 108].

13 листопада 1922 р. відбувся процес повітревтрибунала над Єпископом Балтським та Гайсинським Герасимом Строгановим, який завершився винесенням смертного вироку, заміненим потому – на прохання церкви – 5 роками позбавлення волі [11, арк. 106]. Найтрагічніше в цій ситуації те, що – згідно досліджень низки українських, російських, британських істориків – із коштів, акумульованих більшовиками від експорту церковних цінностей «жодна копійка... не була виділена на допомогу голодуючим...», а використані вони були за кордоном на проплату кампанії по створенню позитивного іміджу СРСР в ЗМІ та фінансування світового комуністичного руху [4, с. 350-351].

Ще однією соціальною верствою, яка в цей час масово потрапила під більшовицькі репресії, були мірошники. В зв'язку з відсутністю сировини не працювали млини та олійні повіту – влада кваліфікувала це як саботаж, тож станом на листопад 1922 р. 240 мірошників було передано до суду [10, арк. 54; 11, арк. 92].

«Жалюгідним», за визначенням сучасних дослідників, в цей час був стан вчительства Одеської губернії, переведеного на місцевий бюджет, яке голодувало та «вимирило цілими сім'ями» [17, с. 104]. В Балтському повіті «народна освіта... в зв'язку з малочисельністю та хворобами вчительського персоналу на ґрунті хронічного недоїдання... нестачі взуття та одягу для

дітей» майже припинила функціонувати, в волостях «педагоги геть забули про існування шкіл», а ВУНК серед вчителів відзначала «шкідливе бродіння» та антибільшовицькі настрої [10, арк. 17, 46].

З початку 1922 р. на території УСРР дозволялась добродійницька діяльність міжнародних організацій – на Балту та повіт з часом поширилась гуманітарна допомога АРА (англ. – American Relief Administration, ARA) – Американської адміністрації допомоги. Спочатку планувалось в червні 1922 р. відкрити 5 харчопунктів, проте відкрились з 24 липня 4 таких об'єкти для дітей пропускнуою спроможністю 2 тис. чол. на добу. За більшовицькими даними в повіті в цей час голодувало 18 тис. дітей [11, арк. 64; 10, арк. 133]. Пункти, які функціонували під пильним контролем влади, забезпечували близько півфунта їжі на 1 дитину (стандартна поживність допомоги на цей час, згідно зобов'язань АРА – 460 кілокалорій на день), проте вже з вересня ці об'єкти працювали з перервами в зв'язку з затримками в транспортуванні продуктів харчування з Одеського порту, що «дуже негативно позначалось на дітях, які ними послуговувалися», а з листопада «як раціон, так і норми раціону значно скоротились», не в останню чергу через блокування діяльності організації більшовицькою владою через ідеологічні причини. З АРА тісно співпрацював «Джойнт» (Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет), який через мережу АРА поширював допомогу переважно серед голодуючих євреїв [10, арк. 106, 154]. Скориставшись допомогою американців, більшовики з кінця 1922 р., коли ситуація дещо поліпшилася, замість подякувати, звинуватили АРА в веденні підривної діяльності та, з часом, зупинили її діяльність.

Голод не призвів до припинення збору продовольчого податку з урожаю 1922 р. Одеський губком волонтаристськи встановив завищену ставку продподатку для Балтського повіту, тож 18 серпня 1922 р. Балтський повітком КП(б)У делегував до Одеси продкомісара Мольтова «розбити в губернських колах ілюзію ситості Балтського повіту» та домогтись встановлення продподатку на рівні 1 млн. пуд. зерна, оскільки «господарство

знищене, валового доходу не вистачить навіть на споживання» [11, арк. 67]. Губком дійсно надав певну «знижку в зв'язку з голодом в південних волостях повіту», проте станом на середину листопада 1922 р. балтські комуністи, як це не парадоксально, «блискуче виконали завдання... з надлишком у 100 тис. пуд. хліба...» – тобто з повіту з півсотнею тисяч чоловік голодуючих, місцева влада понадпланово викачала 1600 тон зерна, яким можна було врятувати життя багатьом жителям краю [11, арк. 92].

Як наслідок цього, Балтський повіт восени 1922 р. знову потрапив, разом з Первомайським, до категорії «даже имеющих избытки» вже на республіканському, а не губернському рівні, тож кампанія надмірного вилучення хліба з населення була продовжена, внаслідок чого голод в повіті був пролонгований й на першу половину 1923 р. [6, с. 176].

У своїй звітності більшовики постійно констатували, що «виконання продподатку досягається виключно силою» [10, арк. 23]. Аби ще більше залякати селян, губернська влада вдається до додаткових заходів – депортацій. Так, в кінці грудня 1922 р. відбулись висилки на північ РСФРР 500 «саботажників хлібозаготівель» із конфіскацією майна. З Балтського повіту були вислані селяни із Любашівської та Троїцької волостей [8, с. 163].

У 1921-1923 рр. більшовиками було також обмежене право на пересування, що є черговим доказом штучності голодомору – червоні війська та комнезамівці перешкоджали спробам селян обміняти речі на їжу в сусідніх повітах Подільської губернії, а вже виміняні продукти харчування «реквізували, залишаючи селян без засобів до існування» [10, арк. 17].

Неупереджене ставлення простих громадян до більшовицької політики щиро засвідчують епістолярні джерела – приватні листи жителів Балтщини, на нещастя їх відправників, перлюстровані ДПУ (Державним політичним управлінням, утвореним навесні 1922 р. замість ВУНК). Так, в листах відправників з Балтського повіту мовиться: «...кожен день ходять попід хати – давай хліба. Кажуть, буде єдиний податок, а тут з батьків уже останню шкуру здерли...»; «...радянська влада прямо душить нашого брата податком

за податком. Важко витримати, хоч тікай в іншу державу. Не знаю, що за дідько, раніше прийшла осінь, я заплатив 7 з половиною пудів хліба держподатку і 1 руб. 42 з половиною копійки за обчество. А тепер з десяти десятин здай 250 пуд. зерна. Я раніше здавав 25 пуд., а 175 пуд. залишались мені, і армія була одягнена і сита, і коні, і всі, бо ніякого податку більше не було, а тепер здай продподаток само собою, а інших податків світу не бачити, скільки їх. Якби хліб родив двічі на рік, то й тоді радвладу не нагодувати...» [7, С. 15].

Одним із напрямків подальшого вивчення даної теми є визначення кількості жертв голодомору – неповність, фрагментарність, уривчастість наявних джерел не дають можливості точного дослідження їх кількості в повіті (власне, як і в державі), до того ж частина жертв – це не ідентифіковані переселенці із голодуючих Поволжя та Лівобережжя. Проте, незважаючи на «благополучний» статус Балтського повіту, мова йде про тисячі осіб, загиблих від голоду та хвороб, зумовлених недоїданням та репресіями режиму.

Отже, аналіз опрацьованих джерел та напрацювань сучасної історіографії переконують в тому, що господарська розруха, як наслідок передуючих трагедії воєнних років, несприятливі погодні умови (посуха) уявляють собою лише другорядні причини голоду 1921-1923 рр. в Балтському повіті. Першочерговою причиною є надмірні вилучення більшовицьким режимом хліба у селян – терор голодом, який на думку сучасних українських істориків, був застосований владою як ефективна форма боротьби з антибільшовицькими виступами: голодомор знизив політичну активність селян, призвів до спаду повстанського руху, який не могли підтримувати голодуючі селяни [17, с. 71; 20, с. 208]. Штучну детермінанту голодомору переконливо доводять широко використані в статті дані «Оглядових матеріалів повітової надзвичайної комісії повіткому КП(б)У про політичний та економічний стан в Балтському повіті», в яких, у відповідності до категоричного наказу №85 (від 23.02.1922) Всеросійської

НК «подавати точну картину політичного та економічного стану району» міститься інформація, яка абсолютно переконує, що більшовики повністю розуміли зміст та наслідки своєї політики й цілком свідомо та цілеспрямовано йшли на організацію голодомору, як засобу остаточної концентрації та монополізації влади [10]. Таким чином, Балтський повіт, як складова південного регіону України, був частиною своєрідного полігону, де більшовики в 1921-1923 рр. відпрацювали механізм застосування терору голодом з ознаками геноциду, який в 1932-1933 рр. був поширений на всю підрадянську Україну.

A. M. Lekar

THE FAMINE (HOLODOMOR) IN BALTA DISTRICT OF ODES'KA PROVINCE IN 1921-1923

The author studies the terror famine made by the bolshevist regime in Balta district of Odes'ka province in 1921-1923. The article also reveals and analyses the authorities' means to take the harvest away from the peasants, the crush of churches, the population rebellion and the rebel movement, the regime migration policy, the activities of the international humanitarian organizations in the district.

Key words: *Bolsheviks, VUChK (All-Ukrainian Extraordinary Commission), terror, famine (holodomor), Odes'ka province, Balta town, Balta district, rations for people starving, ARA (American Relief Administration), rebel movement*

A. M. Лекарь

ГОЛОДОМОР 1921-1923 ГГ. В БАЛТСКОМ УЕЗДЕ ОДЕССКОЙ ГУБЕРНИИ

Исследуется террор голодом, проводимый большевистским режимом в Балтском уезде Одесской губернии в 1921-1923 гг. Рассматриваются и

анализируются действия власти, направленные на выкачивание хлеба из крестьян, погром церкви, сопротивление населения и повстанческое движение, переселенческую политику режима, деятельность международных гуманитарных организаций в пределах уезда.

Ключевые слова: большевики, ВУЧК, терор, голодомор, Одесская губерния, г. Балта, Балтский уезд, голпайки, АРА, повстанческое движение.

Список використаної літератури та джерел

1. Аргатюк С. С. Крутянський ключ: нарис з історії Кодимського району // С. С. Аргатюк, В. Г. Кушнір. – Одеса, вид-во КП ОМД, 2010. – 267 с. з іл.

2. Бачинский А. Д. Изменения административно–территориального деления Одесщины (кон. XVIII в. – 1975 г.) /А. Д. Бачинский, В. П. Ващенко, С. В. Кульчицкий // Південний захід. Одесика. Історико–краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 13. – Одеса: Друкарський дім, 2012. – С. 40-60.

3. Боган С. М. Повстанці Одещини і Придністров'я: Антикомуністичний повстанський рух на Південному Заході України у 1920-1923 рр. Історичний нарис / Сергій Боган. – К.: Гамазин, 2013. – 176 с.: іл. (Серія «Нетабачна історія»).

4. Верига В. Визвольна боротьба в Україні 1914-1923 рр. У 2 томах. Том 2. / В. Верига. – Рівне: Видавництво ВАТ «Рівненська друкарня», 2005. – 496 с.

5. В огне гражданской войны. Из истории борьбы трудящихся Одесщины против объединенных сил внутренней и внешней контрреволюции в период гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918 – ноябрь 1920 гг.). Сборник документов и материалов / Відп. ред. Коваленко К. С. – Одесское книжное изд-во, 1962. – 502 с.

6. Голод 1921-1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів / АН України, Ін-т історії України та ін.; Упорядн.: О. М. Мовчан, А. П. Огінська,

Л. В. Яковлєва; Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 1993. – 240 с. – Додатки: с. 224.

7. Голодомори в підрадянській Україні (Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні) / Редколегія: Веселова О. М. та ін. – Київ - Львів – Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2002. – 724 с.

8. Голодомори в Україні: Одеська область. 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. Дослідження, спогади, документи / Ред. кол. тому: Ніточко І. І., Білоусова Л. Г., Боряк Г. В. [та ін.] // Праці Державного архіву Одеської області. – Т. XVIII. – Одеса, 2007. – 460 с.

9. Державний архів Одеської області. – Ф. 1 (Балтський повітовий комітет (повітком) КП(б)У Одеської губернії). – Оп. 1. – Спр. 37 (Звіти, доповідні записки, зведення повіткому КП(б)У про політичний стан повіту). – 120 арк.

10. Державний архів Одеської області. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 100 (Інструкція про державну інформацію ВУНК та протоколи повітової ВУНК про її виконання. Оглядова інформація повітової НК в повітком КП(б)У про політичний стан та економічне положення в повіті). – 173 арк.

11. Державний архів Одеської області. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 118 (Звіти, зведення повіткому КП(б)У в губком партії про політичний та економічний стан повіту). – 109 арк.

12. Державний архів Одеської області. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 62 (Компрометуючий матеріал на комуністів Ангерт А. В., Баланко, Белецького, Белинського В. та ін.). – 196 арк.

13. Державний архів Одеської області. – Ф.3 (Одеський губернський комітет КП(б)У). – Оп. 1. – Спр. 200 (Зведення інформаційного відділу ЦК КП України про політичний та економічний стан на місцях). – 262 арк.

14. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область / Під ред. П. Т. Тронько. – К.: Головна редакція української радянської енциклопедії АН УРСР, 1969. – 910 с.

15. Иванова З. М. Ревкомы в борьбе за упрочнение советской власти в левобережных районах Молдавии в 1919 – первой половине 1921 гг. – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1963. – 165 с.
16. Нарцов Н. Ликвидация банды Заболотного / Н. Нарцов // Красная Бессарабия. – 1934. – №11. – 29-31 с.
17. Неживий О. І. Голодомори в Україні у ХХ столітті: Навч. посіб. / Олександр Неживий. – К.: МАУП, 2007. – 328 с.
18. Поділля та Південно–Східна Волинь у перші роки радянської влади (у документах та матеріалах) / Упорядкув., передм., комент. М. П. Олійник. – Хмельницький: ХНУ, 2008. – 250 с.
19. Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша / Упорядники Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. – Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. – 800 с. + вкл. 64 с.
20. Турченко Ф. Г. Голод 1921-1923 рр. як засіб державного терору радянської влади на півдні України / Ф. Г. Турченко / Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2012. – Вип. XXXII. – С. 206-209.
21. Сушинський Б. Балта: місто, освячене вічністю. Історичні есе / Б. Сушинський. – Одеса: «Друк», 2005. – 360 с.

УДК 94«18/19»:061.1(477.74)

**НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ОБ'ЄДНАННЯ В СУСПІЛЬНОМУ ТА
КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ ОДЕСИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ:
ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**

Стаття присвячена систематизації та аналізу історіографічної бази дослідження діяльності національно-культурних об'єднань в суспільному та культурному житті Одеси ХІХ – початку ХХ століття. Зроблено висновок, що, попри існування значного масиву літератури, можна твердити про відсутність комплексного дослідження зазначеної теми.

Ключові слова: *Одеса, національно-культурні товариства, історіографія.*

Національно-культурні об'єднання є головним засобом реалізації національними громадами (зокрема, меншинами) своїх прав, інструментом національної консолідації, взаємодопомоги. З кінця ХХ століття в Україні спостерігаємо національне відродження і, як наслідок, заснування національно-культурних об'єднань. Полікультурна та поліетнічна Південна Україна, і, зокрема, її найбільше місто Одеса, закономірно були і є ареалом найбільшого розгортання цього процесу. Сучасні тенденції впливають з усієї історії Південної України з її складовою частиною Одесою. Для історії цих земель завжди були властиві консолідаційні національні тенденції. Без усвідомлення взаємозумовленості та пов'язаності історичних та сучасних процесів неможливо виробити адекватну політику у національному питанні, забезпечити сталий розвиток українського суспільства у світовому соціально-культурному просторі.

Метою статті є систематизація та аналіз історіографічної бази теми «національно-культурні товариства в суспільному та культурному житті Одеси ХІХ – початку ХХ століття». Головним завданням є визначення проблемного поля історіографічних досліджень, певних лакун, що дозволило б у подальшому привнести елементи новизни у власні дослідження.

В історіографії відсутня аналогічна спроба історіографічного огляду діяльності національно-культурних об'єднань в суспільному та культурному житті Одеси ХІХ – початку ХХ століття, хоча майже всі згадані нижче автори так чи інакше висвітлювали окремі аспекти питання.

Перші маленькі нариси історії товариств не мали жодного історіографічного призначення, а були звітами про діяльність, що надходили до адміністративних органів Одеси та Новоросійського краю. Друковані звіти виконували подібну функцію, але за короткі періоди. Проте, саме ці матеріали заклали основи для справді перших історіографічних джерел – узагальнюючих нарисів про діяльність товариств, що з'явилися наприкінці ХІХ століття [1].

Найбільш вмонтованою у подальшу історіографію виявилась праця відомого російського історика, професора Варшавського університету, Миколи Павловича Барсова про перше тридцятиріччя діяльності Одеського Болгарського настоятельства. Вперше вона була надрукована у 1887 році в «Известиях С.-Петербургского славянского благотворительного общества», а згодом – окремою брошурою в Одесі з доповненнями документів, отриманих пізніше від М. Палаузова [2].

Автор використав документи діловодства товариства, які отримав від засновника та будівничого Болгарського настоятельства Миколи Христофоровича Палаузова. Найбільш цінним внеском автора, що неодмінно потім відзначали його критики, була насиченість джерелами (традиційно для тогочасної історіографії), частина з яких не збереглася в оригіналі. Заслугою автора було також створення фактичної канви історії товариства, його періодизації: 1) 1854 – 1860 рік – становлення; 2) з 1860 по 1890-ті роки –

регламентована діяльність. Ясна річ, що ця періодизація була не бездоганною, адже не пропонувала внутрішнього поділу другого періоду та не включала інші критерії, окрім юридично-формальних. На думку радянського історика Л. І. Степанової, недоліки праці полягали у тому, що М. Барсов використав тільки документи з діяльності БН, у відриві від інших організацій, перебільшив роль настоятельства у культурних зв'язках Росії та Болгарії, показав діяльність Болгарського настоятельства у відриві від інших громадських організацій, не показав відносини Болгарського настоятельства з офіційним Петербургом [3, с. 10]. З усіма цими претензіями можна погодитись, окрім не зовсім зрозумілої про «перебільшення ролі», адже подальші дослідження підтвердили вагоме місце Болгарського настоятельства саме у налагодженні зв'язків.

У цей же період, на початку ХХ ст., відомий одеський болгарознавець, Михайло Георгійович Попруженко наголосив, що «Болгарское настоятельство имеет большие заслуги в истории болгарского возрождения, а потому деятельность его должна быть рассмотрена самостоятельно» [4, с. 413]. Проте, сам М. Попруженко, як і подальші одеські автори цього завдання так і не виконали, принаймні на фундаментальному рівні.

Зате, наприкінці ХІХ століття з нагоди ювілею Одеси з'явилась перша узагальнююча робота стосовно нашої теми. Діяльність національно-культурних товариств була досить докладно презентована в контексті історії благодійності у відповідному нарисі авторства відомого передусім як статистик Антіна Самійловича Бориневича (1855-1946) [5, с. 705-780]. Однак автор обмежився згадкою про дати виникнення товариств та окремими фактами, не привівши їх у жодну систему та уникаючи узагальнень. Тому цей текст можна розглядати радше як довідковий.

У 1920-х роках найбільшу увагу історики приділяли українським національно-культурним об'єднанням: громаді, «Просвіті» [6; 7; 8]. Іноземна історіографія того часу представлена лише болгарською історіографією, що досліджувала Одеське Болгарське настоятельство [9].

У другій половині ХХ століття комплексний підхід, що проглянув у праці А. Бориневича, не отримав продовження, ані у вітчизняній, ані в іноземній історіографії. Показово, що у широко знаній та загалом ґрунтовній книзі дослідниці з США П. Херліхі, вперше виданій 1986 року, відсутні згадки про національно-культурні об'єднання, хоча окремим національним спільнотам міста приділено велику увагу. Аналогічну ситуацію спостерігаємо у радянських виданнях з історії Одеси, наприклад, праці В. Загоруйко.

Натомість продовжилося вивчення окремих об'єднань. Найбільше розроблялась історія Болгарського настоятельства, до того ж не лише в Одесі (праці А. Бачинського та М. Дихана), але й у Кишиневі (Л. І. Степанова, І. Д. Забунов, К.А. Поглубко) та Болгарії (Н. Генчев, Е. Хаджиниколова) [10; 11; 12; 13; 14; 15].

Спільною рисою всіх цих праць є прагнення авторів до розширення джерельної бази, використання комплексного підходу, європейської перспективи. Радянські автори звертали увагу на зв'язках настоятельства з урядом Російської імперії. Попри очевидні заслуги та переваги, працям радянських авторів властива політична заангажованість. Деякі висновки, на нашу думку, потребують верифікації. Так, обидва кишинівські автори визначають Настоятельство як політичну організацію болгарської політичної еміграції, хоча у самому тексті здебільшого йдеться про реалізацію національно-культурних завдань. Вважаємо, що Настоятельство передусім виконувало функцію національно-культурного товариства, як більшість подібних товариств, розглядаючи культуру як базис реалізації ширших завдань національного відродження.

На хвилі історіографічного повороту кінця 1980-х – початку 1990-х років розпочалися суттєві позитивні зрушення й щодо нашої теми. У 1991 році науковий співробітник Наукової бібліотеки Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова Ольга Юдівна Ноткіна виокремила національні товариства серед благодійних товариств в Одесі наприкінці ХІХ

– на початку ХХ ст. [16] У цьому ж збірнику свої дослідження щодо провідного одеського єврейського національно-культурного товариства започаткував М. Поліщук [17]. Тоді ж відбувається ренесанс у вивченні українських національно-культурних товариств, передусім зусиллями одеських істориків та краєзнавців О. Болдирева, А. Мисечка та ін. [18; 19].

Показово, що в першій узагальнюючій праці з історії Одеси 1990-х років було докладно висвітлено діяльність лише українських товариств і лише у зв'язку з ними згадано польські. Про товариства інших народів було лише коротко згадано [20, с. 89-104, 119-120].

У колективній, найбільш ґрунтовній праці одеських науковців з історії Одеси 2002 року цей підхід було дещо скориговано. Коротко висвітлена історія заснування Болгарського настоятельства, Грецького філантропічного товариства, товариств допомоги та освіти караїмів, Швейцарське та Німецьке добротинне товариств, єврейських благодійних товариств і загалом відзначено феномен існування національних товариств. Проте, найдокладніше розкрито історію українських товариств: «Просвіти», «Українського клубу», «Української хати» [21, с. 115, 117, 233-235, 243]. Недоліком праці є те, що історію товариств абсолютно не згадано після 1917 року.

Кінець 1990-х років – початок 2000-х років позначився як відродженням уваги до традиційно досліджуваних товариств, так і становленням нових аспектів теми. Щодо першої тенденції, привертає увагу стаття доцента (згодом професора) Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова Ірени Светозарівни Гребцової, присвячена джерелознавчому аспекту вивчення Одеського Болгарського настоятельства, конкретніше – одеським архівним матеріалам. Втім, зміст статті ширше, адже використано порівняльний підхід, аналіз діяльності інших, зокрема, єврейських товариств. І. Гребцова зауважила ширші завдання Настоятельства, порівняно з іншими товариствами такого типу, а проте ідентифікувала його саме як благодійне, а не політичне, як у працях згаданих радянських попередників [22, с. 162].

Парадоксально, але попри видатний єврейський, грецький, польський та німецький сліди в історії Одеси, довгий час національно-культурні об'єднання цих народів не мали власної наукової історіографії. Першою ластівкою стали статті, частково вже згадані, випускника Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова та співробітника Одеського історико-краєзнавчого музею М. Поліщука, що у 2002 році були узагальнені ним вже у Ізраїлі, куди він емігрував з Одеси. Монографія М. Поліщука присвячена історії консолідації єврейської громади Одеси наприкінці ХІХ – до революції 1905 року [23]. Автор закономірно приділив велику увагу одній з основних форм консолідації – товариствам, головним чином, «Одеському відділенню Товариства для поширення просвіти серед євреями в Росії». Перевагою авторського тексту є використання великої джерельної бази, приділення уваги особистим моментам, дискусіям між провідниками товариства. Він справедливо вважає товариство «інструментом суспільно-політичної руху за емансипацію євреїв», формою націоналізму. Недоліками праці є передусім форма нарисів, що залишає враження уривчастості, не системності, уникнення висновків (зокрема, жодних висновків стосовно товариств немає у загальних висновках до книги).

У 1999 році в одеському науковому виданні з'явилося перше ґрунтовне дослідження діяльності Одеського Грецького благодійного товариства авторства директора Одеської філії Грецького Фонду культури Софроніса Парадісопулоса [24]. Відзначимо великий внесок С. Парадісопулоса в популяризацію та дослідження постаті одного з основних грецьких діячів Одеси Г. Маразлі шляхом публікації низки збірників та проведення конференцій. У цій же статті він на базі широкого кола архівних джерел з фондів Державного архіву Одеської області простежив основні обставини виникнення товариства та основні напрямки його діяльності наприкінці ХІХ ст. Хоча автор і зазначив, що товариство проіснувало до 1919 року, жодних відомостей про дослідження подальшого етапу, ані С. Парадісопулосом, ані іншими дослідниками в нас немає.

Активно розвивались на зламі тисячоліть дослідження історії польських товариств. Однак, роботи М. Римаря та С. Зінько все ж таки нагадують вступні нариси, яким бракує ґрунтовності [25; 26].

На цьому тлі завершеним, ґрунтовним дослідженням є книга члена Міжнародної Асоціації дослідників історії та культури російських німців, на момент видання книги доцента кафедри філософії та українознавства Одеської державної Академії зв'язку ім. О. С. Попова, філолога Ельвіри Германівни Плеської-Зебольд присвячена історії одеських німців у XIX – початку XX століття (до 1920 року) [27]. Розділ роботи присвячено кожному з німецьких товариств Одеси, конфесійного, культурного, економічного, спортивного спрямування (втім, автором нарису про «Всеросійський союз російських німців» є доктор А. Айсфельд з Німеччини). Безумовною заслугою авторки є комплексність, доведення дослідження до логічної дати – 1920 року, початку нового, радянського, періоду в історії міста. Нарис оснований на архівних джерелах та газетних повідомленнях. Попри це, у нарисі відчувається суто позитивістський підхід, уникнення наукових узагальнень та висновків. Занадто песимістичним, на нашу думку, є загальний висновок до розділу про те, що німцям так і не вдалося сконсолідуватися. Хоча певною мірою наявність багатьох німецьких товариств (хоча і різноспрямованих) свідчить про брак єдності, з іншого боку, це ж ілюструє велику соціальну активність німецької громади, наявність в ній лідерів, прагнення до самовираження в колі інших національностей.

Роботи кінця 1990-х – початку 2000-х років створили підґрунтя для узагальнюючих праць. І. Гветадзе вважає поворотними, «проривними» роботи вже згаданого автора І. Гребцової. Передусім йдеться про монографію 2006 року, написану у співавторстві з сином В. Гребцовим. Однак пальму першості варто віддати кандидатській дисертації (2004) та монографії (2006) миколаївського історика Юрія Івановича Гузенка про діяльність громадських

благодійних об'єднань Херсонської губернії в другій половині XIX - на початку XX століття [28].

На широкій джерельній базі автор дослідив причини виникнення благодійних товариств, методи їх роботи, форми надання допомоги бідним верствам населення, провів порівняльний аналіз їх структур, способів залучення до своїх фондів коштів, профілактичні заходи щодо запобігання поширенню жебрацтва. Дослідник дійшов висновку, що протягом другої половини XIX – початку XX ст. на Півдні України існувала доволі розвинена мережа громадських філантропічних товариств, яка значною мірою брала на себе допомогу незахищеним верствам тодішнього суспільства. Четвертий розділ роботи «Організація та діяльність добродійних громад за національною і конфесійною ознаками» присвячений вивченню процесу створення і напрямкам роботи національних і релігійних благодійних товариств. Ю. Гузенко зазначив велику кількість єврейських товариств Одеси. Втім, в окремій статті, що відобразилась і у роботі, автор присвятив увагу і такому мало відомому, «екзотичному» товариству як Одеське караїмське [29]. Однак порівняно більшу увагу Ю. Гузенко приділив Херсонським та Миколаївським товариствам.

Спеціально Одесі була присвячена згадана робота І. Гребцової 2006 року, в якій окремі розділи було присвячено конфесійним та національним благодійним товариствам першої половини XIX століття [30]. І. Гребцова наголошувала на тісному зв'язку між конфесійними та національними товариствами. Заслугою авторки є встановлення хронології заснування товариств у першій половині XIX століття. Вона зауважила перевагу конфесійних товариств над становими, пов'язуючи це з тим, що одесити на перше місце висували національну та конфесійну приналежність. Важливим є висновок дослідниці про те, що факт наявності товариства не є пропорційним місцю, що займала певна спільнота у житті Одеси. В якості висновку авторка розмірковує над тим, чому товариства у першій половині XIX століття не створили впливові громади, такі як поляки, греки, болгары.

Відсутність східнослов'янських товариств історик пояснює тим, що вони розглядались як титульна нація, яку і так підтримував уряд. Також дослідниця відзначала, що учасники всіх товариств передусім вважали себе одеситами, а не представниками своєї національності. Обидва висновки можуть бути піддані сумніву. Щодо першого, то принаймні після викриття Кирило-Мефодіївського товариства (але і раніше) російський уряд ставився підозріло до українофільського руху і це було однією з причин, що унеможлиблювала появу українських товариств. Другий висновок навряд чи є обґрунтованим, адже навіть сам факт прагнення створити своє товариство свідчив про збереження національної свідомості, виділення з єдиного потоку одеситів. До того ж, навіть у другій половині XIX століття спостерігачі зауважували плинність, не вкоріненість багатьох одеситів, що свідчило про їх приналежність до метропольних націй та країн.

Найновішим узагальнюючим дослідженням, що продовжило праці Ю. Гузенка та І. Гребцової, є дисертація та монографія донецького історика та політика Івана Георгійовича Гветадзе [31]. У контексті конфесійного чинника організованої благодійності розглянуто діяльність католицьких, лютеранських, протестантських, менонітських, юдейських, караїмських, мусульманських та православних організацій. Розкрито особистісні чинники доброчинності та просвітництва, подано історичні портрети подвижників доброчинної та просвітницької справи іноземного походження. Власне, використання поняття «іноземні товариства» є нововведенням. Автор надає трояке значення цьому поняттю, уподібнюючи його з поняттям російсько-імперського законодавства «инородец»: 1) піддані інших держав; 2) піддані Російської імперії, що мали іноземне походження; 3) не основне населення порівняно з українцями та росіянами [31, с. 8]. На нашу думку, вживання цього поняття є досить проблематичним, адже виникнувши в Україні, Одесі, засновані здебільшого місцевими мешканцями, ці товариства були саме місцевими, а не іноземними. Особливо це стосується національностей, вкорінених у місцевий побут – євреїв, болгар, греків, вірменів.

Поряд з узагальнюючими працями, у новітній історіографії спостерігаємо продовження традицій дослідження окремих товариств окремих національностей. Так, викладач Запорізького національного технічного університету Валентина Петровна Ганзуленко розглянула німецькі та польські товариства через категорію конфесійності, католицтва [32]. Викладач Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна Вікторія Свириденко продовжила дослідження Одеського Болгарського настоятельства [33].

Доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова Олександр Євгенович Музичко у своїй ґрунтовній та новаторській книзі про історію грузинів Одеси на базі маловідомих джерел розглянув нереалізовані ініціативи грузинської інтелігенції щодо заснування власного товариства «Сакартвело» до 1917 року, діяльність земляцтва, виникнення та діяльність Грузинського товариства у 1917-1918 роках [34].

Отже, головним здобутком історіографії національно-культурних об'єднань Одеси ХІХ – початку ХХ ст. було принципове виокремлення цих товариств в тип суспільних об'єднань – «національні товариства», - що дещо відрізнялися за своїми завданнями та діяльністю від решти. Іноді в окремий тип виокремлюються і конфесійні товариства, що не завжди виправдано, з огляду на те, що у зазначену добу конфесійна приналежність (разом з мовною) були головними ідентифікаторами національної приналежності і, отже, можна твердити про єдиний тип «національно-конфесійних товариств». Інша справа, що ані національні, ані навіть конфесійні (більш замкнені) товариства не були повністю закритими для інших національностей та конфесій. З іншого боку, поняття конфесійні товариства досить виправдано для універсальних релігій – християнства, мусульманства, католицизму, які справді включали в себе відразу кілька національностей. Головним чином, історія національно-культурних об'єднань розглядалась в контексті історії благодійності, міського громадського життя, і меншою мірою як чинник національної консолідації.

Позитивно, що історія національно-культурних об'єднань не досліджувалася виключно представниками відповідних національностей та конфесій, хоча, вочевидь, саме останні передусім цікавились та були промоторами цих досліджень. Головним центром дослідження нашої теми, особливо наприкінці XIX – на початку XX століття, була, природно, Одеса. Однак з другої половини XX століття (роботи І. Забунова) ця тема активно вивчається в інших центрах. Іноземну історіографію здебільшого представляють болгарські, польські, ізраїльські історики. Найбільш дослідженою є історія єврейських, українських, болгарських, польських та німецьких товариств, хоча це не значить, що джерельна база і відповідно фактична сторона діяльності товариств, є цілком дослідженою. Абсолютно не розглянутою є історія національно-культурних об'єднань в Одесі у 1914-1920 роках. Мало приділено увагу нереалізованим проектам заснування товариств, хоча, на нашу думку, початкова, ініціативна, стадія, теж заслуговує на увагу (тим більше, що часто це відображено у документах), адже свідчила про консолідаційні тенденції у національних громадах. Завдання створення комплексної історії одеських національно-культурних товариств XIX – початку XX ст. є справою майбутнього.

V. V. Makedon

**NATIONAL-CULTURAL ASSOCIATIONS IN THE SOCIAL AND
CULTURAL LIFE OF XIX – EARLY XX CENTURY OF ODESA:
HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM**

The article is devoted to systematize and analyze historiographical base research activities of national cultural societies in social and cultural life of Odessa XIX - early XX century. It is concluded that, despite the existence of a significant complex of literature, we can say about the absence of a comprehensive study of this topic.

Key words: *Odesa, national-cultural associations, historiography.*

**НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ ОБЪЕДИНЕНИЯ В
ОБЩЕСТВЕННОЙ И КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ ОДЕССЫ XIX –
НАЧАЛА XX ВЕКА: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ**

Статья посвящена систематизация и анализу историографической базы исследования деятельности национально-культурных объединений в общественной и культурной жизни Одессы XIX - начала XX века. Сделан вывод, что, несмотря на существование значительного массива литературы, можно утверждать об отсутствии комплексного исследования указанной темы.

***Ключевые слова:** Одесса, национально-культурные общества, историография.*

Список використаної літератури та джерел

1. Общество взаимного вспомоществования приказчиков-евреев г. Одессы : историческая справка. 1863-1913. – Одесса, 1913. – 78 с.
2. Барсов Н. Тридцатилетие деятельности Одесского болгарского настоятельства (1854-1884) и материалы для истории освобождения Болгарии / Н. Барсов. – Одесса, 1895. – 73 с.
3. Степанова Л. И. Вклад России в подготовку болгарской интеллигенции в 50-70-е гг. XIX в. / Л. И. Степанова. – Кишинев, 1981. – 214 с.
4. Попруженко М. Участие Одессы в возрождении народа болгарского / М. Попруженко // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1911. – Т. 30. – С. 296-413.
5. Одесса. 1794-1894 / Издание Городского общественного управления к столетию города. – Одесса, 1894. – LXXX. - 852 с.

6. Рябінін-Скляревський О. М. Ф. Комаров як одеський культурний діяч, 1888–1913 рр. / О. Рябінін-Скляревський // Україна. – 1929. – № 38. – С. 319–350.

7. Рябінін-Скляревський О. З революційного українського руху 1870-х років. Одеська громада XIX ст. / О. Рябінін-Скляревський // Україна. – 1926. – № 5. – С. 117–137.

8. Рябінін-Скляревський О. З життя одеської Громади 1880-х років / О. Рябінін-Скляревський // Наук. зб. за рік 1927 / ВУАН. – К., 1927. – Кн. 4. – С. 161–180.

9. Начов Н. Българската колония в Одеса / Н. Начов // Училищен преглед. – 1929. – Кн. 6. – С. 5-20.

10. Забунов И.Д. Болгары юга России и национальное болгарское Возрождение в 50–70-е гг. XIX в. / И. Д. Забунов. – Кишинев, 1981. – 160 с.

11. Забунов И.Д. Одесское болгарское настоятельство в период Крымской войны (1853-1856) / И. Д. Забунов // Балканские страны в новое и новейшее время: сборник статей. – Кишинев, 1977. – С. 3-24.

12. Поглубко К.А. Из истории болгаро-российских революционных связей 40-70-х гг. XIX века / К. А. Поглубко. – Кишинев, 1976. – 180 с.

13. Бачинский А. Дай руку, другар! / А. Бачинский, М. Дыхан. – Одесса, 1965. – 128 с.

14. Генчев Н. Одеското българско настоятельство / Н. Генчев // Годишник на Софийски университет. – София, 1972. – Т. 64. – Кн. 3. – Ч. I. – С. 99-222.

15. Хаджиниколова Е. Българското население в южните области на Русия (1856-1876) / Е. Хаджиниколова. – София, 1987. – 197 с.

16. Ноткина О.Ю. Деятельность благотворительных организаций в Одессе с 1895 по 1916 гг. / О. Ю. Ноткина // Тезисы второй областной историко-краеведческой научно-практич. конф. – Одесса, 1991. – С. 152-153.

17. Полищук М. А. Одесское отделение общества распространения просвещения между евреями в России / М. А. Полищук // Тезисы второй

областной историко-краеведческой научно-практ. конф. – Одесса, 1991. – С. 167-168.

18. Болдирев О.В. Одеська громада. Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. ХІХ - початку ХХ ст. / О. В. Болдирев. - Одеса, 1994. – 144 с.

19. Мисечко А. Український рух в Одесі наприкінці ХІХ - початку ХХ ст. / А. Мисечко. - Одеса, 2006. – 161 с.

20. Самойлов Ф. О. Одеса на зламі століть (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / О. Ф. Самойлов, М. О. Скрипник. – Одеса, 1998. – 230 с.

21. Історія Одеси / за ред. В. Н. Станко. – Одеса, 2002. – 560 с.

22. Гребцова И. С. Болгарское настоятельство в системе национальных благотворительных обществ Одессы второй половины ХІХ в. / И. С. Гребцова // Україна і Болгарія: віхи історичної дружби. – Одеса, 1999. – С. 161-168.

23. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии: Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881-1904 / М. Полищук. - Иерусалим, 2002. – 446 с.

24. Парадисопулос Софронис. Деятельность греческого благотворительного общества в Одессе в последней трети ХІХ века / С. Парадисопулос // Записки історичного факультету ОДУ ім. І. І. Мечникова. – 1999 . – Вип. 9. – С. 298-304.

25. Рымарь Н.Н. Польские общества в Одессе конца ХІХ – начала ХХ веков / Н.Н. Рымарь // Дом князя Гагарина. - Одесса, 2001. - Вып. 2. – С. 107-111.

26. Зінько С. Польські громадські організації м. Одеси / С. Зінько // Поляки на Півдні України. – Одеса, Ополе-Ольштин, 2006. – Т. 1. – С. 231-235.

27. Плесская-Зебольд Э.Г. Одесские немцы: 1803-1920 / Э. Г. Плесская-Зебольд. – Одесса, 1999. – 520 с.

28. Гузенко Ю. І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії) / Ю. І. Гузенко. – Миколаїв, 2006. – 232 с.

29. Гузенко Ю. І. Діяльність Одеського караїмського товариства на зламі століть / Ю. І. Гузенко // Українська державність : проблеми історії, права, економіки, мовознавства, філософії, політології та культури: Зб. наук. праць. – Миколаїв – Одеса : Тетра, 2001. – Т. 1. - С. 292 – 295.

30. Гребцова И. С. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII-60-е гг. XIX ст. : [монографія] / И. С. Гребцова, В. В. Гребцов. – Одеса, 2006. – 320 с.

31. Гветадзе І. Г. Доброчинна та просвітницька діяльність іноземців на Півдні України (40-ві рр. XIX - початок XX ст.) : [монографія] / І. Г. Гветадзе. – Донецьк, 2013. – 392 с.

32. Ганзуленко В.П. Римо-католицькі громади півдня України (кінець XIX - початок XX ст.): соціальний аспект / В. П. Ганзуленко // Південний архів. - Херсон, 2008. – Вип. XXVIII-XXIX. – С. 280-287.

33. Свириденко В. О. Одеське болгарське настоятельство між консерватизмом і лібералізмом: проблема визначення характеру діяльності організації (друга половина 1850-х-1860-ті роки) / В. О. Свириденко // Дриновський збірник. – Харків, 2011. - Т. 4. – С. 444-450.

34. Музичко О. Грузини в Одесі : історія та сучасність / О. Музичко. – Одеса, 2010. – 292 с.

УДК 94 (447.74-21=353ю1) – 054.57

**ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ ТА СОЦІО-ДЕМОГРАФІЧНІ
ОСОБЛИВОСТІ ГРУЗИНСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ:
ВІД ВИТОКІВ ДО СУЧАСНОСТІ**

Метою статті є з'ясування динаміки чисельності грузинів, основні соціо-демографічні характеристики грузинської спільноти на території Південної України (Автономна республіка Крим, Одеська, Миколаївська та Херсонська області). Головною джерелознавчою основою статті є опубліковані та архівні матеріали переписів населення.

Ключові слова: Грузинська громада, Південна Україна, Крим, Одеса

Історія грузинів в Україні належить до мало опрацьованих сторінок в історіографії. Попри наявність певного історіографічного доробку, в якому радше лише згадано про південноукраїнських грузинів, з нього важко отримати уявлення не лише про «внутрішню» історію грузинської спільноти, але й осягнути хоча б основні контури [4; 16; 18; 20; 42]. До цих контурів передусім належить динаміка чисельності грузинів, їх основні соціо-демографічні характеристики (гендер, мова, зайнятість тощо). Метою цієї статті є з'ясування цього питання щодо території Південної України (Автономна республіка Крим, Одеська, Миколаївська та Херсонська області). Висвітлено витоки поселення грузинів у цих землях, наведені дані переписів ХІХ – початку ХХІ століть. Головною джерелознавчою основою статті є матеріали переписів населення, опубліковані та архівні (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України у м. Києві), ніколи ще не систематизовані щодо заявленої нами теми.

Початок поселення грузинів на півдні України сягає періоду античності і обумовлений політичними, культурними та економічними зв'язками між цими землями та давньою Грузією. Найвірогідніше, більшість грузинів перебували на півдні України лише епізодично, налагоджуючи економічні відносини між Південною Україною та давньою та середньовічною Грузією (Колхіда та князівства). Свідченням цього є археологічні знахідки та грузинські літописи [31; 33].

Першим центром проникнення грузинів на південь України був Крим. Про близькі зв'язки Грузії та Тавриди свідчать грузинські літописці. Вони цікавилися долею Тавриди і фіксували факти з її життя: про посилку Єрусалимським патріархом Єрмоном Св. Єфрема в країну Тавро-Скіфію, Св. Василя в Херсонес, про місію Св. Євгена Агафодора і Єлпідія; про місію Евферія при Костянтині Великому, і Капітона. У число своїх святих Іверія прийняла готських святих мучеників, і особливо літопис зупиняється на Іоані Готському та відзначає його посвячення в єпископи грузинським Католикосом. Можливості для проникнення жителів Колхіди на південь України зросли у зв'язку з входженням частини Криму до складу Понтійського царства Митридата VI Євпатора (111-63 роки до Р.Х.). Першим свідченням про це є грузинські надписи V століття, знайдені при розкопках християнського цвинтарного храму в Херсонесі [17, с. 5]. Вже в XI ст. представники князя Ізяслава Мстиславовича зустрічали царівну Русудан, доньку грузинського царя Димітрія I, в районі сучасного Очакова Миколаївської області [18, с. 17]. Складно припустити, що царівна приїхала сюди без грузинського почту.

Документи XVIII ст. зафіксували перебування грузинів у Криму в якості полонених та втікачів на території Запорізької Січі, куди вони часто тікали з Криму. У 1743 р. кримський хан стверджував, що бахчисарайський мешканець купив «Гюржі» (тобто грузина), але невільник утік на Січ. Козаки відмовилися видати втікача, як вони робили і у всіх подібних випадках. Таким чином, грузини залишалися в лавах козаків. Так, в 1755 р. козак-

грузин разом з іншими запорожцями супроводжував до Перекопу російського посланця. У період війни між Османською та Російською імперіями 1768 - 1774 років серед українських козаків під Акерманом у 1770 році воював козак Олекса Гуржій, в битвах на Дунаї в 1774 р. – Харко, Авраам, Данило Гуржій [42, с. 46, 48].

За підрахунками В. Кабузана, у 1763-1764 роках на території Херсонської губернії і Єлисаветградської провінції, які охоплювали більшу частину Південної України, мешкали всього 32571 чоловік (фіксувалося тільки чоловіче населення), з яких лише 37 були грузинами (0, 10% відносно всього населення). У 1782 році на цих землях кількість грузинів зросла до 44 [16, с. 144-146]. У ці ж роки значно більше грузинів мешкали на території Криму, а саме в таких населених пунктах як Абдал, Тав-Даїр, Зуя, Бешутка в Центральному Криму, Какчіое, Султан-Сала в районі Коктебельської бухти. У 1778-1779 роках уряд Російської імперії інспірував переселення звідси в Приазов'ї християн, в основному греків і вірмен. Але серед них були і 218 грузинів. Російська скарбниця сплатила всі борги християн, викупила з ясиру грузинів. 28 липня 1778 р. кримські татари подали імператриці Єкатерині II «прохальну грамоту», в якій скаржилися на відбирання в них полонених, зокрема, й грузинів.

Нам невідома кількість грузинського населення на півдні України впродовж майже всього XIX століття. Але найвірогідніше те, що найбільше грузинів мешкало в головному місті Півдня – Одесі. У першій половині XIX ст. в Одесі ще не існувало виразної грузинської громади, а лише окремі представники грузинського народу. У 1805 р. в Одесі оселився звільнений з турецького полону «грузинец» Петро Папуа [6, арк. 24-25]. Втім, чи надовго він затримався в Одесі – невідомо. Першими знаними одеськими грузинами були дворяни, військові Семен Георгійович Гангеблішвілі (Гангеблов), його син Олександр, Іван Семенович Джавахішвілі (Жевахов). Наприкінці XVIII - першій половині XIX ст. землями в Херсонській губернії, зокрема, в Одесі володіли Іван Іванович Лорер і його дружина, грузинська княжна Катерина

Овсіївна Цицишвілі (Цицианова). Їх син Микола Іванович Лорер, відомий декабрист, відвідував Одесу.

В Одесі та Криму (Керчі) у першій половині ХІХ століття мешкав князь князь Захарій Семенович Херхеулідзе (1797-1856) – ад'ютант генерал-губернатора М. С. Воронцова (1823-1828) та градоначальник Керчі (1833 – 1850).

Найбільше вплинуло на процес формування одеської грузинської громади на півдні України заснування у 1865 році в Одесі Новоросійського університету. Побоюючись поширення революційних і національних почуттів на вибухонебезпечному для себе Кавказі, російсько-імперські чиновники так і не зважилися до 1917 р. відкрити тут університет. Тому позбавлені можливості отримати вищу освіту вдома, грузини і вірмени потягнулися у відносно близьку Одесу. У списках випускників Новоросійського університету до 1890-х років значиться 49 грузинів. 36 з них походили з дворян (7 з них з князів), 6 – із духовенства, 2 – із військових, 2 – із селян, 1 – із міщан, 1 – із купців.

Згідно одноденного перепису Одеси 1 грудня 1892 року в місті проживало 169 осіб (158 чоловіків та 11 жінок), які вважали грузинську мову своєю рідною. 13 чоловіків та 1 жінка розмовляли мовою кавказьких горян. Здебільшого ці люди були православними (153 особи), але серед них траплялися й представники інших конфесій – 1 вірмено-григоріанської, 13 католицької та по одному – протестантської і іудейської [29, с. 2-3, 68, 76]. Найвідомішим грузином-католиком був професор хімії Новоросійського університету Петре Григорович Мелікішвілі (Меліков). Серед православних був найбільший відсоток неосвічених грузинів (55 осіб), тоді як серед католиків неписьменним був лише один. Велика частина грузин була у віці від 21 до 30 років. Ці дані не є вичерпними, оскільки національність визначалася лише за мовою та віросповіданням. Одноденний перепис також не міг відобразити швидкоплинних змін у кількості грузинських студентів,

які часто відїжджали і приїжджали, відраховувалися за несплату або за неблагонадійність і знову відновлювалися в університеті.

Перші відносно точні відомості про загальну кількість і склад південноукраїнських грузинів містяться в матеріалах перепису населення Російської імперії 1897 р. В Одесі проживало 188 осіб, які вважали рідною грузинською мову (176 чоловіків та 12 жінок). Одна жінка назвала рідною мовою гурійську, 1 чоловік і 1 жінка – лезгинську, 4 чоловіки і 1 жінка – черкеську [25, с. 14, 193, 138]. Ймовірно, кількість грузинів збільшилася за рахунок зміни самоідентифікації кавказьких горян. Грузини належали до найменших громад Одеси, поступаючись за чисельністю навіть англійцям, естам та сербам. Більшість одеських грузинів проживали в центральних районах Одеси (Бульварне і Херсонське поліцейські відділення). Вікова характеристика грузинів за результатами перепису 1892 і 1897 р. збігається – грузини були здебільшого холостими чоловіками у віці від 20 до 29 років. Важливими є дані, які надає перепис 1897 р. щодо соціального походження одеських грузинів: 109 з них були вихідцями із селян, 25 – з дворян і 16 – з міщан. Решта належали до інших соціальних верств або не надали про себе відомостей. Велика частина цих людей працювала прислугою, чорноробами, служили на транспорті.

Згідно з переписом 1897 р. в Одесі мешкали 813 чоловіків і 417 жінок, які народилися на Кавказі. З них в Кутаїській губернії народилися 260 чоловіків і 64 жінки, у Тифліській – 151 чоловік і 111 жінка. Це значно перевищує кількість осіб, які ідентифікували себе з грузинами. Безумовно, не всі з них були етнічними грузинами (особливо багато серед них було євреїв і вірменів), хоча, найімовірніше, особливо з Кутаїської губернії, - були грузинами. Певна частина грузинів могла ідентифікувати себе з іншою мовою, наприклад, російською, з урахуванням приналежності до чільної культури. Можливо, вплинули асиміляційні процеси, що були властиві для Південної України.

Грузинська спільнота Одеси формувалася і складалася у 1880-х - 1890-х роках не тільки з найманих, і, найімовірніше, сезонних, робітників і вихідців з одеських навчальних закладів. Деякі грузини в 1880 - 1890-х роках уже в зрілому віці робили кар'єру в різних сферах одеської життя. Присяжний повірений, почесний громадянин, Григорій Давидович Брелідзе, молодший приймальник одеської прикордонної поштової контори, Іван Антонович Надірадзе, колезький секретар, помічник ревізора Одеської контрольної палати Віктор Львович Лурія. Г. Брелідзе був одеським домовласником (йому належали будинки № 14 та 16 на Вигонній вулиці).

Деякі грузини з'являлися в Одесі за не зовсім звичайних обставин. Так, князь Тимофій Дмитрович Накашидзе опинився в Одесі у 1882-1883 р., переслідуваний владою за конфліктну поведінку. Він був позбавлений всіх титулів і привілеїв. Однак, своєю зразковою поведінкою в Одесі він заслужив від імператора повну амністію [12].

До міських обивателів слід зарахувати титулярного радника, помічника корабельного доглядача Одеської головної складської митниці Георгія Андрійовича Кабешавідзе і його помічника Ісидора Андрійовича Лежава, писаря при Одеській торговій депутації Нестора Михайловича Гавашелішвілі, почесного члена Одеського міського піклування дитячих притулків Миколи Амбаковича Квачадзе.

Порівняння з кількістю грузинів в інших південноукраїнських містах свідчить на користь Одеси: у Сімферополі проживало 11 грузинів, в Керчі - 58, Севастополі – 125. У Херсонській губернії грузини мешкали виключно в Одесі, тоді як у Таврійській губернії вони мешкали в кількох містах. Загалом у Таврійській губернії перепис зафіксував 266 грузинів [25, с. 96]. Натомість у Криму найвідомішим та найвпливовішим грузином на початку ХХ ст. був градоначальник Ялти у 1906-1916 роках Іван Антонович Думбадзе (1851–1916).

Світова війна 1914-1918 років сильно вплинула на долі народів Російської імперії. Розвиток національних рухів стимулював процес міграції

населення, біженців, військовополонених, що істотно змінило етнічний склад городян, і в першу чергу таких вузлових, портових, центрів як Одеса. У зв'язку з напливом біженців, демобілізованих солдатів і колишніх військовополонених, які прагнули потрапити на Батьківщину, в Одесі різко збільшилася кількість грузинів. У березні 1918 р. одна з одеських газет повідомляла про «численних представників Грузії, які проживають в Одесі» [27]. Це висловлювання ілюструють такі факти як виїзд в жовтні 1918 р. на пароплаві «Павана» з одеського порту в Сухумі та Поті 300 членів місцевої грузинської колонії [22]. У грудні 1918 р. пароплав «Володимир» за один рейс вивіз до Грузії з одеського порту 2000 військовополонених грузинів, вірменів та росіян [21]. Генеральний консул Грузії в Одесі Є. Ушверідзе згадував, що зусиллями консульства наприкінці 1918-1919 роках з Одеси було вивезено 10 тисяч громадян Грузії, з них 1000 росіян [3]. Після від'їзду консула в Грузію у вересні 1919 року в Одесі все ж залишилося деяку кількість біженців та колишніх військовополонених. У той же час, в Одесу хлинув потік біженців з Кавказу, серед яких переважало не грузинське населення. Так, в червні 1918 року з Поті та Батумі прибуло близько 2000 біженців, і очікувалося ще 5 тисяч [28]. У серпні в Одеський порт прибув пароплав «Генерал» з 2500 біженцями з Грузії [23]. Не можна виключати наявності грузин серед цієї маси людей. Одеська газета згадувала про приїзд до Одеси з Тбілісі грузинських громадських діячів [19].

Крім основної маси одеських грузинів – військовополонених і біженців – серед членів грузинської колонії одеський журналіст згадував «застряглих» в Одесі студентів, ймовірно, іногородніх, які бажали продовжити навчання в грузинських університетах, учнів середніх навчальних закладів, лікарів [30]. Багато з них задля виживання, за словами сучасника, «займалися отхожими промислами», тобто працювали на непостійній і швидше за все не кваліфікованій роботі [5]. Серед одеських грузинів були й багаті люди, які викликали «інтерес» у грабіжників. У березні 1919 р. бандити увірвалися в квартиру княгині Анни Чхеїдзе та забрали 80 тисяч рублів і коштовностей на

50 тисяч [1]. Таким чином, кількість постійного і особливо тимчасового грузинського одеського населення протягом 1917-1920 років, ймовірно, обчислювалося 8-9 тисячами.

Незважаючи на повернення багатьох грузинів на свою Батьківщину у 1917 - 1921 роках, дані перепису населення 1920 р. свідчать про помітне збільшення їх кількості в Одесі та в Одеській губернії порівняно з даними перепису 1897 р. У 1920 р. в Одеській губернії було зафіксовано 315 грузинів (231 чоловіків та 84 жінок). З них в Одесі проживали 287 осіб (213 чоловіків та 74 жінки). Таким чином, грузини вже проживали і в сільській окрузі Одещини. За чисельністю грузинського населення Одеса утримувала лідерство серед інших міст України: у Києві мешкали 285 осіб, у Харкові – 214. В інших містах кількість грузинів була мізерною. Однак, за першим міським переписом населення 1923 р. в Одесі було зафіксовано вже значно менше грузинів – 113 чоловіків та 27 жінок.

Але вже дані першого всесоюзного перепису населення 1926 року є ближчими до перепису 1920 р. У 1926 р в Одеському окрузі було зареєстровано 219 грузинів: 161 чоловік і 58 жінок. У містах (виключно в Одесі) мешкали 153 чоловіки та 55 жінок. В районах Одеської округи жили лише 11 грузинів (8 чоловіків та 3 жінки). Таке коливання можна пояснити насамперед тим, що більшість одеських грузинів, як і наприкінці XIX - початку XX ст., належали до непостійного населення. Перепис 1926 р. вперше після 1897 р. зафіксував такі показники як мовний та освітній стан одеських грузинів. Серед чоловіків 102 вказали в якості рідної грузинську мову, 2 – українську та 49 – російську, жінки – 16 грузинську, 38 – російську та 1 – іншу. Грамотними були 126 чоловіків та 44 жінки [2, с. 28].

У Миколаївському окрузі за переписом 1926 року проживали 24 грузина (19 чоловіків і 5 жінок). 21 жили в Миколаєві – 16 чоловіків і 5 жінок, 3 чоловіків – на селі.

У Херсонському окрузі було зафіксовано лише 29 грузинів, з них 9 чоловіків та 2 жінки жили в містах (тільки в Херсоні). На селі жили 7 грузин і

2 грузинки. У Криму проживало 182 чоловіків у місті (зокрема, 30 чоловіків і 26 жінок – у Сімферополі, у Севастополі – 98 чоловіків, 31 – жінок) і 19 - на селі, 88 – жінок в місті і 4 – на селі. При цьому в Севастополі проживали два чоловіки аджарці, зазначені в перепису окремо, як і мегрели (2 мегрели-чоловіки жили в Севастополі і 2 – в інших містах Криму). У Сімферополі проживали два грузинських єврея (1 чоловік та 1 жінка) і 3 чоловіки в Севастополі. Перепис 1939 р. зафіксував у Криму 509 грузинів, з яких 233 чоловіків і 161 жінки жили в містах.

Військові дії та евакуація 1941 - 1944 років призвели до зменшення кількості населення Південної України, зокрема, грузинського. Так, сучасник згадував, що в роки війни грузин в Одесі було дуже мало. Дійсно, з 10 587 людей, що проживали в одному з районів міста (поліцейській ділянці) лише 28 були грузинами [11]. Подібна ситуація була і в інших районах. В Одесі працював університет. Однак серед його студентів і викладачів не було грузинів.

Натомість грузини зустрічалися у складі грузинських обивателів Одеси: Марія Беніашвілі, електрик Іраклій Арчівадзе, художник Анатолій Болотадзе, пенсіонери Клавдія Гуревідзе, і Софія Менагорошвілі, Костянтин Чіковеллі, технік Олександр Чіочіа, комерсанти Микола Мисько, Василь Абеладзе, Наріман Майсурадзе, Василь Грелашвілі, Микола Хлачаба, Л. Хахубія, Сергій Арчівадзе, С. Чікоаба, робітник Михайло Шабатовіч Чачашвілі, складач в редакції газети «Молва» Нестор Тарасович Угрехелідзе, солдат Валдей Абесадзе [8, арк. 40; 9, арк. 25; 10, арк. 9, 13; 11, арк. 70]. Іраклій Арчівадзе за румунів працював завгоспом на млині. Уродженці Хоні Сергій Мжаванадзе та Давид Хахіашвілі володіли закусною на вулиці Розкидайлівська 37. Семен Семенович Чіковані потрапив у полон, а потім оселився в Одесі в листопаді 1941 р. Мешкав на вулиці Градоначальницькій 8 та займався дрібною торгівлею. У травні 1943 р. С. Чіковані одружився і відкрив свою закусну на Княжій 36. Його тесть був директором винзаводу і постачав його вином. По грузинах інших населених пунктах Півдня у нас

немає даних, хоча вони були у складі партизанів і підпільних груп: Зоя Рухадзе у Криму, Олександр Абутідзе та Іраклій Церетелі на Миколаївщині, Шалва Гордадзе – в Одесі.

У післявоєнний період кількість грузинів на півдні України не тільки відновились, але й збільшилась. За даними Всесоюзного перепису населення 1959 року в Одеській області жили 1026 грузинів. З них 712 чоловіків та 314 – жінок. 914 (620 чоловіків і 294 - жінки) мешкали в містах області 112 (92 чоловіків і 20 жінок) – в селах [35, арк. 87-95]. За чисельністю грузинів Одеська область займала третє місце в УРСР після Донецької та Луганської областей, в яких мешкали відповідно 2980 і 1138 грузинів. 503 грузина Одеської області визнавали рідною мовою грузинську, 499 – російську, 23 – українську, 1 – іншу [20, с. 233].

У Херсонській області у місті Херсон мешкали 104 грузина (70 чоловіків і 34 жінки). Серед чоловіків 34 визнавали своєю рідною грузинську мову, 35 – російську, 1 – українську; серед жінок – 14 грузинську, 19 російську, 1 українську. Сільське грузинське населення Херсонщини складалось з 25 чоловіків (для 16 з них грузинська мова була рідною, для 7 – російська, 2 – українська) та 9 жінок (5 – грузинська, 1 – російська, 3 – українська) [40, арк. 131-132].

За даним перепису 1970 року в УРСР всього проживали 14650 грузинів (10431 чоловіків, 4219 жінок). З них у містах – 13395 (9545 чоловіків, 3850 жінок) і 1255 в селі (886 – чоловіків, 369 – жінок). У Кримській області проживало 1112 грузинів (742 чоловіків, 370 жінок, 1 грузинський єврей (чоловік). У містах проживали 914 грузинів (605 чоловіків, 309 жінок), у селах – 198 (162 чоловіки та 36 жінок) [38]. 539 називали грузинську мову мовою своєї національності, 566 російську, 4 українську, 1 білоруську, 1 гагаузьку, 1 – іншу. Вільно володіли другою мовою: 168 – своєї національності, 486 – російську, 27 – українську, 6 – іншу, 425 – не володіли другою мовою.

Серед чоловіків 442 називали грузинську мову рідною, 295 – російську, 2 – українську, 1 – білоруську, 1 – гагаузьку, 1 – іншу. Вільно другою мовою володіли – 105 своєї національності, 398 – російською, 12 – українською, 3 – іншою, 224 – не володіли другою мовою.

Серед жінок 97 називали рідною грузинську мову, 271 – російську, 2 українську. 63 вільно володіли грузинською мовою, 88 – російською, 15 – українською, 3 – іншою, 201 – не володіли другою мовою. 511 чоловіків і 168 жінок працювали в різних сферах господарства.

Збережені матеріали дають унікальну можливість поглянути на чисельність і склад грузинів в двох кримських містах: Керчі та Севастополі. Серед 127 608 жителів Керчі був 81 грузин – 62 чоловіків та 19 жінок. Серед чоловіків у різних сферах були зайняті 66 осіб, жінок – 12. Серед чоловіків 42 назвали рідною грузинську мову, але при цьому тільки 9 вільно володіли, 20 – російську (при цьому 41 вказали, що вільно нею володіють), 12 не володіли другою мовою. 3 жінки-грузинки вказали на грузинську мову як свою рідну, але при цьому 5 володіли нею вільно, 16 – російську, але лише 2 володіли нею вільно, 1 – українську, а 11 – не володіли другою мовою.

У Севастополі з 228 904 населення було 205 грузин: 119 чоловіків і 86 жінок. 128 з них працювали (77 чоловіків та 51 жінка). 88 з них вказали в якості рідної грузинську мову, 118 – російську. 49 вільно володіли мовою своєї національності, 85 – російською, 2 – українською, 69 – не володіли другою мовою. 64 чоловіків вказали своєю рідною грузинську мову, 56 російську. Вільно грузинською володіли 32 людини, 61 – російською, 1 – іншою мовою, 26 – не володіли другою мовою. 24 жінок вказали рідною грузинською мову, 62 – російську. 17 – вільно володіли мовою своєї національності, 24 – російською, 2 – українською, 43 – не володіли другою мовою [36, арк. 121, 128-130].

У Миколаївській області за переписом 1970 року мешкали 715 грузинів (625 чоловіків та 90 жінок), з них 624 – у містах (574 чоловіків та 77 жінок). У сільській місцевості – 91 (78 чоловіків та 13 жінок) [41, арк. 26]. У

Херсонській області проживали 330 грузинів (238 чоловіків та 92 жінок) – 279 городян (196 чоловіків і 83 жінок) та 51 селян (42 чоловіків та 9 жінок). 191 називали своєю рідною грузинську мову, 125 – російську, 14 – українську. Вільно володіли мовою своєї національності 33, 176 – російською, 32 – українською, 89 – не володіли другою мовою. 191 були зайняті в різних сферах господарства [38].

В Одеській області проживало 1615 грузинів (1082 чоловіків і 533 жінок). 1492 (1009 чоловіків і 483 жінок) жили в містах, а 123 (73 чоловіків і 50 жінок) – в селах. 872 називали грузинську своєю рідною мовою, 723 російську, 20 українську. 928 були зайняті в різних сферах господарства.

За даними Всесоюзного перепису населення 1979 р., чисельність грузинського населення Одеської області дещо зросла до 1752 осіб: 1132 чоловіків і 620 жінок. Лише 279 володіли грузинською мовою, 750 – російською і 135 – українською. По 2 людини володіли молдавською та татарською мовами та 3 – іншими. 581 грузин володів лише однією мовою. Грузини залишалися в основному міським населенням. У містах Одеської області жили 1612 грузинів (1043 чоловіків та 569 жінок) [34, арк. 43, 46, 49, 53, 56, 59].

Результат перепису населення в Миколаївській області показав наявність 278 грузинів-чоловіків, з яких 34 визнавали рідною грузинською мовою, 139 – російську, 20 – українську, 1 – іншу. 84 з них не володіли другою мовою. З 119 жінок 13 назвали рідною грузинську мову, 37 російську, 15 українську, 54 – не володіли другою мовою. У містах області проживали 215 чоловіків (28 з грузинською мовою як рідною, 97 – російською, 17 – українською, 73 – не володіли другою мовою) та 107 жінок (12 - грузинська мова як рідна, 30 – російська, 13 – українська, 52 – не володіли другою мовою). У сільській місцевості проживали 75 грузинів (для 7 рідна мова – грузинська, 49 – російська, 5 - українська, 1 – інша, 13 – не мали другим) з них 63 чоловіків (6 – грузинська мова рідна, 42 – російська, 3 – українська, 1 – інша, 11 – не

володіли другою) і 12 жінок (1 – грузинська мова, 7 – російська, 2 – українська, 2 – не володіли другою) [39, арк. 24].

Відповідно до останнього Всесоюзного перепису населення 1989 р., в Одеській області, переважно в Одесі, жили 2404 грузин, Миколаївській – 707, Херсонській – 295 [13, с. 77; 4, с. 263]. У Криму грузини склали лише 0,1 відсоток від загальної кількості населення.

Діяльність центрів грузинської діаспори слід визнати одним з найважливіших факторів зростання в 1990-х роках чисельності жителів Південної України, які усвідомили себе грузинами. Порівняно з даними останнього Всесоюзного перепису населення 1989 р, за даними першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р. чисельність грузинського населення Одеси зросла на 16 %. З 34,2 тис. грузинів України в Одеській області проживали 2,8 тис. (0,11%). Серед них були представники найрізноманітніших професій і верств суспільства Одеси та області. У містах області проживало 80%, а в обласному центрі 70% (майже 1950). 38,2% з них вважали рідною грузинську мову, 56 % - російську, 4,1 - українську і 1,7 - іншу.

У Криму на 2001 рік проживало 1774 грузинів (5,19%). У містах 1334 (790 чоловіків, 544 жінок), у селах - 440 (256 чоловіків, 184 - жінок). Серед городян 464 називали рідною грузинську мову, 15 українську, 845 російську, 4 - іншу (чоловіки: 309 - грузинська, 8 - українська, 468 - російська, 2 - інша. Жінки: 155 – грузинська, 7 – українська, 377 – російська, 2 - інша). Також в місті жив один грузинський єврей, що визнавав рідною українську мову. У Севастополі перепис зафіксував 363 грузина – 217 чоловіків та 146 жінок. 99 з них називали рідною грузинську мову, 1 українську, 263 російську (чоловіки: 60 – грузинська, 157 – російська; жінки: 39 – грузинська, 1 – українська, 106 – російська).

Серед селян 120 називали рідною грузинську мову, українську – 10, російську – 308, 1 – іншу. Серед чоловіків: 80 – грузинську, 2 – українську, 173 – російську, 1 – іншу. Серед жінок 40 назвали рідною грузинську мову, 8

– українську, 135 – російську, 1 – українську. У селах проживав 1 грузинський єврей з українською мовою в якості рідною і одна грузинська єврейка, також з рідною українською мовою.

У Миколаївській області жили 823 грузина (0, 06%). У містах - 648 (405 чоловіків, 243 жінки), у селах – 175 (120 чоловіків і 55 жінок). Грузинську мову як рідну вказали 341 чоловік, українську – 108, російську – 371, 3 – інша. Серед городян 249 осіб назвали рідною грузинську мову, українську - 65, російську - 334. Городяни-чоловіки назвали рідною мовою: 176 – грузинську, 31 – українську, 198 – російську мови. Городяни-жінки: 73 – грузинську, 34 – українську, 136 – російську. Серед селян: 92 – грузинську, 43 – українську, 37 – російську, 3 – іншу. Чоловіки: 73 – грузинську мову, 19 – українську, 27 – російську, 1 – іншу. Жінки: 19 – грузинську, 24 – українську, 10 – російську, 2 – іншу.

У Херсонській області перепис зафіксував 637 грузинів. 308 з рідною грузинською мовою, 83 – українською, 244 – російською, 2 – іншою. У містах проживали 276 чоловіків (з них 144 вказували рідною грузинську мову, 32 – українську, 99 – російську, 1 – іншу). У селах мешкало 126 чоловіків (в якості рідних мов вказали: 61 грузинську, 15 українську, 50 російську). У містах мешкали 175 жінок, з яких 75 вважали своєю рідною грузинську мову, 21 – українську, 79 – російську. У селах мешкали 60 грузинок (їх рідна мова: 28 грузинська, 15 – українська, 16 – російська, 1 – інша). Також перепис зафіксував одну грузинську єврейку з українською мовою як рідною.

Також на території Південної України на 2001 рік грузини перебували у складі громадян інших держав та осіб без громадянства. У Криму грузин з таким статусом було зафіксовано 143 чоловіків (119 у містах (з них в Севастополі – 32 грузина і 17 грузинок) і 24 – у селах) і 104 жінки (84 – у містах, 20 – у селах); у Миколаївській області – 124 чоловіки (у містах 82 і 42 – у селах) і 56 жінок (37 городянок і 19 – селянок); в Одеській області – 358 чоловіків (305 городян і 53 селян) і 208 жінок (165 городянок і 43 селянок); в

Херсонській області – 102 грузина (59 городян і 43 селян) і 56 грузинок (39 городянок і 17 селянок).

На жаль, перепис населення в Україні більше не проводився. Для визначення чисельності грузин в новітній час доводиться спиратися на менш офіційні джерела, деякі з яких, втім, викликають довіру. Так, в кінці 2012 року Генеральний консул Грузії в Одесі Теймураз Нішніанідзе зазначив, що на сьогоднішній день в Одеському регіоні проживає близько 5 тисяч етнічних грузинів. Це і біженці, і грузини, які мають родинні зв'язки з Україною, і трудові мігранти [32]. Безумовно, під впливом російської агресії 2008 року і розширення зв'язків кількість грузин зросла і в інших областях півдня України.

Таким чином, з кінця XIX століття до наших днів чисельність грузинів на території Південної України збільшилась у багато разів, що заклало основи для процесу національної консолідації та внеску грузинів в різні галузі життя Південної України. Перспективи подальших досліджень полягають передусім у розширенні джерельної бази, передусім за рахунок залучення матеріалів архівів Грузії, апробуванні модерних методик гендерних та націєлогічних студій, порівняльного аналізу з іншими народами, наприклад, іншими народами Кавказу, передусім вірменами.

O. Y. Muzychko

**POPULATION DYNAMICS AND SOCIAL AND DEMOGRAPHIC
CHARACTERISTICS OF THE GEORGIAN COMMUNITY OF
SOUTHERN UKRAINE: FROM THE ORIGINS TO THE PRESENT**

The purpose of this article is to clarify population dynamics and social and demographic characteristics of the Georgian community of Southern Ukraine (Crimea, Odesa, Mykolaiv and Kherson region). The author shows the origins of

the settlement of Georgians in the south of Ukraine, wrote the date of the population census of XIX - XX centuries. The main source of the article – a census, which are published and stored in the archives (Central State Archive of the supreme bodies of power and administration in Ukraine, Kiev), never systematically examined them on the topic of this article.

Key words: *Georgian community, Southern Ukraine, Crimea, Odesa*

А. Е. Музычко

**ДИНАМИКА ЧИСЛЕННОСТИ И СОЦИО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ
ХАРАКТЕРИСТИКИ ГРУЗИНСКОЙ ОБЩИНЫ ЮЖНОЙ УКРАИНЫ:
ОТ ИСТОКОВ ДО НАШИХ ДНЕЙ**

Целью данной работы является выяснение динамики численности и социо-демографических характеристик грузинской общины Южной Украины (Крым, Одесса, Николаев и Херсонская область). Освещены истоки поселения грузин на юге Украины, приведены даты переписей XIX – XX веков. Главными источниками статьи являются переписи населения, опубликованные и архивные (Центральный государственный архив высших органов власти и управления в Украине, Киев), никогда систематически не исследованные относительно заявленной темы.

Ключевые слова: *Грузинская община, Южная Украина, Крым, Одесса*

Список використаної літератури та джерел

1. Бандиты в квартире княгини Чхеидзе // Одесские новости. – 1919. – 17 марта.
2. Всесоюзный перепис людности 1926 року. – Т. XIII. – Х., 1929.

3. Вынужденный отъезд грузинского консульства // Одесский листок. – 1919. – 23 августа.
4. Гармашов И. Грузины на Николаевщине // Миколаївщина багатонаціональна. – Миколаїв, 2012. – С. 263-266.
5. Грузин. Судьба граждан Грузии // Одесский листок. – 1918. – 11 сентября.
6. Державний архів Одеської області. Ф. 2. Оп. 6. Спр. 18.
7. Держ. архів Одеської області. Ф. Р-2352. Оп. 1. Спр. 37.
8. Держ. архів Одеської області. Ф. Р-2352. Оп. 1. Спр. 40.
9. Держ. архів Одеської області. Ф. Р-2352. Оп. 1. Спр. 35.
10. Держ. архів Одеської області. Ф. Р-2353. Оп. 1. Спр. 216.
11. Держ. архів Одеської області. Ф. Р-2354. Оп. 1. Спр. 37.
12. Держ. архів Одеської області. – Ф. 2. – Оп. 4. – Спр. 1735.
13. Заславский Г. А. Украина в мире национальных государств. – Одесса, 2003. – 109 с.
14. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. – К., 1971. – 771 с.
15. Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. – К., 1971. – 688 с.
16. Кабузан В. М. Чисельність та національний склад населення Новоросії в 60-80-х роках XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. – Вип. 1. – К., 1971. – С. 135-150.
17. Крым. Путеводитель. Под общ. редакцией д-ра И. М. Саркизова-Серазини, Москва-Ленинград, 1925. – 416 с.
18. Месхиа Ш. А., Цинцадзе Я. З. Из истории русско-грузинских взаимоотношений. Тбилиси, 1958. – 149 с.
19. На Кавказе // Одесские новости. – 1919. – 18 января.

20. Наулко В. Грузинское население на Украине по статистическим и историко-этнографическим источникам // Из истории украинско-грузинских связей. – Тбилиси, 1968. – В. I. – С. 226-239.
21. От грузинского консульства и миссии Армении // Одесские новости. – 1918. – 29 декабря.
22. Отъезд граждан Кавказской республики // Одесские новости. – 1918. – 6 октября.
23. Оф. В Грузии // Одесский листок. – 1918. – 16 августа.
24. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Город Одесса. – СПб, 1903. – Т.47. – 196 с.
25. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Таврическая губерния. – Т. 41. – 1904. – 341 с.
26. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Херсонская губерния. – СПб, 1904. – Т. 47. – 341 с.
27. Представители Грузии и Украина // Одесский листок. – 1918. – 24 марта.
28. Прибытие беженцев // Одесские новости. – 1918. – 10 июля.
29. Результаты однодневной переписи Одессы 1 декабря 1892 года. Ч. 1. Население. Ч. 2. Квартиры. Ч. 3. Дворовые места и подворно-хозяйственная перепись. Обработано стат. бюро при Одесской гор. управе. К столетию города. – Одесса. 1894. – 747 с.
30. Рейсы // Одесские новости. – 1918. – 13 сентября.
31. Сванидзе М.Х. Грузия, страны Причерноморья и Восточной Европы в первой половине XVII века // Россия, Польша и Причерноморье в XV - XVIII вв. – М., 1979. – С. 236-247.
32. Сколько в Одессе грузин? 31 октября 2012 // <http://o1.ua/news/old-skolko-v-odesse-gruzin.html>

33. Сознин В. В., Цецхладзе Г. Р. Колхидские амфоры эллинистического периода в Херсонесе (к вопросу об экономических связях Колхиды и Херсонеса) // Вестник древней истории. – №2 (197). – 1991. – С. 61-66.
34. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 582. – Оп. 20. – Спр. 1320.
35. ЦДАВО України – Ф. 582. – Оп. 20. – Спр. 86.
36. ЦДАВО України. – Ф. Р-582, Оп. 20. Спр. 708.
37. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 20. – Спр. 1170.
38. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 20. – Спр. 706.
39. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. Оп. 20. – Спр. 1320.
40. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. Оп. 20. – Спр. 86.
41. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 20. – Спр. 1171.
42. Шевченко Ф. П. Грузины в войске Запорожском // Из истории украино-грузинских связей. Тбилиси. 1968. – С. 38-56.

УДК 930.23:001.5:327.8:623.454.8

«ЛОКАЛЬНА ЯДЕРНА ВІЙНА» В ОЦІНКАХ Г. А. КІССІНДЖЕРА

У даній статті розглянуті оцінки «локальної ядерної війни» відомого американського дипломата та науковця Г. А. Кіссінджера. За основу роботи взята книга, яка принесла Г. А. Кіссінджер, «локальна ядерна війна», зовнішня політика». На момент написання книги вчений вважав, що «локальні ядерні війни» мають перевагу над ядерними та неядерними тотальними війнами в стратегічному плані, а також могли б бути використаними США, як вирішальний важіль впливу у світовій дипломатії.

Ключові слова: *Г. А. Кіссінджер, «локальна ядерна війна», зовнішня політика*

Незважаючи на сподівання, пов'язанні з закінченням «холодної війни», проблеми використання та поширення ядерної зброї не втратили свою актуальність і в XXI ст. Є підстави вважати, що ядерний фактор і надалі буде відігравати надважливу роль в міжнародних відносинах. З одного боку, ядерна зброя є ефективним інструментом національної безпеки і самим фактом свого існування стримує можливу агресію, тому що пояснює бажання держав мати дану зброю в арсеналі власних армій. З іншого боку, існує висока вірогідність потрапляння ядерної зброї у руки терористичних організацій за спинами яких стоять ядерні держави. Доволі часто неофіційні джерела публікують попередження та погрози стосовно можливого застосування ядерної зброї. Після Другої світової війни ядерна риторика поширювалась в офіційних колах, а можливість ядерних бомбардувань озвучувалась з трибун парламентів великих держав, не кажучи вже про

бомбардування Хіросіми та Нагасакі, яке було абсолютно недоцільним з військової точки зору.

Політики передбачали можливість застосування ядерної зброї, більш того воєнні доктрини базувалися на її використанні. Так, доктрина масованої помсти була основою воєнної політики США у період президентства Дуайта Ейзенхаура, та прийшла на зміну доктрині стримування часів Гарі Трумена. Дана доктрина передбачала збільшення стратегічної зброї, зокрема авіації з ядерною зброєю на борту для удару по містах можливого ворога. Основні її принципи були викладенні у виступі 12 січня 1954 р. державного секретаря США Джона Фостера Даллеса та повторені віце-президентом Річардом Ніксоном у березні того ж року [5, с.147]. У виступах йшлося про те, що США має велику перевагу у ядерній зброї і не має виснажувати себе локальними війнами та утримувати надвеликі військові контингенти на периферійних районах, перенапружуючи власну економіку й позбавляючи себе можливості використати усю свою силу в атомний день. США має не допустити будь-яку агресію взагалі за допомогою погроз тотальної війни, як відповіді на цю агресію. Д. Ф. Даллес підкреслював, що існують райони, де звичайно варто дати відсіч за допомогою традиційних регулярних армій, зокрема в Західній Європі. В решті ж районів, які були названі «сірими», агресії можливо було б уникнути лише шляхом тотальної війни, у тому числі і атомної. Доктрина масованої помсти також включала в себе всебічне ведення політичної боротьби. Відмінною рисою цієї стратегії була не новизна, а ортодоксальність.

Та незважаючи на рішучі заяви, глобальна атомна війна чи навіть її перспектива була занадто великим ризиком для правлячих кіл країни, а також неодмінно викликала б паніку у лавах союзників США. Тому в 1956–1957 рр. була визначена концепція «дозованого застосування сили», або лімітованих воєн. Остаточо сформулював вищезгадану ідею Генрі Альфред Кіссіджер у своїй книзі «Зовнішня політика і ядерна зброя». Робота стала результатом дослідження та співпраці експертів Спеціального комітету фонду Рокфеллера

під керівництвом Гордона Діна, а не лише доктора Г. Кіссінджера. В рецензії до книги Г. Дін зазначив, що Г. Кіссінджер, який був знайомий, з думкою кожного з членів Спеціального комітету, погодився взяти на себе відповідальність письмового оформлення досліджень, й незважаючи на те, що книга не є останнім словом в даній області Г. Кіссінджер повністю виправдав очікування членів комітету [1, с.35]. Як виявилось не всіх. Після виходу книги Пол Нітце, який працював у восьми президентських адміністраціях та отримав прізвище «архітектор «холодної війни»», критикував Г. Кіссінджера за те, що він сам не може пояснити, як лімітована війна працює і як їй не дати перерости в нелімітовану. Г. Кіссінджер парирував, що П. Нітце сам бажав опублікувати таку книгу і тому не є об'єктивним [7, с. 323].

Як писав у своїй передмові до книги Г. Кіссінджера Г. Дін, перед комітетом ставилася задача проаналізувати основні проблеми та можливості, з якими США зіштовхнеться у наступні 10-15 років. Комітет розглянув ряд важливих питань воєнної політики та стратегії США. В підготовці проекту прийняли участь представники політичної фінансової та воєнної еліт країни. Комітет зробив наступні висновки: військова стратегія США має ґрунтуватися на готовності як до локальних, так і до тотальних воєн. А у локальних війнах майже безальтернативно буде застосовуватись ядерна зброя.

Г. Кіссінджер підкреслював, що військові доктрини США завжди базувалися на відбитті раптового нападу ворога й не були гнучкими. Цю негнучкість та закостенілість американської воєнної думки Г. Кіссінджер пояснював впевненістю США в тому, що війна почнеться саме з раптового нападу СРСР, а СРСР ще довго буде не в змозі це зробити [2, с. 80]. Іншою проблемою було те, що суспільна думка США розглядала можливість застосування ядерної зброї лише, як відповіді, у війні до повного знищення. «Агресія завжди розглядалася нами, як аморальний акт і спротив був

частиною покарання агресора. Але ж для стримання агресора необов'язково знищувати його, важливо лише завадити досягненню його цілей» [2, с. 322].

Проаналізувавши роботу Спеціального комітету, Г. Кіссінджер стверджував, що ефективність американської військової сили та дипломатії буде більш значною у випадку використання в американських інтересах локальних воєн із застосуванням ядерної зброї. Він наводив приклади воєн у Кореї та Суецькому каналі, коли «малі» країни поводитись так, неначе ядерної зброї не існує, будучи впевненими в тому, що вона ніколи не буде застосованою з моральних міркувань [2, с. 192]. Г. Кіссінджер нагадував про застосування шрапнелі та куль «дум-дум» попри заборону різними міжнародними конвенціями, тому, на його думку, не варто ігнорувати таку перевагу прогресу, як ядерна зброя. «Ядерна техніка вперше відкриває можливість зміни рівноваги сил лише за рахунок технічного прогресу однієї суверенної держави. Так, наприклад, ніяка окупація, навіть усієї Західної Європи, не могла б накласти такий відбиток на стратегічну рівновагу, як успіх СРСР у ліквідації нашої атомної монополії» [2, с. 112]. І тому, якою б значною мірою США не переважала б СРСР у кількості та якості ядерної зброї, обидві країни мають остерігатися його застосування. Таким чином, вперше в історії незважаючи на абсолютну перевагу в озброєнні однієї з країн, виникла патова ситуація. «Кілька років тому, хто мав більше ресурсів був сильнішим, а зараз коли один літак може знищити ціле місто, країна, якій належить величезна кількість таких літаків, не отримає від них користі, якщо і її супротивник може завдати нищівного удару» [2, с. 150]. Тому тотальна ядерна війна це шлях в нікуди, на відміну від локальної, яка в епоху наукового прогресу диктується здоровим глуздом і заради якої варто знехтувати моральними зобов'язаннями.

Стратегію обмежених ядерних воєн Г. Кіссінджер також називав «тактикою прогресивного залякування». Суть «залякування» полягала в локальному застосуванні ядерної зброї, з метою довести супротивнику серйозність намірів щодо її застосування. Основою тактики мали стати

невеликі, високомобільні та самостійні бойові одиниці, які мали завдавати удари вибірково, не заглиблюючись на територію супротивника. Автор наводив аналогію з війною на морі, коли бойові кораблі знищують ворога не займаючи територію та не створюючи лінію фронту.

«Мудра політика не повинна базуватися на погрозах, які ми боємося втілити в життя» – зауважував Г. Кіссінджер. «Ми не маємо залишати сумнівів у себе та інших, що відповіддю на будь-яку агресію комуністичного блоку буде застосування ядерної зброї. Ми не збираємося використовувати бомби з зарядом більшим за 500 кілотон (на Хіросіму й Нагасакі було скинуто бомби по 20 кілотон та вбито й поранено більш ніж чотириста тисяч людей) і будемо використовувати «чисті бомби», які дозволяють обмежити радіоактивні опади. Також «локальна ядерна війна» передбачає завдання ударів лише по містах, які знаходяться на певній, раніше обумовленій відстані від лінії фронту, а не по всій території супротивника. Така війна веде нас від безплідних пошуків абсолютного миру і допоможе нам позбавитися від прагнення до вирішальної перемоги, яке паралізує нас уявленням жахливих наслідків такої перемоги» [2, с. 244].

Г. Кіссінджер був впевненим, що традиційна неядерна війна більш небезпечна переходом у тотальну ядерну, ніж локальна ядерна. На думку науковця, локальна ядерна війна між великими державами такою і залишиться в силу розуміння учасників того, що будь-які наслідки такої війни кращі за війну до повного знищення. Перемогу ж здобуде той, хто буде більш готовий піти на ризик війни до повного знищення, і головне, переконати в цьому супротивника своєю рішучістю. Чим кращими будуть позиції перемагаючої сторони, тим нижчою буде вірогідність ескалації конфлікту з її боку і навпаки, сторона, яка зазнаватиме поразки, буде небезпечнішою. І тому Г. Кіссінджер вважав найважливішим зберегти баланс, щоб не підштовхнути переможену сторону до повномасштабної ядерної війни, завжди залишаючи їй вибір. Як приклад Г. Кіссінджер наводив війну в Кореї, де на його думку, ірраціональним було б навіть намагатися

схилити супротивника до повної капітуляції. Г. Кіссінджер вважав, що у випадку перемоги у корейській війні США мали б зробити гарну пропозицію Китаю щодо миру, тому що найвагомішим спростуванням обвинувачень у колоніалізмі завжди є помірність після воєнних перемог [2, с. 286].

Надзвичайно велику роль у конфлікті такого типу мала б відіграти дипломатія. Г. Кіссінджер підкреслив у своїй роботі, що локальна ядерна війна має починатися саме, як локальна, а не традиційна, а об'єкт атаки має бути обізнаним з причинами агресії та умовами, за яких вона припиниться. І тому, потрібно відмовитися від уявлення, що дипломатичні контакти припиняються з початком бойових дій. «Можливо нам доведеться компенсувати недостатню кмітливисьь радянських керівників та ознайомлювати їх з принципами та характером обмеженої ядерної війни» [2, с. 219].

Також локальна ядерна війна є доцільною проти країни, яка не є ядерною, але її людський потенціал дозволяє компенсувати нестачу техніки. Кілька ядерних ударів відновлять стратегічну рівновагу, а такі країни, як СРСР та Китай не зможуть, як раніше покладатися на перевагу в живій силі. Використання ядерної зброї проти «малих» країн для здійснення «поліцейського акту». повністю виключається [2, с. 271].

Незважаючи на різкий, а місцями і відверто образливий стосовно ідеологічних супротивників стиль, Г. Кіссінджер висловлював впевненість у мирному співіснуванні систем. Він мотивував це тим, що США не використали ядерну зброю навіть тоді, коли володіли монополією на неї. Г. Кіссінджер наголошував на тому, що суспільна думка США ніколи серйозно не розглядала можливості застосування ядерної зброї проти свого колишнього союзника у боротьбі з фашизмом, принаймні у післявоєнні роки. В той же час Г. Кіссінджер відзначав залізну витримку радянського керівництва під час атомної монополії США. Автор наводив, як приклад, поведінку Й. Сталіна який фактично проігнорував повідомлення про масштаб руйнувань, які завдала ядерна зброя Японії. Так само поводитись і радянські

вчені. В 1948 р. з'явилась стаття відомого радянського науковця О. Трахтенберга «Соціологія атомної бомби», в якій автор наголошував, що атомна бомба навряд чи внесла б зміни в зруйнований Сталінград, але тим не менше Радянський Союз виграв війну [4, с. 294]. Навіть під час власних ядерних випробувань СРСР применшав значення ядерної зброї, побоюючись, на думку Г. Кіссінджера, превентивного удару і цим самим штучно створював уявлення готовності піти на будь-який ризик.

Значне місце у книзі приділялось партнерам США по різноманітним союзам та блокам, так як на момент написання книги США були учасником 44 військових союзів. Проте, головним чином, мова йшла про найголовніший військовий блок за участю США – НАТО. На думку Г. Кіссінджера воєнний союз мав сенс лише тоді, коли він відображав загальну мету та збільшував сили учасників, які до нього входять [2, с. 328]. НАТО ж залишає багато питань без відповідей. Наприклад, що буде робити Франція і Великобританія, якщо СРСР нападе на Німеччину й пообіцяє не атакувати Великобританію й Францію і дійсно не буде їх атакувати? Чи буде Великобританія і Франція воювати, якщо це буде значити кінець їх цивілізацій?

Г. Кіссінджер вважав, що нікого з союзників США, навіть Великобританію не можна назвати великою державою. Тому союзники США не можуть діяти самостійно, не лише по відношенню до СРСР, але по відношенню до інших країн. Вони не можуть вести війну навіть з «малими» країнами без покровительства США (приклад Франції та Великобританії в Єгипті та Кореї) Тому вищезгадані країни можуть, через почуття власного безсилля, стати жертвою пропаганди СРСР і тому, якщо США не поділиться з європейцями ядерною зброєю, це посилить позиції СРСР в Західній Європі.

Г. Кіссінджер критикував НАТО за відсутність узгодженої стратегічної доктрини, порівнюючи відносини всередині альянсу з відносинами воєнних відомств США, де також бракує узгодженості. Як приклад, автор приводив Великобританію, яка витратила шалені кошти на створення стратегічної авіації, замість того, щоб зосередитись на підготовці до обмеженої війни та

локальної оборони Європи. Автор застерігав повторення помилки Великобританії Францією та закликав надати Франції ядерну зброю, мотивуючи це тим, що американська стратегічна авіація набагато потужніша за все, що може виготовити Франція за багато років. І тому Франція повинна зосередитись лише на захисті невеликої території в Європі. Підсумовуючи свої думки щодо НАТО, Г. Кіссінджер зауважив, що система союзів має бути побудованою на розумінні усіма партнерами відмінності інтересів США та інтересів союзників, які не можуть бути рівнозначними, так як внесок у кінцевий результат не є рівнозначним [2, с. 347].

Серед самих європейців, які добре пам'ятали війну на своїй території, ідеї будь-якої війни локальної, чи глобальної не користувалися значним попитом. Зокрема у Франції лише 18% населення підтримували ідею створення власної ядерної зброї (незважаючи на «голос народу», Франція почала збагачувати уран та створила власну зброю в 50-ті). А німці, на чолі з канцлером К. Аденауером заявляли, що не хочуть вигравати останню битву в історії, та перетворювати Рейн на останній бастион цивілізованого людства.

Книга «Ядерна зброя та зовнішня політика» викликала справжній ажіотаж серед американців, навіть Р. Ніксон позував перед фотографами з одним із її перших видань. Головним і ледве не єдиним критиком роботи Г. Кіссінджера в США був вищезгаданий П. Нітце. Серед воєнних експертів та представників армії робота не мала такого однострійного успіху через нечіткість формулювань та незрозумілість використання описаної тактики. Наприклад, автор передмови до радянського видання генерал-лейтенант С. Красильников запитував: «Чи маємо ми сидіти склавши руки та здогадуватись, яка це війна тотальна чи обмежена?» [3, с. 18]. Взагалі, в Радянському Союзі до роботи Г. Кіссінджера віднеслися доволі скептично, а майбутній завідувач відділу пропаганди ЦК КПРС О. М. Яковлев порівняв локальну ядерну війну з розгойдуванням човна, в якому знаходиться дві людини, й наголосив на тому, що стрижнем зовнішньої політики США є сила, а не дипломатія та здоровий глузд. В наступні роки й сам Г. Кіссінджер

мав багато сумнівів щодо ідеї обмеженої ядерної війни, відзначивши в одному з інтерв'ю: «Я так і не зустрів військового, який би пояснив мені, як спрацює локальна ядерна війна» [7, с. 340].

Через декілька років після виходу книги, під час президентства Д. Кеннеді, ідея локальної війни та превентивних ядерних ударів в дещо зміненому вигляді стала частиною стратегії «гнучкого реагування». Одним з головних військових радників Д. Кеннеді був П. Нітце. В 1967 р. стратегія «гнучкого реагування» стала офіційною доктриною НАТО. А в 2009 р. Російська Федерація проголосила локальні ядерні війни частиною своєї воєнної доктрини.

Ідея Г. Кіссінджера про локальну ядерну війну, висловлена в 1957 р. стала втіленням думок широкого кола американських політиків та експертів і викликала неоднозначну реакцію керівників провідних держав світу, але на початку XXI ст. є частиною воєнних доктрин наддержав.

Протягом свого життя Г. Кіссінджер повністю переосмислив свої погляди стосовно використання ядерної зброї. Він та співробітники його консалтингової організації Kissinger Associates є постійними учасниками конференцій з приводу скорочення ядерних озброєнь, та заборони ядерних випробувань. Також Г. Кіссінджер є одним з засновників громадської організації «Глобальний нуль», метою якої є знищення усієї без винятку ядерної зброї до 2030 р. У своїй статті для The Wall Street Journal він заявив, що під час «холодної війни» ядерна зброя контролювалася наймогутнішими країнами світу та певною мірою служила для підтримки системи міжнародних відносин, сьогодні ж ядерною зброєю оволодівають країни з нестабільними політичними системами і тому можливість її застосування різко зростає [8, с. 7].

**«LOCAL NUCLEAR WAR» IN THE ESTIMATES
OF H. A. KISSINGER**

The article is dedicated to «Local nuclear war» in the estimates of H. A. Kissinger, well-known American scientist and diplomat. The basis is book, which brought H. Kissinger first major success «Nuclear Weapon and Foreign Policy». At the time of writing the book scientist considered, that «local nuclear wars» strategically possess benefits over nuclear and non-nuclear total wars and local nuclear wars and also could be used as a decisive leverage in world diplomacy.

Key words: *G. A. Kissinger , "a local nuclear war", foreign policy*

A. A. Бурунов

**«ЛОКАЛЬНАЯ ЯДЕРНАЯ ВОЙНА» В ОЦЕНКАХ
Г. А. КИССИНДЖЕРА**

Статья посвящена оценкам «локальной ядерной войны» известным американским дипломатом и ученым Г. А. Киссинджером. За основу работы взята книга, которая принесла Г. Киссинджеру первый серьезный успех «Ядерное оружие и внешняя политика». На момент написания статьи ученый считал, что «локальные ядерные войны» обладают преимуществом над ядерными и неядерными тотальными войнами в стратегическом плане, а также могли бы быть использованными США, как решающий фактор влияния в мировой дипломатии.

Ключевые слова: *Г. А. Киссинджер, «локальна ядерная война», внешняя политика*

Список використаної літератури та джерел

1. Дин Г. Вступление / Киссинджер Г. Ядерное оружие и внешняя политика. – М.: Издательство иностранной литературы, 1959. – С.33-37.
2. Киссинджер Г. Ядерное оружие и внешняя политика / Г. Киссинджер. – М.: Издательство иностранной литературы, 1959. – 512 с.
3. Красильников С. Предисловие / Г. Киссинджер. Ядерное оружие и внешняя политика. – М.: Издательство иностранной литературы, 1959. – С. 3-33.
4. Трахтенберг О. В. Социология атомной бомбы // Вопросы философии. 1948. – № 3. – С. 284-295.
5. Финлеттер Т. К. Сила и политика / Т. К. Финлеттер. – М.: Издательство иностранной литературы, 1956. – 329 с.
6. Яковлев О. М. От Трумэна до Рейгана / О. М. Яковлев. – М.: Молодая гвардия, 1985. – 418 с.
7. Isaacson W. Kissinger H. A.: Biography / W. Isaacson. – N.Y.: Simon Schuster, 1992. – 893 p.
8. Kissinger H. A. The world free of nuclear weapons // The Wall street journal. – 2007. – № 2. – P. 7.

С. В. Гладченко

УДК. 94(611):316.342.2

ГЕНДЕРНИЙ АНАЛІЗ В СТРУКТУРАХ ОРГАНІВ ВЛАДИ (НА ПРИКЛАДІ ТУНІСУ)

У статті представлений гендерний аналіз в структурах органів влади Тунісу після здобуття ним незалежності. Також викладено низку думок арабських авторів з проблеми жіночого руху в контексті демократизації

туніського суспільства. Визначено різночитання в оцінці характеру цього руху.

Ключові слова: *гендерний аналіз, гендер, органи влади, туніське суспільство, демократизація суспільства, Туніс*

У сучасних умовах імперативом суспільного розвитку виступає справедливість, що передбачає дотримання прав людини та подолання усіх видів дискримінації, в тому числі і гендерної, тобто обмеження прав людей за ознакою статі. Поняття «гендер» передає зміст соціальних очікувань, які пред'являються до чоловіків і жінок конкретним суспільством в певних економічних, соціокультурних і політичних умовах.

Гендерний аналіз необхідний для розуміння соціальних змін, що відбуваються в будь-якій цивілізованій державі. Приклад Тунісу цікавий своєю специфікою і може бути використаний в нашому суспільстві, тому це підкреслює актуальність дослідження.

Нажаль на сьогоднішній день ця проблема в сучасній історіографії не має необхідного висвітлення, тому, на думку автора, ці дослідження мають цілком науковий інтерес.

На сучасному етапі міжнародне співтовариство визнало об'єктивну необхідність проведення гендерних змін у всіх програмах розвитку суспільства. На думку експертів ООН, гендерний світ майбутнього - це суспільство, в якому чоловіки і жінки будуть мати рівні права і можливості на всіх етапах свого життя. Ідеї гендерної рівності, запропоновані експертами ООН, ґрунтуються на дослідженнях сучасних політологів, філософів та істориків. Рішення гендерної проблеми передбачає різні напрямки, пріоритетними з яких є формування та реалізація державної політики, забезпечення гендерної рівності в суспільстві.

Підкреслимо, що в сучасному світі відбувається зміна традиційного уявлення про чоловіка і жінку, їх ролі в суспільстві (Чоловік - воїн і годувальник, жінка - тільки дружина й мати). Жінка, освічена і незалежна,

вносить свій внесок у політику, науку, культуру. При цьому важливо відзначити, що всі ці процеси відбуваються на тлі зростання самосвідомості жінок і розуміння себе як суб'єкта історії. Найбільш гостро проблеми гендерних відносин представлені в ісламському і, зокрема, в арабському світі, де дискусії з жіночих питань, репрезентують широкий спектр думок. Два останніх, з яких зводяться до наступного:

перша пропонує повну рівність можливостей чоловіків і жінок у реалізації їх прав і обов'язків, без урахування соціокультурної специфіки регіону

друга, навпаки, бачить єдине призначення жінки в її репродуктивній функції, тим самим повністю абсолютизуючи її [6, р. 59].

Не можна не враховувати той факт, що в арабському світі відбувається радикальне переосмислення основоположних уявлень ісламу про буття, про співвідношення віри і знання, релігії і науки, однак реформатори далеко не завжди вирішуються вимагати зміни суто патріархальної орієнтації ісламу.

Туніс є практично унікальним прикладом для арабського світу, так як в цій країні проблема емансипації жінок вже стала актуальною в період французького протекторату в 30-і рр. ХХ ст. і на сучасному етапі в реалізації програми гендерної рівності Туніс досяг значних успіхів.

Необхідно підкреслити, що західна історіографія містить діаметрально протилежні оцінки режиму другого президента, особливо після революційних подій 2010-2011 рр. Однак, його політика в жіночому питанні показує спадкоємність політики першого президента незалежної республіки.

Після здобуття Тунісом незалежності в 1956 р відомий політик та перший президент республіки Хабіб Бургиба з самого початку свого правління багато уваги приділяв дотриманню міжнародно-правових стандартів у галузі прав людини, вважаючи, насамперед неприпустимим пригноблене становище туніських жінок. Завдяки його впливу туніське законодавство першим в арабському світі висунуло принцип рівності чоловіків і жінок перед державою і законом.

Хабіб Бургиба надзвичайно багато зробив для реального звільнення та рівноправності жінок. Прийнятий у 1956 Кодекс Особистого Статусу (КОС) був фактично першим законодавчим актом незалежного Тунісу, прийнятим ще до встановлення республіканського строю. Даний документ можна розглядати як програму модернізації єдиної правлячої партії Нео-Дустур, політико-правової системи туніського суспільства.

Кодекс спочатку викликав різке невдоволення частини представників традиційного ісламського суспільства. Цей документ став основною рушійною силою в питанні емансипації туніських жінок. Проголошення особистої недоторканності та людської гідності, створення сім'ї нового типу, заборона багатоженства, надання рівного права між чоловіком і жінкою на юридичне розлучення, заборона шлюбу за усним договором, підвищення шлюбного віку з 15 до 17 років – основні досягнення в області емансипації туніських жінок зазначеного періоду [5, р. 3].

Можна підкреслити, що особливістю Закону про особистий статус є те, що він не списаний з європейських зразків, а являє собою переглянутий звід правил шаріату і навіть отримав при виданні схвалення деяких улемів.

У той же час, даний документ заклав юридичні основи емансипації туніських жінок, сприяв зміні громадської думки на користь розширення їхніх прав. Заборона полігамії, яка була введена туніським кодексом, викликала великий резонанс у всьому арабському світі. Прогресивна громадськість ряду мусульманських країн, оцінила його як революційну міру. Ухвалення КОС закріпило за Х. Бургібою вічну славу і звання адвоката і визволителя жінок.

Традиційно роль глави держави в арабському світі надзвичайно велика, і другою людиною, яка внесла величезний внесок у питання емансипації туніських жінок, став другий президент Тунісу Зін Аль-Абідін Бен Алі, що прийшов до влади 7 листопада 1987 р. в результаті успішного конституційного перевороту, названого в народі «Жасминою революцією». Його уряд послідовно випустив серію законів і поправок, покликаних ще

більше зміцнити становище туніської жінки. Це насамперед доповнення та поправки до КОС, Кримінального Кодексу, Кодексу про національну приналежність, Кодексу зобов'язань і договорів, Трудового Кодексу [1, с. 65].

Необхідно також зазначити наявність двадцяти офіційно зареєстрованих жіночих політичних партій та організацій, найбільше значення з яких має Національний союз туніських жінок. Ця організація отримала в 1994 р. премію ЮНЕСКО у зв'язку з проведенням міжнародного року боротьби з неписьменністю.

З тим, щоб ще більше конкретизувати політику держави в гендерному питанні, в останні роки ХХ століття урядом країни було організовано чотири спеціальні структури:

1. Міністерство у справах жінок та сім'ї.

2. Центр з дослідження, вивчення, документації та інформації жінок (CREDIF).

3. Національна туніська рада з питань жінок і сім'ї, структура якого була за рішенням президента посилена шляхом створення додатково трьох комісій, в обов'язки яких входить наступне:

складати щорічно доповідь про застосування законів щодо надання рівних можливостей для чоловіків і жінок;

- висвітлювати образ і становище жінки в мас-медіа;

- готувати збори, конференції та наради, що стосуються становища жінок на національному та міжнародному рівні.

4. Національний дослідницький центр з вивчення становища жінок.

Всі ці структури проводили великі та серйозні наукові дослідження, вели моніторинг, збирали статистику, багато робили і в практичному плані. Одним з їх напрямів була також підтримка громадських ініціатив, спрямованих на формування нової гендерної культури, подолання застарілих стереотипів щодо ролі і місця жінки в суспільстві; здійснення контролю за дотриманням гендерної рівності під час вирішення кадрових питань у центральних та місцевих органах виконавчої влади.

Відповідно до рішення IV Всесвітньої конференції ООН стосовно положення жінок, жіночий рух в Тунісі з 1995 р. координує свою суспільно-політичну практику. Зросла участь жінок у політичному житті країни. Так, тільки з 1993 р. частка жінок у парламенті зросла на 2% [4, с. 68].

Спочатку XXI ст. жінки становлять 14% економічно активного населення Тунісу; більше 2 тисяч жінок очолюють підприємства країни. Ці досягнення, хоча й далекі від ідеалу, є справді унікальними для всього арабського світу. На сучасному етапі заходи туніського уряду щодо гармонізації гендерних відносин у виробничій області отримали високу оцінку в ООН [4, с. 69].

У доповіді 60-ої сесії стосовно статусу жінок від 16 вересня 2005 р., підкреслені досягнення туніського уряду у вирішенні проблем трудової зайнятості частини сільського жіночого населення північних регіонів країни [3].

Туніські жінки на сучасному етапі виконують значну роль у загальноарабському жіночому русі. У 2000 р. вони взяли участь у першій в історії арабського світу жіночій конференції, яка проходила в Каїрі.

Головною ідеєю цієї конференції була теза про те, що розвиток арабських країн не матиме прогресу доти, поки жінки не стануть рівноправними партнерами чоловіків у всіх областях.

У жовтні 2002 р. за активної участі представників туніського жіночого руху була утворена Організація Арабською жінок (ОАЖ), яка діє під егідою Ліги арабських держав. Ця Організація була схвалена урядами 20 арабських країн і займається вивченням умов існування жінок в регіоні і розробкою відповідного законодавства [7, р. 42].

Необхідно відзначити, що вже цього року конституційна асамблея Тунісу проголосувала за те, щоб закріпити в конституції рівність між чоловіками і жінками, зберігаючи статус країни, як має найпрогресивніші закони арабського світу про права жінок. Текст проекту був схвалений 159 законодавцями з 169 голосуючих.

Борці за права жінок в Тунісі вітали попереднє схвалення статті, яка говорить, що «всі чоловіки і жінки мають однакові права та обов'язки. Вони рівні перед законом без дискримінації». «Ми хотіли додати деталі, які заборонили б дискримінацію за ознакою статі чи кольору шкіри. Це була наша вимога і це перемога», - говорить Ахлем Белхаж, колишній президент Туніської асоціації жінок-демократів [2].

У контексті означеної проблеми пріоритетними завданнями сучасного туніського суспільства є зміни гендерних уявлень і вироблення суто власної гендерної стратегії, яка повинна враховувати соціокультурні традиції мусульманської держави.

S. V. Gladchenko

GENDER ANALYSIS OF THE STRUCTURES OF GOVERNMENT (FOR EXAMPLE, TUNISIA)

The article presents a gender analysis of the structures of government of Tunisia after independence. Sets out a number of opinions on the issue of Arab authors of women's movement in the context of democratization of Tunisian society. Identified discrepancies in the assessment of the nature of this movement. The author emphasized the relevance and objectives of the study.

Keywords: *gender, gender analysis, the authorities, the Tunisian society, democratization of society, Tunisia*

S. V. Gladchenko

ГЕНДЕРНЫЙ АНАЛИЗ В СТРУКТУРАХ ОРГАНОВ ВЛАСТИ (НА ПРИМЕРЕ ТУНИСА)

В статье представлен гендерный анализ в структурах органов власти Туниса после обретения им независимости. Изложен ряд мнений арабских

авторов по проблеме женского движения в контексте демократизации тунисского общества. Определены разночтения в оценке характера этого движения. Автором подчеркнуты актуальность и задачи исследования.

Ключевые слова: гендер, гендерный анализ, органы власти, тунисское общество, демократизация общества, Тунис.

Список використаної літератури та джерел

1. Бен Али Зин эль-Абидин. Великие перемены: Речи и выступления / Бен Али Зин эль-Абидин / Об-во дружбы и сотрудничества с зарубежными странами. Союз писателей России. – М., 2003. – 495с.
2. В конституции Туниса уравнивали гендерные права "[Электронный ресурс].– Режим доступа : http://mignews.com/news/society/world/080114_171613_63128.html
3. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 16 сентября 2005 г. № 60/1 «Итоговый документ Всемирного саммита 2005 года» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/russian/ga/60/docs/docs60_agenda.htm
4. Романова Н. Г. Тунисские женщины: закон и реальность / Н. Г. Романова // Гендерные проблемы переходных обществ. – М., 2003. – С. 61-70.
5. Decret du 20 fevrier 1960 / Code du Statut personnel, 2-me édition // J.O.R.T. – Tunis. – 20 février 1998. – №61. – 16 p.
6. Saadat S. Ad-dur al-jadid li-l-mar'at fi mujtama'a al-arabiya / S. Saadat // Al-Wahda Al-Arabi. – Beirut, 2000. – Vol. 22, № 254. – P. 58 – 66.
7. Women and men in Tunisia: A statist. portrait. – N.Y., 2001. – XVI. – United Nation Economic and Social Commission for Western Asia (FSCWA). – 124 p.

УДК 94 (410:47+57): 327 "1917/1919"

**РАДЯНСЬКО-АНГЛІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ В КІНЦІ ТА ПІСЛЯ
ЗАВЕРШЕННЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(7 ЛИСТОПАДА 1917 р. - 18 СІЧНЯ 1919 р.)**

У статті аналізуються зовнішньополітичні події, пов'язані з приходом до влади у Росії більшовиків і ставлення міжнародної спільноти до Радянської Росії з листопада 1917 - по січень 1919 р. Розглядаються не тільки відношення між окремими державами та урядами, а й військові дії, їх наслідки для територіальної цілісності молодої Радянської Росії. Особливу увагу в статті приділяється питанню радянсько-англійських відносин, укладенню міжнародних договорів, таких як Брестський мирний договір і Комп'єнське перемир'я та їх вплив на вибудовування зовнішньої політики Радянської Росії і Великобританії. Порівняльний аналіз радянської, німецької, британської та сучасної російської літератури дозволяє визначити значні відмінності в підходах даних країн до досліджуваного питання.

Ключові слова: *Радянська Росія, Антанта, Брестський мирний договір, інтервенція, більшовики, змова «трьох послів».*

Відносини між країнами завжди мають свої проблеми, гарні і не гарні сторони. Сьогодні в Україні проходять такі важкі міжнародні стосунки що якраз вивчення міжнародних відносин в минулому дає можливість зрозуміти чому країни проводять ту чи іншу зовнішню політику. Завдяки розширеному, після розпаду РСРС, доступу до джерел та літератури ми можемо вивчити раніше невідомі документи та порівняти різні точки зору по даній темі, а це дає можливість проаналізувати сутність політичних і воєнних конфліктів і їх результати для кожної країни.

Хронологічно у статті розглядається період з 7 листопада 1917 р. - по 18 січня 1919 р., тобто від приходу більшовиків до влади, і до початку

Паризької мирної конференції. Саме в цей час формулюються основні напрямки зовнішньої політики Радянської Росії.

Вже з перших днів, після приходу до влади, більшовиків, визначили принципи, цілі та завдання зовнішньої політики Радянської Росії. У Декреті про мир, який був укладений 26 жовтня 1917 р. та інших зовнішньополітичних актах Радянської держави, панували два основні принципи міжнародної політики: мирне співіснування з країнами інших соціально-політичних систем і пролетарський інтернаціоналізм у відносинах із зарубіжними трудящими і пригнобленими народами. Ініціативу Радянського уряду не підтримали країни Антанти [1, с. 11].

Позиція англійських правлячих кіл була виразно ворожою по відношенню до революційної Росії з першого ж дня Революції. Таке ж було ставлення і всіх членів англійського уряду. Тому 29 листопада 1917 р. англійський посол у Петрограді заявив, що його «Правительство не может признать новое Русское Правительство и поручило своему Послу воздержаться от всяких действий, могущих быть истолкованными, как признание с его стороны совершившегося переворота» [11, с. 30]. Неодноразові звернення Радянського уряду з пропозицією почати переговори про загальний мир Англія й інші країни Антанти ігнорували.

Неважко зрозуміти причини такого ставлення керівних кіл Великобританії до молодої Республіки Рад. У Лондоні побоювалися впливу більшовицької пропаганди на народні маси Великобританії та країн Британської імперії. Також принципи, висунуті більшовиками в Декреті про мир, не забезпечували їм досягнення тих цілей, в ім'я яких Великобританія вела війну.

Протягом листопада та грудня 1917 р. англійський уряд займався виробленням своєї політики щодо Радянської Росії та провів ряд нарад з цього питання з іншими союзними урядами. Результатом цього стало прийняття англійським урядом 21 грудня 1917 р. підготовленого британським політичними діячами Мілнером та Сесилем меморандуму про

відносини з Радянською Росією. Документ передбачав, що Англія повинна негайно вступити в зносини з Радянським урядом. Однак це не було признанням Радянської влади з боку Англії, бо передбачалось, що зносини між двома урядами повинні здійснюватися «за посередництвом неофіційних агентів» [7, с. 54].

Відповідно до цього Брюс Локарт, який був до вересня 1917 р. генеральним консулом Англії в Москві, 14 січня 1918 р. попрямував з Лондона в Петроград, де йому належало діяти в якості англійського дипломатичного агента при Радянському уряді. Аналогічні права дипломатичного агента були визнані англійським урядом за Максимом Максимовичем Литвиновим, який перебував: під час революційних подій 1917 р. в Англії в еміграції і призначений після приходу більшовиків до влади представником Радянської Росії в Англії. Але це не було визнанням де-факто з боку Англії Радянської держави. 16 січня, через два дні після від'їзду Локарта в Радянську Росію, міністр закордонних справ Англії Бальфур заявив в палаті громад, що англійський уряд не визнає Радянський уряд ні де-юре, ні де-факто і вважатиме - діючими повноваження Костянтина Дмитровича Набокова, що був повіреним в справах в Англії з січня 1917 р. спочатку царського, а потім Тимчасового уряду Росії [7, с. 54].

Неофіційний дипломатичний контакт з Радянським керівництвом англійському уряду потрібен був для ряду цілей. Через свого агента в Петрограді він міг допомогти британським підданам, які опинилися в той час в Росії, вибратися на батьківщину, міг вести зсередини підривну роботу проти Радянської влади і, нарешті, що вважалося найважливішим в Лондоні, - впливати на Радянський уряд, з тим щоб перешкодити йому укласти мир з Німеччиною, а якщо це не вдасться, то спробувати домогтися включення в умови миру положень, вигідних для Англії. Крім того, англійські діячі побоювалися, що пряма ворожість Англії і союзників може змусити Радянську Росію піти на зближення з Німеччиною для самозбереження.

Меморандум Мілнера - Сесіла від 21 грудня 1917 р. містив також розширений план інтервенції з метою знищення Радянського уряду і розчленування Росії на ряд держав. Передбачалося, що Англія та Франція будуть «Підтримувати зв'язок з Україною, ... Сибіром, Кавказом і т.д. ». Цей «зв'язок» повинен був забезпечити створення «автономної держави» Вірмен і грузин. Меморандум передбачав проведення інтервенції разом з Францією і США [7, с. 55].

23 грудня 1917 р. представниками Англії та Франції було підписано таємний дипломатичний договір який визначив французькі та англійські зони дії [6, с. 22]. Умови цієї угоди встановлювали, що Англія отримує в Росії «зону впливу», що дає їй кавказьку нафту і контроль над Прибалтикою; Франція - зону, що дає їй залізо і вугілля Донбасу і контроль над Кримом [12, р. 28].

Після укладення англо-французької угоди від 23 грудня 1917 р. відбулися переговори з США і Японією, в результаті яких було сформовано блок інтервентів.

Відмова урядів країн Антанти і США брати участь в переговорах про перемир'я змусила Радянський уряд приступити до переговорів з Німеччиною та її союзниками, які відповіли згодою на пропозицію про укладення миру. Переговори почалися у Брест-Литовську 3 грудня 1917 р. і закінчилися 3 березня 1918 підписанням мирного договору [1, с. 119].

Радянський історик Іван Архипович Росенко у своїй праці «Ленинський декрет о мире в действии», видання 1968 р. вказує що «Брестский мир явился огромной победой советской внешней политики. Советская Россия вышла из войны и тем самым обеспечила условие, жизненно необходимое для укрепления Советского государства, для начала социалистического строительства и создания Красной Армии» [3, с. 23]. Але сучасний російський історик Шамбаров Валерій Євгенович у своїй праці «Белогвардейщина», видання 2002 р. приводить іншу точку зору на цю проюлему. Він пише що «и заключен был Брестский мир. С условиями,

далеко не такими, як начальні. Крім Фінляндії, Польщі, Литви і Латвії, як передполагалось в грудні, від Росії відторгались Естонія, Україна, Крим, Закавказ'я. Росія демобілізувала армію і розоружала флот. Окуповані області Росії і Білорусії залишалися у німців до кінця війни і виконання Радами всіх умов угоди. На Росію налагалась контрибуція в 6 млрд. марок золотом. Плюс оплата німцям втрат, понесених в ході революції, — 500 млн. золотих рублів. Плюс кабальний торговий договір. Німеччині і Австро-Угорщині доставалось величезна кількість озброєння, боєприпасів і майна, захоплене в передовій смузі, поверталися 2 мільйони полонених, дозволяючи відновити бойові втрати. Фактично Росія потрапляла в повну економічну залежність від Німеччини, перетворювалася в базу Центральних держав для продовження війни на Заході» [9, с. 100].

Питання про інтервенцію Антанти в Росію досить складне з юридичної, політичної та історичної точок зору. До листопада 1918 р. всі дії країн Антанти були підпорядковані ходу світової війни. Після Бреста Радянська Росія стала фактичним союзником Німеччини, забезпечуючи її ресурсами для продовження війни і повертаючи полонених солдатів, що абсолютно суперечить нормам нейтралітету. Також треба відзначити що, у Мурманську, Архангельську, Владивостоці накопичилося величезна кількість стратегічних вантажів, привезених по союзних поставкам. Тепер все це могло бути віддано більшовиками німцям. Тому висадка десантів у Мурманську, Архангельську, Владивостоці була цілком закономірною - щоб відвантажена в ці порти величезна кількість військових матеріалів не потрапила до ворога.

У грудні 1917 р. в Радянську Росію прибув англійський лейтенант Сідней Джордж Райлі. Він був агентом англійської розвідки «Интеллидженс сервис». Райлі згодом писав, що мав відновити всю мережу англійської розвідки, яка розпалася після Жовтневої революції, налагодити контакти з французькою розвідувальною мережею в Росії, а також спробувати впровадити агентів англійської розвідки в головні радянські установи. Райлі

опинився на російському березі, зійшовши з англійського крейсера «Королева Марія» в Мурманську. Першою його операцією було вийти в довіру до радянської влади. Усілякими обіцянками Райлі схилив голову Мурманського керівництва А. Юр'єва до співпраці. Англійці сподівалися через Мурмансько - Біломорський край розгорнути інтервенцію в Росію або хоча б спробувати вплинути на окремих більшовицьких лідерів [5, с. 250].

Як вказує сучасний російський історик В. Є. Шамбаров у своїй праці «Белогвардейщина», мурманський совдеп безпосередньо уклав угоду з союзниками про їх присутність і допомогу. 6 березня 1918 р. Мурманськ прийшов англійський крейсер «Глори», 14-го «Конкрен», 18-го - французький крейсер «Адмірал Об»; висаджений контингент військ був нікчемним - кілька батальйонів. Виконувати якісь завдання, окрім забезпечення безпеки Мурманська, такі сили, звичайно, не могли. За ним пішли десанти з французького крейсера «Адмірал Про», з американського крейсера «Олимпия» [9, с. 110]. Радянський історик В. Г. Трухановський у своїй праці «Внешняя политика Англии на первом этапе общего кризиса капитализма», цей факт не вказує. Він приводить лише інформацію про те, що союзники висадилися у Мурманську. Він пише: «В марте 1918 года в Мурманске высадили английский десант с крейсера «Глори». За ним последовали десанты с французского крейсера «Адмирал Об», с американского крейсера «Олимпия». 2 августа англичане высадили десант в Архангельске, заняли город, свергли местные органы Советской власти и создали белогвардейское правительство севера России» [7, с. 56].

14 квітня 1918 р. німці захопили столицю Фінляндії Гельсінкі [2, с. 59]. Фінський революційний уряд переїхав у Выборг. В цей час загони Червоної гвардії, продовжуючи опір, відходили на схід.

Наприкінці квітня 1918 р. великий загін білофінів на лижах рушив до порту Печенга. На прохання Мурманської Ради робітничих і солдатських депутатів англійський адмірал Кемп наказав посадити загін російських червоногвардійців на крейсер " Кохрейн " ("Cochrane ") [11, с. 261].

Представник Англії в Мурманську, адмірал Кемп, заявив 18 квітня 1918 р., що «на Финляндию следует смотреть как на колонию Германии и отдача ей мурманского побережья является открытием для Германии доступа к Ледовитому океану», поэтому «Англия не допустит этого» [8, с. 27].

3 травня 1918 р. "Кохрейн" прибув до Печенги, де висадив червоногвардійців. На допомогу їм командир крейсера Фарм направив загін англійських матросів під командуванням капітана 2 рангу Скотта.

Вторгнення білофінів в Карелію викликало тривогу у військових противників Німеччини - Антанти і США. Незважаючи на віддаленість від фронтів, де відбувалися найбільш запеклі бої світової війни, Північ мав важливе стратегічне значення. Тут зустрілися інтереси обох коаліцій. Для Антанти і США це був зручніший в умовах війни шлях зв'язку з Росією і впливу на неї. Держави Згоди надавали першорядне значення тому, щоб Мурманськ не потрапив в руки їх ворога - Німеччини або її васала - Фінляндії, а Мурманська дорога не була перерізана.

Перший напад на Печенгу фіни виробили 10 травня 1918 р. Основні ж сили фінів атакували союзників 12 травня. Сучасний російський історик Широкоград Олександр Борисович у своїй праці «Северные войны России» приводить інформацію про те, що саме «совместными усилиями английским матросам и красногвардейцам (в большинстве своем матросам с крейсера "Аскольд") удалось рассеять и отогнать финнов» [11, с. 221].

Поки тривала світова війна, ніщо не могло змінити позицію Англії в питанні про недопущення німців і фінів на Мурманське узбережжя. З англійської сторони Фінляндії було заявлено, що після війни Англія не буде перешкоджати отриманню Фінляндією виходу до моря на Півночі, але під час війни це виключено, бо це означало б дати Німеччині базу для підводних човнів. Щоб закрити вихід до моря для Фінляндії та Німеччини під час війни, англійці навіть задумали створити «Біломорську республіку». Передбачалося відхопити від Радянської Росії територію від Онезького озера до

Льодовитого океану і цей «онежський трикутник» перетворити в залежну від Англії буферну державу. У цьому випадку не тільки Фінляндія і Німеччина, а й Радянська Росія виявилася б відрізаною від Мурманська узбережжя, там господарювали англійці. Але цей прожект не підтримали ні Франція, ні США. Реалізація його була б неможлива і через позицію російських контрреволюціонерів, прихильників неподільної Росії.

У квітні 1918 р. чехословацькі війська, що прямували з Росії через Далекий Схід у Західну Європу, розтягнулися в ешелонах по залізниці від Волги до Владивостока. Англійці і французи вирішили використовувати ці війська для захоплення тих районів, де вони перебували, а потім більшу частину з них, що знаходилася в Західному Сибіру, повернути на схід і з'єднати з військами інтервентів, що перебували на півночі Росії. Ллойд Джордж писав «...Поэтому, мы 17 мая направили в Мурманск генерала Пула с военной миссией в составе пятисот офицеров и рядовых для обучения чешских войск, которые, по нашим расчетам, должны были там собраться к этому времени» [7, с. 56].

25 травня 1918 р. в ряді міст Поволжя почався заколот чехословацьких військ. Зв'язок між урядами Великобританії та інших держав і заколотом чехословаків стала очевидною для всіх, коли 4 червня 1918 р. представники цих держав зробили Народному комісаріату закордонних справ заяву, в якій вказали, що роззброєння бунтівників ці держави «будут рассматривать... как недружелюбный акт, направленный против них, так как чехословацкие отряды являются союзными войсками и находятся под покровительством и заботами держав Согласия» [1, с. 356].

Проте Радянський уряд прагнув до налагодження та зміцнення торгово-економічних контактів. В квітні 1918 р. Архангельська губ. рада, з дозволу Раднаркому, вела торгіві переговори з представниками Англії, які запропонували для продажу деякі продовольчі товари, що знаходилися на двох британських кораблях, які прибули в Архангельськ. Характерно, що радянський уряд у зв'язку з цим запропонував Г. В. Чичеріну відповісти

позитивно на пропозицію англійців. 16 травня 1918 р. Раднарком прийняв рішення про продаж Англії платини в обмін на необхідні Радянської Росії продукти. Народний комісар фінансів І. Е. Чуковський і уповноважений уряду Великобританії Ф. Ф. Ліч 25 травня 1918 р. підписали угоду про продаж Англії 50 пудів платини. Проте вже 8 липня 1918 р. саме уряд Великобританії зірвав укладання цієї угоди [4, с. 11].

Англійська розвідка в червні 1918 р. організувала антирадянський заколот в Середній Азії, в результаті якого в Ашхабаді з'явився місцевий контрреволюційний уряд. Англійці використовували цей уряд для того, щоб «за згодою» з ним ввести в Туркестан свої війська. Незабаром з Ірану в Туркестан прибув англійський загін під командуванням генерала Маллесона.

2 серпня 1918 р. англійці висадили десант в Архангельську, зайняли місто, скинули місцеві органи Радянської влади. 3 серпня 1918 р. англійські війська висадилися у Владивостоці. 4 серпня 1918 р. англійські інтервенти, що діяли зі згодою з місцевими контрреволюційними силами, висадили свої війська під командуванням генерала Денстервіля в Баку, доставивши їх через Іран і Каспійське море.

Радянський уряд не виключав можливості співпраці з союзними державами з метою перешкодити Німеччині здійснювати загарбницьку політику в Росії. Нотою від 5 березня 1918 р. Радянський уряд запросив союзні держави про те, чи може він «в случае, если Всероссийский Съезд Советов откажется ратифицировать Мирный договор с Германией или если германское правительство, нарушив Мирный договор, возобновит наступление с целью продолжить свой грабительский набег или, если Советское Правительство вынуждено будет действиями Германии отказаться от Мирного договора... и возобновит военные действия, ...рассчитывать на поддержку США, Великобритании и Франции в его борьбе против Германии» [1, с. 208].

Але англійський уряд разом з урядами інших союзних держав підтримував війну проти Радянської Росії і зробив інтервенцію. Також

причиною для інтервенції було бажання англійського керівництва використовувати тимчасову слабкість Росії для того, щоб, поваливши Радянську владу, розчленувати Росію на ряд дрібних держав, частина з яких перебувала б у повній залежності від Великобританії, і таким чином експлуатувати народи і сировинні ресурси, що знаходяться на цих територіях. Англію не влаштовувало відновлення єдиної Росії навіть царського типу, бо, як писав Бальфур, «трудно себе представити, чтобы в случае реставрации царизма Россия не стала опять чисто военной монархией. Но если так, она будет неизбежно опасна для ее соседей; ни для кого в такой мере, как для нас» [7, с. 60]. Також анулювання Радянською державою іноземних позик викликало невдоволення у англійської буржуазії.

31 серпня -1 вересня 1918 р. ВЧК ліквідувала змову, спрямовану проти влади більшовиків. Це була змова «трьох послів», яка була організована влітку 1918 р. головою спеціальної британської місії Р. Локкартом спільно з французьким послом Ж. Нуланс і американським послом Д. Френсісом. В організації змови брали участь також морський аташе Кромі, лейтенант розвідувальної служби С. Рейлі (Великобританія); генееральний консул Гренар, глава воєнної місії Лавернь, капітан розвідувальної служби А. Вертімон (Франція); генеральний консул Д. Пуль і резидент шпигунської мережі К. Каламатіано (США). Посольства Англії, Франції та США були перетворені в центри антирадянської діяльності. За їх сприяння і фінансової підтримки виник ряд підпільних організацій, за допомогою яких змовники намагалися вести ворожу агітацію у військах Червоної Армії. У серпні 1918 р. ними був розроблений план захоплення Кремля та арешт членів Радянського уряду. У заяві Наркомінсправ від 6 вересня 1918 р. зазначалося, що, в той час як англійські, і французькі війська просуваються по території РРФСР для підтримки відкритих повстань проти Радянської влади, «дипломатические представители этих держав внутри России создают организацию для государственного переворота и захвата власти» [1, с. 469].

Локкарт і Гренар були арештовані і в жовтні 1918 р. вислані за межі Радянської Росії. Нуланс залишив Росію. Верховний революційний трибунал 3 грудня 1918 р. засудив Каламатіано і його помічника А. В. Фріду до розстрілу, 8 учасників змови - до різних термінів ув'язнення, а Локкарта, Гренара, Рейлі і Вертімона, після з'ясування їх ролі у змові, оголосив поза законом.

Припинення воєнних дій на Турецькому фронті дозволило англійцям ще до підписання перемир'я з Німеччиною ввести свій флот у Чорне море і здійснити висадку своїх військ на Кавказі. Незабаром там вже було 20 тис. солдатів, які зайняли Закавказзя і захопили залізницю Баку - Батум. Фланги цього військового угруповання підтримувалися створеною англійцями військовою флотилією на Каспійському морі і англійським флотом на Чорному морі. У Грузії, Вірменії та Азербайджані під охороною інтервентів були створені буржуазно-націоналістичні уряди, що були маріонетками в руках англійського командування. Це були заходи, спрямовані на відторгнення Кавказу від Росії і захоплення його Англією.

Через два дні після закінчення воєнних дій на Західному фронті англійський уряд підтвердив підписану 23 грудня 1917 р. угоду з Францією про організацію інтервенції в Росію. До осені 1918 р. кількість англійських військ в Сибіру досягло 7 тис.

До припинення військових дій на Західному фронті англійський уряд пояснював, що всі вжиті ним в Росії заходи мають на меті сприяти веденню війни проти Німеччини. Після 11 листопада 1918 р. це пояснення вже не підходило, і замість нього було запропоноване нове але. Воно полягало в тому, що тепер Англія нібито веде інтервенцію через «Англійські поняття честі і гуманності», які не дозволяють їй кинути напризволяще білогвардійців, які взяли за зброю в той час, коли ще йшла війна з Німеччиною. Ця версія була запропонована Мілнером в його листі в газету «Таймс». Так політика міжнародного розбою і грабежу цинічно, прикривалася фразами про честь і гуманність. У відповідь на лист Мілнера

представник Радянської Росії, який перебував у Стокгольмі, М. М. Литвинов опублікував заяву, в якій говорилося, що Радянський уряд готовий укласти з інтервентами мир, «дав друзям союзников необходимые гарантии их безопасности и амнистию за их прошлые преступления» [1, с. 62]. Це мирне звернення так само, як і попередні, залишилося без відповіді.

Англія прийняла заходи, щоб у документі про перемир'я з Німеччиною передбачити умови, які сприяли б боротьбі інтервентів проти Радянської держави. Англійські представники при обговоренні умов перемир'я виступали проти французьких пропозицій, які передбачали швидке роззброєння і демобілізацію німецької армії. Американський генерал Блісс доносив 28 жовтня 1918 р. полковнику Хаузу: «...Лорд Милнер склонен возражать против демобилизации (полагая, что Германии, возможно, придется быть оплотом против русского большевизма), и Вильсон (начальник английского генерального штаба. – В. Т.) с ним согласен» [1, с. 61].

Перемир'я передбачало негайну евакуацію німців з всіх територій, на які вони вторглися на Західному фронті, але ст. 12 умов перемир'я свідчила, що німецькі війська з Росії повинні бути відкликані не відразу, а лише тоді, коли «союзники признают, что для этого настал момент, приняв во внимание внутреннее положение этих территорий» [1, с. 61]. Це означало, що німецьким військам наказувалося залишитися в Росії для боротьби проти Радянської влади до тих пір, поки союзники не зможуть замінити їх своїми силами.

Після розгрому Німеччини для Великобританії посилення Росії було просто неприпустимим, тому що це завадило б її впливу на Балканах та Близькому Сході. Зате розвал Росії давав можливість посилити цей вплив, охопивши ним і зону Прибалтики. Глава британського уряду Ллойд-Джордж прямо заявляв у парламенті: «Целесообразность содействия адмиралу Колчаку и генералу Деникину является тем более вопросом спорным, что они борются за единую Россию. Не мне указывать, соответствует ли этот

лозунг політике Великобританії. Один из наших великих людей, лорд Биконсфилд, видел в огромной, могучей и великой России, катящейся подобно глетчеру по направлению к Персии, Афганистану и Индии, самую грозную опасность для Британской империи» [10, с. 41].

Комп'єнське перемир'я, що завершило переможну для Англії війну, зміцнило позиції правлячих кіл, але не усунуло їх страх перед наростанням революційного руху. Поспішаючи консолідувати свої сили, вони вирішили скоріше провести перевибори парламенту. Ці парламентські вибори відбулися 14 грудня 1918 р. У результаті виборів консервативно-ліберальна коаліція отримала переважну більшість у парламенті - 484 місця з 707. Лейбористи здобули на виборах значну перемогу. Пост прем'єр-міністра зайняв лідер лібералів Ллойд-Джордж.

Відразу після укладення перемир'я з Німеччиною Англія стала готуватися до інтервенції на Балтиці. 28 листопада 1918 р. в Копенгаген прибуло з'єднання британських кораблів під командуванням контр-адмірала Александра Сінклера. До його складу входила 6 - та легка крейсерська ескадра, флотилія ескадрених міноносців і транспорт зі зброєю для білоестонців. Після прибуття в Ревель естонці вивантажили з транспорту тисячі гвинтівок, сотні кулеметів і кілька 76-мм зенітних гармат. Сам же Сінклер негайно рушив до Нарви, де йшли бої між червоними і білими. У ніч на 5 грудня 1918 р. англійські крейсер " Касандра " підірвався на міні і затонув. 14 та 15 грудня 1918 р. англійські кораблі неодноразово обстрілювали червоні частини на південному узбережжі Фінської затоки.

Співвідношення сил у Фінській затоці формально було на користь червоного флоту. Проте більшість його кораблів фізично не могли вийти з баз. Командири з колишніх царських офіцерів були залякані комісарами, флотом управляли в основному колишні мічмани "прискорених військових випусків", чия професійна підготовка була досить умовною.

Англійські ж кораблі були новітньої споруди (1916-1918 років) та суттєво перевершували за своїми характеристиками російські кораблі. Тому англійці швидко встановили панування в усій Фінській затоці.

25 та 26 грудня 1918 р. неподалік від Ревеля здалися англійським кораблям есмінці "Автроил" та "Спартак". Цей випадок надовго відбив прагнення у червоних военморів виходити за межі дальності дії знарядь форту Червона Гірка [11, с. 224].

У січні 1919 р. у зв'язку із створенням нового уряду Мілнер на посту військового міністра був замінений Черчиллем. Внутрішні події в Англії, які розгорнулися на самому початку нового, 1919 р., - бурхливий страйковий рух і бунти в армії, викликані прагненням уряду затримати демобілізацію і використовувати війська для антирадянської інтервенції, змусили англійський уряд більш обережно поставитися до збройної боротьби проти Радянської держави [7, с. 62]. 18 січня 1919 р. розпочалася Паризька мирна конференція, на якій Великобританія та Франція відмовилися проводити широку військову інтервенцію.

Отже з виходом Росії з війни, Антанта втратила багатомільйонну російську армію, яка несла колосальний військовий тягар і відтягувала на себе більшу частину військ противника.

Мирне врегулювання, проведене переможцями після закінчення Першої світової війни, дало Англії більший виграш, ніж іншим країнам Антанти. Головним її придбанням були нові колонії, отримані з числа колишніх німецьких колоній і в результаті розділу низки колишніх турецьких територій. Однак англійські правлячі кола не отримали від мирного врегулювання того, чого вони хотіли, - вони не змогли відновити керівну роль Англії у світовій політиці.

**SOVIET-ENGLISH RELATIONS AT THE END AND AFTER THE END
OF THE FIRST WORLD WAR (THE 7th OF NOVEMBER, 1917 – THE 18th
OF JANUARY, 1919)**

In the given article, external political events, which are connected with the Bolsheviks` coming to power and the international society`s attitude to Soviet Russia since 7.11.1917 - to 18.01.1919, are analyzed. The research deals with not only with relations between separate states and governments, but military actions as well, including their consequences for territory integrity of the young Soviet Russia. Special attention in the given article is paid to the question of Soviet-British relations, international agreements` concluding, such as Brest peace treaty, The Treaty of Compiegne, and their influence on Soviet Russia and Britain`s external policy building. The comparative analysis of the Soviet, German, British and modern Russian literature on the given topic gives an opportunity to define significant differences in the approaches of the above-mentioned countries to the investigated question.

Key words: *Soviet Russia, the Entente, Brest-Litovsk Treaty, intervention, the Bolsheviks, "three ambassadors" conspiracy.*

Б. О. Затовский, Ф. А. Самойлов

**СОВЕТСКО-АНГЛИЙСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В КОНЦЕ И ПОСЛЕ
ЗАВЕРШЕНИЯ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ
(7 НОЯБРЯ 1917-18 ЯНВАРЯ 1919)**

В статье анализируются внешнеполитические события, связанные с приходом к власти в России большевиков и отношение международного сообщества к Советской России с ноября 1917 - по январь 1919 г., а в

основном стран Антанты. Рассматриваются не только отношения между отдельными государствами и правительствами, но и военные действия, их последствия для территориальной целостности молодой Советской России. Особое внимание в статье уделяется вопросу советско-английских отношений, заключению международных договоров, таких как Брестский мирный договор и Компьенское перемирие и их влияние на выстраивание внешней политики Советской России и Великобритании. Сопоставительный анализ советской, германской, британской и современной российской литературы позволяет определить значительные различия в подходах данных стран к исследуемому вопросу.

Ключевые слова: Советская Россия, Антанта, Брестский мирный договор, интервенция, большевики, заговор «трех послов».

Список використаної літератури та джерел

1. Документы внешней политики СССР. [Текст] / редактор И. Динерштейн - Т. 1. – М.: Госполитиздат, 1959. - 772 с.
2. Маннергейм К. Г. Мемуары. [Текст] / Карл Густав Манергейм, перевод с финского П. Куйиала (часть 1), Б. Злобин (часть II). – М.: Вагриус, 1999. - 254 с.
3. Росенко И.А. Ленинский Декрет о мире в действии [Текст] / И. А. Росенко. — Л.: ЛГУ, 1968. - 40 с.
4. Рыжиков В. А. Советско-английские отношения 1917-1977 гг. [Текст] / Анатолий Васильевич Рыжиков. - М. : Знание, 1977. - 64 с.
5. Савченко В. А. Авантюристы гражданской войны: Историческое расследование [Текст] / В. А. Савченко. — Харьков: Фолио; М: ООО Издательство АСТ, 2000. — 368 с.
6. Сейерс М. Тайная война против Советской России [Текст] / М. Сейерс, А. Кан; пер. с англ. А. Гуровича, Е. Калашниковой, М. Лорие,

Н. Касаткиной, В. Рубина, под ред. Р. Гальперинной, предисл. П. Поспелова. - М. : Гос. изд-во иностр. лит., 1947. - 453 с.

7. Трухановский В. Г. Внешняя политика Англии на первом этапе общего кризиса капитализма, 1918 - 1939 гг. [Текст] / В. Г. Трухановский. - М.: Издательство Института международных отношений, 1962. - 410 с.

8. Холодковский В.М. Революция 1918 года в Финляндии и германская интервенция [Текст] / В. М. Холодковский. - М.: Наука, 1967. - 387 с.

9. Шамбаров В. Е. Белогвардейщина [Текст] / В. Е. Шамбаров. - М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. — 640 с.

10. Шамбаров В. Г. Государство и революции [Текст] / В. Е. Шамбаров. - М.: Алгоритм, 2001. — 592 с.

11. Широкопад А. Б. Северные войны России — Под общ. ред. А. Е. Тараса [Текст] / А. Б. Широкопад. — М.: ООО Издательство АСТ; Мн.: Харвест, 2001. — 848 с.

12. Kopisto. The British Intervention in South Russia, 1918-1920 [Текст] / Lauri Kopisto, Academic Dissertation; Historical Studies from the University of Helsinki XXIV. - Helsinki., 2011. - 211 p.

В. В. Долід

УДК 94(5):625.1:339.727.22

**БРИТАНСЬКІ ІНВЕСТИЦІЇ ЯК ФАКТОР СТАНОВЛЕННЯ
ЗАЛІЗНИЧНИХ СИСТЕМ ГЛОБАЛЬНОГО ПІВДНЯ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ ст.)**

Визначено стимулюючий вплив британських інвестицій на розбудову залізничних систем колоній і країн так званої «неформальної імперії». Здійснено історичний ретроспективний аналіз процесу становлення британського залізничного імперіалізму в другій половині ХІХ ст.

Ключові слова: колонія, неформальна імперія, залізничний імперіалізм, залізнична манія, інвестиції.

У другій половині ХІХ ст. горизонти діяльності британських інженерів залізничного транспорту сягнули далеко за межі Туманного Альбіону. Динамічне прокладання рейкових шляхів розгорнулося в колоніях і країнах Латинської Америки, економічний, а подекуди й політичний, статус яких майже не відрізнявся від колоніального. Перші залізниці тут були побудовані на території Бразилії, Чилі (1852) й Аргентини (1857). В Азії перша лінія з'явилася в 1853 р. в Британській Ост-Індії, в Африці – в 1856 р. в Єгипті, в Австралії – в 1854 р. Глобальне залізничне будівництво стало важливим інструментом економічної експансії та поширення геополітичного впливу в різних регіонах світу.

Безумовно, однією статтею неможливо охопити все розмаїття тем, що складають суть британського залізничного імперіалізму у досліджуваній нами період. Саме тому було вирішено вдатися до аналізу ролі, обсягів та динаміки британських закордонних залізничних інвестицій, які здійснювали безпосередній вплив на генезис цього складного, багатогранного, суперечливого явища.

Стосовно вчених, які зосередились на дослідженні піднятої проблеми, то серед вітчизняних істориків вона дотепер не отримала чіткої експлікації. Кардинально протилежна ситуація спостерігається на Заході, зокрема в англо-американській історіографії. Використана під час написання статті література в жодному разі не є вичерпною. Ми навіть обмежили коло джерел з метою виокремлення декількох найбільш корисних і доступних робіт [8; 10; 11; 15; 16], які спонукатимуть вітчизняних британістів долучитися до рефлексій навколо залізничного імперіалізму.

Відкриття в 1830 р. залізничного сполучення між Ліверпулем і Манчестером призвело до остаточного усвідомлення переваг локомотивної тяги над гужовою. Фактично, це була перша залізниця сучасного типу: вона

об'єднала два великих міста, мала регулярний пасажирський і вантажний рух, працювала повністю на паровій тязі. Тріумфальний успіх цієї лінії дав потужний імпульс подальшому розвитку залізничного транспорту. Протягом наступних двадцяти років Велику Британію охопила справжня лихоманка, що увійшла в історію під назвою «залізнична манія». До 1850 р., коли бум практично згас, в експлуатацію було введено майже 6 тис. миль залізничних колій і ще близько 1 тис. миль знаходилися у процесі будівництва (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Динаміка розвитку британської залізничної індустрії в другій половині
1840-х рр. [13, р. 3]**

Рік	Миль в експлуатації	Вартість будівництва за милю (£)	Річний дохід з милі (£)
1844	2.240	35.700	3.280
1845	2.536	35.000	3.470
1846	3.142	31.800	3.300
1847	3.945	31.700	2.870
1848	5.127	34.200	2.560
1849	5.996	35.200	2.100
1850	6.621	35.200	2.080
1851	6.890	35.100	2.220

Колосальні прибутки від діючих ліній привертали увагу потенційних інвесторів до нових проектів. На жаль, нам не вдалося знайти остаточних даних про загальну кількість інвестицій у розвиток залізничної мережі Великої Британії у вказаний період. Не можна сказати, що вони відсутні

взагалі. Проте між дослідниками залізничної манії існують серйозні розходження, викликані відмінностями в методах підрахунку, неповнотою статистичних показників, а також різницею в меті, заради якої здійснювалися ці підрахунки. Загалом же науковці сходяться на тому, що приріст залізничних капіталовкладень у цей час побив усі рекорди. Скажімо, Артур Сміт підрахував, що станом на жовтень 1845 р. було зареєстровано 1,4 тис. компаній. У розвиток залізничного транспорту планувалося спрямувати понад £700 млн. Реально ж вдалося залучити трохи більше £48 млн. [17, р. 20]. Натомість Генрі Левін подає дещо інші цифри, які, разом з тим, принципово не впливають на загальний висновок. Він стверджує, що кількість зареєстрованих компаній складала 1,1 тис. Загальна протяжність ліній за заявленими проектами мала досягти 20,7 тис. миль, а сукупні інвестиції – £350 млн. [12, р. 116].

Акції залізничних компаній користувалися неабияким попитом. У клубах, салонах, будуарах, омнібусах говорили лише про залізниці. Кожен новий випуск акцій миттєво розкуповувався. Зростали курси всіх паперів, у тому числі й тих, які ще не приносили дивідендів, а лише віщували бариші у недалекому майбутньому. Пропорційно зі збільшенням попиту розгорталась і спекуляція акціями залізничних компаній. У якийсь момент вони почали коштувати більше, ніж самі компанії.

Втім невдовзі з'явилися грізні ознаки, які пророкували падіння курсів і кінець буму. На ринок дедалі частіше просочувалася інформація про шахрайство ініціаторів проектів. Заговорили про те, що для реалізації усіх планів знадобиться капітал у такому обсязі, якого просто не існує. Нові проекти вимагали як мінімум £560 млн., зобов'язання за старими становили близько £600 млн., у той час як увесь національний продукт оцінювався приблизно в £550 млн. і країна могла безболісно витратити на залізниці не більше £30 млн. на рік [5, с. 111]. Інвестування сотень мільйонів у залізниці, образно кажучи, знекровило б усі інші галузі, залишивши їх без капіталів.

Як тільки неспроможність функціонування десятків компаній стала очевидною капітали почали витікати з залізничних акцій, гальмуючи спекулятивний бум. Зростання цін втратило динаміку, а потім і зовсім зупинилося. З початком їхнього падіння інвестиції припинилися буквально за одну ніч. Про згасання інвестиційної манії свідчить наступна статистика. У 1846 р. парламент ухвалив 270 наказів, якими дозволив будівництво близько 5 тис. миль залізниць із загальним обсягом капіталовкладень £130 млн. Але це було задоволення старих заявок, поданих до обвалу ринку в жовтні 1845 р., або дозволом на будівництво відгалужень від існуючих шляхів. Якщо в 1847 р. санкціоновано будівництво 1415 миль нових ліній, то в 1848 р. – 373 милі, в 1849 і 1850 рр. – 16 і 7 відповідно [5, р. 112]. Одночасно падали й доходи акціонерів. З 1846 по 1849 р. середній дивіденд знизився з 10% до 1,88% власного капіталу [8].

Падіння темпів залізничного будівництва призвело до характерного явища: в країні виник значний надлишок капіталів, які потребували вигідного розміщення. Англійські фінансово-промислові групи опинилися перед несподіваною дилемою: вкладати капітали в середині країни, спрямовуючи їх на технічне переоснащення промисловості, чи вивозити його за кордон, передусім туди, де дешева робоча сила забезпечувала більшу прибутковість, ніж у Європі. Перевага надалася миттєвим прибуткам над довгостроковими перспективами. Сталі інвестиційні потоки спрямувалися в усі регіони світу. Англія перетворювалася на найбільшого кредитора, а Лондон – на фінансовий центр світу. Основа потужності країни перемістилась із заводів у банки та фінансові ринки.

Широким потоком британський капітал спрямувався за кордон в 1870-х рр., під час світового залізничного буму. Загальна сума англійських закордонних інвестицій зросла з £144 млн. в 1862 р. до £600 млн. в 1872 р., £875 млн. в 1882 р. і майже £1,7 млрд. в 1893 р. [2, с. 61]. Таким чином, до кінця століття іноземні інвестиції збільшилися більше ніж у десять разів. Якщо ж виокремити британські капіталовкладення в залізничне будівництво за кордоном, то слід зазначити, що

протягом 1870–1913 рр. у колоніях і країнах «неформальної імперії», до складу якої входили сфери впливу в політично незалежних країнах Латинської Америки (передусім Бразилія й Аргентина) та Південно-Східної Азії (Китай, Сіам), вони зросли в п'ять разів – до £1,5 млрд., що перед Першою світовою війною становило близько 40% від усіх британських зарубіжних капіталовкладень [7, р. 116]. Маститий американський історик Майкл Едельштейн постулює ідею, що такий рівень інвестицій більше обумовлювався прагненням британців вкласти свої капітали, ніж реальними потребами в цьому капіталі за кордоном [9, р. 1001]. Однак ми не можемо цілковито погодитися з його думкою.

Не заглиблюючись у полеміку з автором, можемо констатувати одне: економічне та політико-стратегічне значення розвиненої залізничної мережі добре розуміли і за межами Європи. Проте, у більшості випадків, гострий бюджетний дефіцит не дозволяв покрити колосальні витрати на її створення. Єдиним реальним і доступним механізмом фінансувати швидке будівництво рейкових шляхів лишалися іноземні інвестиції. Залучення капіталів здійснювалося шляхом випуску акцій, створювалися акціонерні товариства. Однак високого рівня зосередження економічних ресурсів вдавалося досягти лише після створення сприятливого інвестиційного клімату.

Крок у цьому напрямку – гарантії на виплату щорічного доходу з цінних паперів залізничних компаній. У 1849 р. однією з перших їх почала надавати Британська Ост-Індська компанія. З 1853 р., в період генерал-губернаторства лорда Далхаузі, ця практика стає стандартною. Вона продовжилася і після 1858 р., коли компанія передала свої адміністративні функції британській короні. Державні зобов'язання дозволяли в найкоротші терміни залучити до купівлі цінних паперів (акції, облігації) необхідну кількість інвесторів, у тому числі зарубіжних.

У цей час шляхи розширення власної залізничної мережі шукала й Бразилія. Райдужні перспективи інвестицій іноземного капіталу спонукали до вироблення комплексу політичних, правових, економічних і соціальних

умов, сприятливих іноземним інвесторам. У 1852 р. уряд встановив фіксований обмінний курс, забезпечив 5% гарантію на залізничні інвестиції, погодився придбати непродані акції, ліквідував мита на імпорт, запровадив порядок відчуження землі, узаконив обов'язкові земельні асигнування і дозволив зони недопущення конкуренції. Того ж року дві лондонські компанії отримали концесію на будівництво в Бразилії першої залізниці (Петрополіс, або залізниця Майя) [15, р. 174].

Приплив британських інвестицій відіграв вирішальну роль у прискореному створенні залізничної мережі Аргентини. Один лише приклад: у 1874 р. брати Кларк, Хуан і Матео, отримали від уряду концесію на будівництво Трансандійської залізниці – важливого залізничного коридору від Тихого до Атлантичного океану. Для повної реалізації проекту були необхідні кошти, значно більші за ті, які знаходились у розпорядженні Кларків. Після довгих років поневірянь, лише у 1887 р., вони вирішили відправитися в Лондон шукати фінансової підтримки. Економічним результатом візиту стало підписання декількох документів, якими представникам британського капіталу надавалися різноманітні привілеї (на кшталт, наприклад, гарантій 7% прибутковості, зони недопущення конкуренції та ін.) [15, р. 174].

Важливо зазначити, що британський капітал, прискорюючи розвиток залізниць, одночасно сприяв посиленню експортно-сировинної спрямованості розвитку країн регіону, що гальмувало розвиток національної промисловості, поглиблюючи диспропорції в економіці. Домінуючі позиції британських компаній у вирішальних ланках економіки, зростання зовнішньоекономічної залежності від Великої Британії приховували загрозу суверенітету цих латиноамериканських республік.

Лондон жорстко відстоював фінансові інтереси підданих корони за кордоном. В останній третині XIX ст. на зміну ліберальній доктрині фритредерства приходить ідея про те, що сила держави може і повинна використовуватися за її межами в економічних інтересах членів цієї держави

[1, с. 24]. Іншими словами, підприємці, які представляли Британію на світових ринках, іноді були не в змозі витримати конкуренцію з боку французьких або німецьких ділових кіл, за якими явно чи приховано стояла держава. Урядова політика захищала британські інвестиції як шляхом уникнення конфліктів із країнами, в яких британські капітали були представлені найбільше, так і шляхом втручання у конкретні конфліктні ситуації. Так, під час будівництва лінії Бангкок – Кхорат уряд Сіаму в односторонньому порядку розірвав контракт з британським підрядником Джорджем Мюрреєм Кемпбеллом. Офіційно це виправдовувалося зривом термінів будівництва, а насправді було спричинено вторгненням німецьких капіталів у сферу споконвічно британських інтересів. Оскільки залізниця мала важливе стратегічне значення в англо-французькому суперництві в Індокитаї, під тиском Уайтхоллу справу передали на розгляд третейського суду. Процес відбувся 15 лютого 1894 р. в Лондоні. Арбітри, зрозуміло, вирішили спір на користь Кемпбелла, іншими словами, на користь Англії [11, р. 91]. Одночасно, якщо національним інтересам нічого не загрожувало, уряд офіційно дотримувався політики невтручання в подібні ділові суперечки.

Будівництво залізниць відіграло колосальну роль у розвитку британської промисловості, особливо металургійної, машинобудівної та вугільної, оскільки надавало цим галузям безперервно зростаючий попит на рейки, локомотиви, ваготи, паливо і т.д. Тяжка промисловість поступово почала висуватися на перше місце в англійській індустрії. Видатний радянський історик Федір Ротштейн наводить наступну статистику: станом на 1871 р. в Сполученому Королівстві у металургії та машинобудуванні були зайняті лише 489230 чоловік проти 1446260 в текстильній промисловості. Того ж року 518798 чоловік були зайняті в гірничій промисловості. В 1881 р. у металургії та машинобудуванні нараховувалося вже 901954 чоловіки проти 1337500 в текстильній і 589194 у гірничій промисловості. Ще через десять років, у 1891 р., кількість осіб, зайнятих у перших двох згаданих індустріях,

уже перетнула мільйон, складаючи 1056724, кількість осіб, зайнятих у гірничій промисловості, зросла до 724526, а в текстильній – лише до 1391453. Але вже на початку нового століття, в 1901 р., у металургії та машинобудуванні було зайнято 1435835 осіб, тобто більше, ніж у текстильній промисловості, де працювало 1301885 чоловік; кількість осіб у гірничій промисловості також майже досягла мільйона, склавши 906541 чоловік [4, с. 24].

Диверсифікувалися ринки збуту британських промислових товарів, скорочувався час пересування і витрати на транспортування вантажів, що у свою чергу знайшло відображення в експорті. У 1870 р. Англія вивезла виробів з бавовни та пряжі на £81,4 млн., а металургійних виробів і машин на £33,5 млн., що ледь склало 48% від бавовняного експорту. Того ж року вивіз вугілля оцінювався в £5,6 млн. Але вже через двадцять років, у 1890 р., поряд із вивозом бавовняних виробів вартістю £74,4 млн. Англія вивезла металургійних виробів і машин на £54,7 млн., що склало вже більше 73% від першої цифри, а вугілля вона вивезла на £19 млн. Ще через десять років, у 1900 р., вивіз виробів із бавовни оцінювався в £69,7 млн., а вивіз металургійних виробів і машин – в £57,2 млн., або більше 82%; вартість вивозу вугілля зросла до £38,6 млн. [4, с. 24].

Залізниці, побудовані на британські інвестиції, задовольняли, насамперед, британські інтереси. У колоніально-залежних країнах головною метою їхнього створення була підтримка зв'язків із метрополією та світовим ринком. Лінії тут прокладалися від портів до хінтерланду, полегшуючи експорт й імпорт: природні ресурси перевозилися з глибини континенту до узбережжя колоній, де їх вантажили на кораблі і доправляли в Європу, звідки згодом до колоній постачалися промислові товари. Суть цієї політики у 1853 р. влучно охарактеризував Карл Маркс. Він писав: «Я знаю, що англійські промислові магнати у своєму прагненні покрити Індію залізницями керуються виключно бажанням здешевити доставку бавовни й іншої сировини, необхідної для їхніх фабрик» [3].

У країнах Сходу не плекали жодних ілюзій щодо свого місця і ролі в європейській імперській політиці. Так, приміром, доповідаючи королю з приводу прагнення англійців забезпечити собі концесію на будівництво залізничного сполучення Сіаму з узбережжям Андаманського моря, урядовці відкрито заявляли: «Ми лише санкціонуємо цю британську залізницю, якою транспортуватимуться товари до і від Моулмейн, збільшуючи британські прибутки і жодним чином не сприяючи нашому процвітання» [11, р. 82]. Справді, ця надзвичайно зручна для англійців лінія майже не представляла жодної користі для самого Сіаму, регіони якого й надалі лишалися не зв'язаними між собою, що стримувало розвиток національного господарського комплексу. Проте тайський уряд так і не наважився опиратися неминучому.

Уже в період залізничної лихоманки стало зрозуміло, що шалений темп рейкового будівництва рано чи пізно піде на спад. Крім фінансових він мав й інші наслідки – скорочення попиту на робочу силу, в тому числі й висококваліфіковану. У 1841 р. президент лондонського Інституту громадянських інженерів Джеймс Уокер заявив: «Якщо подивитися на кількість студентів, які навчаються за програмами громадянського будівництва у тих чи інших навчальних закладах... виникає логічне запитання: чи зможуть усі вони працевлаштуватися в країні? Я, відверто кажучи, маю щодо цього серйозні сумніви» [6, р. 508]. Постала небезпека загострення соціальних протиріч.

Британські інвестиції в зарубіжні залізничні проекти, відкривши широкі перспективи перед цими професійними групами, дозволили скоротити резервну армію робітників у метрополії і, як наслідок, частково знизити енергію соціального протесту. Інтернаціональність характеру інженерно-технологічної діяльності зумовила активізацію територіальних переміщень носіїв цих знань. Англійська дослідниця Керолін Догерті виділяє три характерні для зазначеного періоду моделі кар'єрної мобільності інженерів шляхів сполучення [8]. До першої відносяться ті, хто вже мав багаторічний

досвід роботи у Великій Британії. Їх, зазвичай за рекомендаціями з попередньої роботи, запрошували консультувати закордонні проекти. Характерні приклади: інженер-консультант Turin and Savona Railway Джеймс Абернеті, головний інженер-резидент Great India Peninsula Railway Джеймс Джон Берклі, інженер Cape Town Railway and Dock Company Вільям Джордж Брунджер, інженер-консультант усіх залізничних проектів бізнесмена та прем'єр-міністра Капської колонії Сесіла Родса Чарльз Меткалф, інженер-резидент French Great Northern Railway, пізніше – головний інженер на будівництві декількох залізниць у Північній і Південній Америці Вільям Ллойд та інші.

Друга модель представлена молодими і менш кваліфікованими спеціалістами, які з різних причин не змогли знайти роботу на батьківщині чи континентальній Європі. Серед них: інженер Victoria and Natividade Railway у Бразилії Девід Ангус, інженер-будівельник Chubut Railway у Патагонії Едвард Джонс Вільямс, інженер-консультант уряду Нової Зеландії Джон Блеккет. Одним із так званих «виштовхуючих факторів» для них було й матеріальне питання. У своїх мемуарах Ангус згадує, що в Бразилії його заробітна плата складала £400 на рік плюс поточні витрати. Для порівняння, у Великій Британії інженер на аналогічній посаді отримував лише £100 [8].

Третя модель представлена інженерами, які приїздили передусім у ті частини імперії, в яких уже працювали їхні родичі. Брат Девіда Ангуса Джордж працював на залізницях в Буенос-Айресі; сьогодні вже не можна достеменно з'ясувати, хто з них першим опинився в Бразилії. Генрі Денджерфілд, отримавши посаду в залізничній компанії свого дядька, переїхав до Індії. Джордж Полінг, головний підрядник Родса у Південній Африці, разом з братом емігрував у Капську колонію, продовживши свою кар'єру в тій же компанії, де працював їх батько.

Прокладення нових шляхів сполучення вимагало, перш за все, великої кількості професійних кадрів, які б володіли спеціальними знаннями та навичками в цій галузі. Однак колоніальні адміністрації не поспішали

розширювати мережу технічних навчальних закладів. Для прикладу: в Індії топографів випускало лише одне, засноване ще у 1794 р., інженерне училище в Мадрасі. Лише після проголошення суверенітету британської корони над англійськими володіннями в Індії (1858), в умовах гострого дефіциту спеціалістів для ведення проектних і будівельних робіт, по всій країні розпочалося створення мережі технічних коледжів. Навчання у них вирішувало прикладні цілі: готували молодший технічний персонал. До того ж послуги місцевих спеціалістів обходилися значно дешевше, ніж британців.

Насамкінець зазначимо, що зазвичай британські інженери за кордоном проектували і будували залізниці за англійською методикою та стандартами, без врахування специфіки клімату й інших регіональних особливостей. Скажімо, в Канаді під час будівництва мостів перевага надавалася імпортованим металевим конструкціям, хоча місцеві лісоматеріали обходилися значно дешевше [10, р. 75]. За словами Джорджа Полінга, британські військові інженери, які працювали на будівництві угандійської залізниці, так і не змогли адаптуватися до місцевих умов. Їхні прорахунки вимагали додаткових будівельних процедур, і, як наслідок, додаткових витрат часу та фінансових ресурсів [14, р. 219].

Разом з тим, взаємодія з іншою культурою, іншою ментальністю та способом мислення з часом накладала відбиток на взаємодіючі сторони. Співпраця з туземним персоналом дозволяла на основі існуючих норм проектування виробити унікальні для кожного району технічні вимоги й умови їх виконання. Так, приміром, у Японії британські інженери розробили нові методи укладки рейок, зведення залізних мостів і тунелів, в основу яких ліг віковий японський досвід гірничої промисловості й іригації [16].

Підсумовуючи, зауважимо: по-перше, з моменту зародження залізничного транспорту його переваги усвідомлювалися не лише передовими, але й периферійними країнами світу; по-друге, перед останніми, передусім через брак коштів, проблема розвитку власних залізничних мереж стояла особливо гостро; по-третє, Великобританія мала реальну можливість

надати не лише експертні знання, але й, що важливіше, необхідні капітали на їхнє будівництво; по-четверте, в інвестиціях були зацікавлені обидві сторони: як інвестор, так і сторона, яка залучала інвестиції; нарешті, по-п'яте, британські фінансові капітали несли не лише перспективи розвитку інфраструктури, але й загрозу державному суверенітету.

V. V. Dolid

BRITISH INVESTMENT AS A FACTOR OF FORMATION OF RAIL GLOBAL SOUTH (THE LATE XIX CENTURY)

It was determined stimulating effect on the development of British investments rail systems of colonies and countries the so-called "informal empire". It was done historical retrospective analysis of the formation of the British railway imperialism in the late nineteenth century.

Key words: colony, informal empire, railway imperialism, railway mania, investments.

V. V. Долид

БРИТАНСКИЕ ИНВЕСТИЦИИ КАК ФАКТОР СТАНОВЛЕНИЯ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНЫХ СИСТЕМ ГЛОБАЛЬНОГО ЮГА (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX В.)

Определено стимулирующее влияние британских инвестиций на развитие железнодорожных систем колоний и стран так называемой «неформальной империи». Осуществлен исторический ретроспективный анализ процесса становления британского железнодорожного империализма во второй половине XIX века.

Ключевые слова: колония, неформальная империя, железнодорожный империализм, железнодорожная мания, инвестиции.

Список використаної літератури та джерел

1. Глеб М. В. Имперская идея в Великобритании (вторая половина XIX века) / М. В. Глеб. – Минск: Белорусская наука, 2007. – 192 с.
2. Гобсон Дж. Империализм / Дж. Гобсон. – Ленинград: Рабочее издательство «Прибой», 1927. – 287 с.
3. Маркс К. Будущие результаты британского владычества в Индии / К. Маркс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lugovoy-k.narod.ru/marx/09/33.htm>
4. Ротштейн Ф. А. Международные отношения в конце XIX века / Ф. А. Ротштейн. – Москва – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1960. – 705 с.
5. Чиркова Е. Анатомия финансового пузыря / Е. Чиркова. – М.: Кейс, 2010. – 288 с.
6. Buchanan R. A. The Diaspora of British Engineering / R.A. Buchanan // Technology and Culture. – 1986. – Vol. 27, №3. – P. 501–524.
7. Darwin J. The Empire Project: The Rise and Fall of the British World-System, 1830–1970 / J. Darwin. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 800 p.
8. Dougherty C. The Fall and Rise of the British Railway Industry, 1847–1900 / C. Dougherty [On-line resource]. – Access Mode: http://www.academia.edu/212326/The_fall_and_rise_of_the_British_railway_industry_1847-1900
9. Edelstein M. The Determinant of UK Investment Abroad, 1870–1913: The U.S. Case / M. Edelstein // The Journal of Economic History. – 1978. – Vol. 34, Dec. – P. 980–1007.

10. Headrick D. R. *The Tentacles of Progress: Technology Transfer in the Age of Imperialism, 1850–1940* / D.R. Headrick. – Oxford: Oxford University Press, 1988. – 416 p.
11. Ichiro K. *Laying the Tracks: The Thai Economy and its Railways 1885–1935* / K. Ichiro. – Kyoto: Trans Pacific Press, 2005. – 327 p.
12. Lewin H. G. *Railway Mania and its Aftermath (1845–1852)* / H.G. Lewin. – Newton Abbot: Davis and Charles, 1968. – 526 p.
13. Odlyzko A. *The Railway Mania: Fraud, Disappointed Expectations, and the Modern Economy* / A. Odlyzko // *Journal of the Railway and Canal Historical Society*. – 2012. – № 215, Nov. – P. 2–12.
14. Pauling G. *The Chronicles of a Contractor: Being the Autobiography of the Late George Pauling* / G. Pauling. – Bulawayo: Books of Rhodesia, 1969. – 264 p.
15. *Railway Imperialism* / Edited by C. B. Davis, K. E. Wilburn. – Westport: Greenwood Press, 1991. – 225 p.
16. Richards T., Rudd C. *Japanese Railways in the Meiji Period, 1868–1912* / T. Richards, C. Rudd. – Uxbridge: Brunel University, 1991. – 38 p.
17. Smith A. *The Bubble of the Age; or, the Fallacies of Railway Investments, Railway Accounts, and Railway Dividends* / A. Smith. – London: Sherwood, Gilbert and Piper, Paternoster Row, 1848. – 83 p.

УДК 94(100) «1941»

СТВОРЕННЯ ПІВДЕННОГО ФРОНТУ У ЧЕРВНІ 1941 року: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

У статті аналізується історіографія питання створення Південного фронту у червні 1941 року. Ще в радянський період було оприлюднено факт щодо прийняття рішення про створення цього фронту за день до початку війни та існування інших фронтів. Але ні в радянський період, ні в пострадянський ця подія не викликала глибокого аналізу.

Ключові слова: *Південний фронт, історіографія, мемуари, війна, І. В. Тюленєв, М. В. Захаров, Г. К. Жуков, Політбюро ЦК ВКП(б).*

Одним із малоз'ясованих питань початку радянсько-німецької війни є питання про створення фронтів, в тому числі й Південного фронту. Україномовна версія «Вікіпедії» повідомляє про те, що «офіційно Південний фронт створений згідно з Директивою НКО № 04 від 23 червня 1941 року для об'єднання дій радянських військ проти військ супротивника, що розгорнулись на території Румунії». Тут звертає на себе увагу термін «офіційно», що може означати що було й «неофіційне» рішення. Скажімо, про Південно-Західний фронт йдеться, що він був «створений 22 червня 1941 року». Російськомовна версія «Википедии» повідомляє про те, що рішення про створення Південного фронту було прийнято на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 21 червня 1941 р., роблячи при цьому посилання на документ з назвою «Об организации фронтов и назначениях командного состава 21 июня 1941 г.». Далі в цій статті «Википедии» зазначається, що офіційно Південний фронт було створено згідно Директиви Ставки Головного Командування від 24 червня 1941 р. під № 20466. Отже, виникає питання, коли та яким органом було створено Південний фронт, чи прийнято рішення про його створення, так само як й інші фронти?

Таким чином, це питання має важливий зв'язок з науковими та практичними завданнями, пов'язаними з дослідженням подій, які передували початку німецько-радянської війни та першим її дням. Навколо цих подій продовжують точитися гострі дискусії як на науковому, так і на суспільно-політичному рівні.

Історіографія питання створення Південного фронту, так само й інших фронтів, носить фрагментарний характер. Дослідники цього періоду, якщо й звертали на це питання увагу, то акцентували увагу на його військово-технічний аспект, не пов'язуючи його з іншими стратегічними подіями. Виключенням тільки може слугувати праця М. Солоніна, у якій він намагався вирішити цю проблему на прикладі Північного та Північно-Західного фронту [7, с. 23-24]. На жаль, на перешкоді дослідження цього питання, як і багатьох інших питань з історії німецько-радянської війни, є брак документальних джерел, які досі є утаємниченими. В той же час мемуарна література, оприлюднення рішення політбюро дозволяє якщо не зробити остаточні висновки, то хоча б наблизитись до розв'язання цієї проблеми. Саме ця обставина спонукає визначити мету дослідження як історіографічний аналіз наявних джерел та публікацій щодо питання створення Південного фронту та його розгляд у контексті подій, що розвивалися напередодні німецько-радянської війни на просторі від Чорного до Білого морів.

У 1972 році побачило світ виправлене й доповнене 2-ге видання спогадів генерала армії І. В. Тюленєва. Уже тоді уважний читач міг звернути увагу на епізод, у якому генерал армії повідомив, що його 22 червня о 3-й годині ночі розбудив телефонний дзвінок, яким його було викликано до Кремля. Заїхавши дорогою до Генерального штабу, він, від іншого генерала армії Г. К. Жукова, дізнався, що німецька авіація бомбила Ковно, Ровно, Севастополь, Одесу. Прибувши до Кремля, його відразу було запрошено до кабінету К. Є. Ворошилова, який повідомив І. В. Тюленєва про те, що його призначено командувачем військами Південного фронту і що він повинен негайно відбути до місця призначення.

Далі генерал армії повідомляє, що він негайно прибув до штабу Московського воєнного округу, який він очолював, та видав наказ про виділення польового штабу для Південного фронту та про формування спеціального залізничного ешелону для відправки штабних працівників на фронт. Показовими у цих спогадах є й особисті рефлексії генерала на ці події: «Я был подготовлен к тому, что мы – на рубеже войны. И вот она началась... Однако в голове никак не укладывалось свершившееся... Дома все уже было готово к моему отъезду. Провожая, жена тихо спросила:

– Ваня, как ты думаешь, сколько будет продолжаться война?

Не знаю почему, но я сразу же ответил:

– Не меньше трех лет...»

Цей епізод у спогадах генерала завершується повідомленням про те, що вже увечері 22 червня потяг з польовим штабом Південного фронту вирушив з Москви, в одному з вагонів якого І. В. Тюленєв разом з виконуючим обов'язки начальника штабу фронту генерал-майором Г. Д. Шишеніним та членом Воєнної ради фронту О. І. Запорожцем вивчали район бойових дій та до пізньої ночі вели розмови «о предстоящих боях...» [8, с. 124-125].

Наприкінці 60-х років ХХ ст. маршалом М. В. Захаровим писалась історико-мемуарна книга присвячена діяльності Генерального штабу збройних сил СРСР. До речі, М. В. Захаров у 60-х роках обіймав посаду начальника Генерального штабу збройних сил СРСР, а у червні 1941 р. був начальником штабу Одеського військового округу (ОдВО). Але тільки у 1989 році, через сімнадцять років після смерті автора, ця книга була опублікована. Причиною такої тривалої затримки публікації була наявність у ній великої кількості фактичного матеріалу, який не відповідав офіційній позиції тодішньої влади. В тому числі книга містила розлогий матеріал про створення Південного фронту. Зокрема, маршал М. В. Захаров, писав: «21 червня 1941 року Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення створити Південний фронт в складі 9-ї та 18-ї армій. Управління останньої виділялось

з Харківського воєнного округу. Цим же рішенням Г. К. Жукову доручалось керівництво Південним та Південно-Західним фронтами, а К. А. Мерецкову – Північно-Західним фронтом» [2, с. 209]. До речі, М. В. Захаров відправляє Мерецкова на Північно-Західний фронт, управління якого знаходилось у м. Рига. Насправді його було направлено на Північний фронт (Карелія), про що стане зрозуміло з наступної цитати. З цитати М. В. Захарова зокрема й стало відомо, що створення Південного фронту стало логічним продовженням створення фронтів від Чорного до Білого морів задовго до 22 червня 1941 року.

Ситуація повністю прояснилася у 1998 році, коли було опубліковано повний текст документу щодо створення Південного фронту. Доцільно ще раз оприлюднити цей важливий документ.

«ОБ ОРГАНИЗАЦИИ ФРОНТОВ И НАЗНАЧЕНИЯХ КОМАНДНОГО СОСТАВА»

21 июня 1941 г.

Особая папка

I.

1. Организовать Южный фронт в составе двух армии с местопребыванием Военного совета в Виннице.
2. Командующим Южного фронта назначить т. Тюленева, с оставлением за ним должности командующего МВО.
3. Членом Военного Совета Южфронта назначить т. Запорожца.

II.

Ввиду откомандирования тов. Запорожца членом Военного Совета Южного фронта, назначить т. Мехлиса начальником Главного управления политической пропаганды Красной Армии, с сохранением за ним должности наркома госконтроля.

III.

1. Назначить командующим армиями второй линии т. Буденного.
2. Членом Военного Совета армий второй линии назначить секретаря ЦК ВКП(б) т. Маленкова.
3. Поручить наркому обороны т. Тимошенко и командующему армиями второй линии т. Буденному организовать штаб, с местопребыванием в Брянске.

IV.

Поручить нач. Генштаба т. Жукову общее руководство Юго-Западным и Южным фронтами, с выездом на место.

V.

Поручить т. Мерецкову общее руководство Северным фронтом, с выездом на место.

VI.

Назначить членом Военного Совета Северного фронта секретаря Ленинградского горкома ВКП(б) т. Кузнецова.

АП РФ. Ф. 3. Оп. 50. Д. 125. Лл. 75-76. Рукопись, подлинник, автограф Г. М. Маленкова. Имеются пометы и исправления» [9, № 596].

Отже, зміст цього документу чітко вказує на факт існування на час 21 червня Південно-Західного та Північного фронтів. Наявність цих фронтів підтверджується й іншими опосередкованими свідченнями. Зокрема, М. В. Захаров у своїй праці вказував на розпорядження Генштабу від 18 червня 1941 р., яким дозволялось вивести на польові командні пункти до 23 червня управління Західного (ЗахОВО) та Північно-Західного (ПриБОВО) фронтів. Ще раніше начальник Генерального штабу Г. К. Жуков 14 червня

1941 р. наказав командувачу КОВО вивести управління Південно-Західного фронту до Вінниці до 25 червня [2, с. 260].

Факт прийняття рішення щодо створення Південного фронту почав використовуватися в українській та російській історіографії. Зокрема, О. О. Печьонкін зазначив: «21 червня 1941 року, за декілька годин до вторгнення фашистської Німеччини, Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло таємну постанову з воєнних питань... Враховуючи, що командувачі військами прикордонних округів не мали достатнього досвіду керівництва оперативними об'єднаннями, Політбюро вирішило направити до них на допомогу двох замісників наркома оборони: Г. К. Жукова – до Києва, К. А. Мерецкова – до Ленінграду, де його й застала війна» [5, с. 20]. Але про створення чи існування фронтів автор тут не згадує. А от І. П. Макар навпаки акцентує увагу на тому, що 21 червня лише обговорювалося питання про створення Південного фронту, а також «одночасно передбачалось доручити генералу армії Г. К. Жукову загальне керівництво Південно-Західним та Південним фронтами, а генералу армії К. А. Мерецкову – Північним фронтом з виїздом на місце» [4, с. 8]. Важливим у цій цитаті є те, що автор визнає як доконаний факт існування на той час Південно-Західного та Північного фронтів.

Сучасні одеські історики у своїх працях також не оминають увагою питання щодо створення Південного фронту. Так, зокрема, В. А. Савченко та А. А. Філіпенко зазначили, що «21 червня політбюро ЦК ВКП(б) вирішило утворити Південний фронт» [6, с. 38], не пов'язуючи цю подію з іншими фронтами. Далі вони пишуть, що «польове управління Південного фронту було сформоване з кадрів, що були виділені штабом Московського військового округу. Цей штаб виявився абсолютно необізнаним з молдавським театром воєнних дій та з військами. Начальник штабу МВО генерал-майор Г. Д. Шишенін був незадоволений новим фронтовим призначенням. Генерал Тюленєв, який став командувачем Південного фронту, вважав це призначення своїм «пониженням» [6, с. 42]. І далі: «Саме

прибуття штабу на фронт та прийом військ під нове командування не виправдано затягнулось. Тільки 24 червня управління фронтом прибуло до Вінниці, де за наказом Ставки було розгорнуто командний пункт. Але Вінниця була далеко від Прута, де проходив фронт, та й у курс справи штаб входив більше тижня» [6, с. 43].

Така позиція одеських істориків перегукується з позицією М. В. Захарова, який наголошував, що формування польового управління Південного фронту покладалось не на Одеський округ, що виглядало б більш доцільно, а на штаб Московського воєнного округу (МВО). Далі генерал обґрунтовував свою думку тими аргументами, що штабісти МВО не знали нового театру воєнних дій, його особливостей, стану військ, їх можливостей та задач. Часу у них для освоєння було обмаль, відповідно, на думку генерала, таке рішення не відповідало обставині і явно було невдалим. До всього, керівництву новоствореного фронту необхідно було уже в умовах війни перебазуватися на нове місце, заново організувати й налагоджувати управління військами, забезпечувати нові підрозділи матеріально-технічними засобами тощо. Безумовно, успішно вирішувати всі ці завдання управління фронту не могло, що в свою чергу негативно відобразилось на діях військ, які були підпорядковані фронту. Тому М. В. Захаров сформулював позицію, згідно якої найбільш доцільним було б формування управління Південним фронтом на базі апарату ОдВО, підсиливши його основні ланки найбільш підготовленими офіцерами МВО. Тим більше, що такі заходи були передбачені мобілізаційним планом ОдВО.

Однак така оцінка створення фронту М. В. Захаровим та одеськими істориками базується на факті початку війни, яка стала дійсністю. Але ж рішення про створення фронту приймалося 21 червня, коли ще війни не було. Відповідно й логіка цього рішення була зовсім іншою.

У цій ситуації ключовим видається факт місця перебування штабу фронту у Вінниці. Адже мова йшла не просто про створення фронту, а й про координацію його діяльності з Південно-Західним фронтом, управління

якого вже знаходилось у м. Тернополь. Координацію з виїздом на місце мав здійснювати Г. К. Жуков, який обіймав посаду начальника Генерального штабу. У своїх спогадах він так описав свою місію: «Примерно в 13 часов (22 червня – Ш. О.) мне позвонил И. В. Сталин и сказал:

— Наши командующие фронтами не имеют достаточного опыта в руководстве боевыми действиями войск и, видимо, несколько растерялись. Политбюро решило послать вас на Юго-Западный фронт в качестве представителя Ставки Главного Командования... Вам надо вылететь немедленно в Киев и оттуда вместе с Хрущевым выехать в штаб фронта в Тернополь. Я спросил:

– А кто же будет осуществлять руководство Генеральным штабом в такой сложной обстановке?

И. В. Сталин ответил:

– Оставьте за себя Ватутина. Потом несколько раздраженно добавил:

– Не теряйте времени, мы тут как-нибудь обойдемся.

Я позвонил домой, чтобы меня не ждали, и минут через 40 был уже в воздухе» [1, с. 268]. Далі у своїх спогадах майбутній маршал вказує на Директиву № 3, один із пунктів якої наказував арміям Південно-Західного фронту 26 червня оволодіти районом Любліна.

У цій історії зі створення Південного фронту звертає на себе увагу той факт, що ключові рішення у цій сфері приймалися Політбюро й до відома військового командування вони не доводились. З цього приводу М. В. Захаров писав: «Про створення Південного фронту на базі управління МВО штаб ОдВО на той час не знав» [2, с. 279]. Далі він розповідає, що про прибуття штабу Південного фронту до Вінниці йому телефоном повідомив І. В. Тюленєв, який, перш за все, попросив прислати йому карту з обстановкою та декілька телефонних апаратів. Це прохання було негайно виконане. А вже наступного дня І. В. Тюленєв наказав надіслати до Вінниці

винищувальну авіацію, тому що остерігався висадки ворожого десанту. «В 9-й армії було всего лишь четыре полка истребителей. Поэтому командующему фронтом было доложено, что мы можем выделить не более двух, максимум три истребительные эскадрильи. Если память мне не изменяет, была послана одна эскадрилья и то напрасно: никаких воздушных десантов в район Винницы противник не выбрасывал», – так М. В. Захаров завершив опис процесу формування Південного фронту [2, с. 279].

Ще раніше відбувалось чимало втаємничених подій, які також були оприлюднені М. В. Захаровим. Розлога цитата з його книги демонструє атмосферу, у якій відбувалась передислокація військ з внутрішніх округів ближче до кордону: «Помнится, как в начале июня начальник ВОСО Одесского военного округа полковник П. И. Румянцев зашел ко мне, в то время начальнику штаба ОдВО, в кабинет и тайно доложил, что за последние дни с ростовского направления через станцию Знаменка идут «аннушки», которые выгружаются в районе Черкасс. Через два дня мною была получена телеграмма из Черкасс за подписью заместителя командующего войсками Северо-Кавказского военного округа М. А. Рейтера, в которой испрашивалось разрешение занять несколько барачных складов нашего округа для размещения имущества прибывающих в этот район войск с Северного Кавказа. Поскольку штаб ОдВО в то время в интересах секретности еще не был информирован Генштабом о сосредоточении здесь войск, я позвонил по ВЧ в Оперативное управление Генштаба. К телефону подошел заместитель начальника управления А. Ф. Анисов. Я сообщил ему о телеграмме, полученной от М. А. Рейтера, и попросил разъяснить, в чем дело. Анисов ответил, что телеграмму надо немедленно уничтожить, что Рейтеру будут даны необходимые указания Генштабом, а штабу округа в это дело не следует вмешиваться» [2, с. 259].

До речі, Г. К. Жуков у своїх спогадах коротко зазначив, що «22 червня Прибалтійський, Західний та Київський особливі військові округи були перетворені відповідно на Північно-Західний, Західний та Південно-Західний

фронти». Хоча описуючи події травня він зазначав, що «наприкінці травня Генеральний штаб дав вказівку командувачам прикордонними округами терміново приступити до підготовки командних пунктів, а в середині червня було наказано вивести до них фронтові управління: Північно-Західний фронт – в район Паневежиса; Західний – в район Обуз-Лесни; Південно-Західний – до Тернополя; Одеський округ у якості армійського управління – до Тирасполя. До цих районів польові управління фронтів та армій повинні були вийти до 21-25 червня» [1, с. 241]. З цієї цитати видно, що у переліку фронтів відсутній Південний фронт, а мова йде про ОдВО.

Більше того, ще 9 травня 1941 р. у наказі наркома оборони, яким передбачалось мати на фронті у воєнний час санітарно-епідеміологічні лабораторії, мова йшла про створення санітарних складів, в тому числі «5-ти для развертывавшегося Западного фронта» [3, с. 56].

Таким чином, можна вважати доведеним фактом прийняття рішення про створення Південного фронту Політбюро ЦК ВКП(б) 21 червня 1941 р., а також існування інших фронтів, у всякому разі їх управлінь. Лише залишається нез'ясованим час прийняття рішення про їх створення та які завдання перед ними ставилися. Що стосується Південного фронту, то М. В. Захаров частково дав відповідь на це питання, зазначивши, що «фронту ставились следующие задачи: оборонять государственную границу с Румынией, а в случае перехода и перелета противника на нашу территорию – уничтожать его и быть готовым к решительным наступательным действиям» [1, с. 279].

Рішення про створення Південного фронту, так само як й інших фронтів, приймалося Політбюро ЦК ВКП(б) у суворій таємниці, командування ОдВО про його створення не було поінформоване й дізналося про його існування тоді, коли генерал армії І. В. Тюленєв прибув до Вінниці. Як видно зі спогадів Г. К. Жукова та І. В. Тюленєва, про це рішення їх також не було повідомлено. Так само трималося у таємниці багато інших заходів, які здійснювалися військово-політичним керівництвом країни.

THE OPENING OF THE SOUTH FRONT IN JUNE 1941: HISTORIOGRAPHY OF THE QUESTION

This article analyzes the historiography of the opening of the South front in June 1941. The existence of plans for opening the South front was made public a day before the start of the War, was made public already during the Soviet period, as well as the existence of other fronts. However, neither in Soviet period, nor after the collapse of Soviet Union, this fact did not stimulate deeper analysis.

Key words: *South front, historiography, memoires, War, I. V. Tiulieniev, M. V. Zaharov, G. K. Zhukov, Politburo*

A. G. Шишко

СОЗДАНИЕ ЮЖНОГО ФРОНТА В ИЮНЕ 1941 ГОДА: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

В статье анализируется историография проблемы создания Южного фронта в июне 1941 года. Еще в советский период были опубликованы материалы о принятии решения о создании этого фронта за день до начала войны и о существовании других фронтов. Но ни в советский период, ни в постсоветский это событие не было всесторонне проанализировано.

Ключевые слова: *Южный фронт, историография, мемуары, война, И. В. Тюленев, М. В. Захаров, Г. К. Жуков, Политбюро ЦК ВКП(б).*

Список використаної літератури та джерел

1. Солонин Марк. Бочка и обручи, или когда началась Великая Отечественная война / Марк Солонин. – Дрогобич: «Відродження», 2004. – 446 с.

2. Тюленев И. В. Через три войны. Изд. 2-е испр. и дополн. / И. В. Тюленев. – М.: Воениздат, 1972. – 240 с.
3. Захаров М. В. Генеральный штаб в предвоенные годы / М. В. Захаров. – М.: Воениздат, 1989. – 318 с.
4. 1941 год: В 2 кн. Кн. 2. / Сост. Л. Е. Решин и др.; Под ред. В. П. Наумова; Вступ. ст. акад. А. Н. Яковлева. – М.: Междунар. фонд «Демократия», 1998. – 752 с.
5. Печенкин А. А. Нарком обороны СССР И. В. Сталин и его заместители / А. А. Печенкин // Военно-исторический журнал (ВИЖ). – 2005. – № 8. – С. 20-26.
6. Макар И. П. Из опыта планирования стратегического развертывания Вооруженных Сил СССР на случай войны с Германией и непосредственной підготовки к отражению агрессии / И. П. Макар // ВИЖ. – 2006. – № 6. – С. 3-9.
7. Савченко В. А., Филиппенко А. А. Оборона Одессы. 73 дня героической обороны города / В. А. Савченко, А. А. Филиппенко. – М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2011. – 447 с.
8. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. В 2 т. Т. 1 / Г. К. Жуков. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 415 с.
9. Иванцов В. А., Шелепов А. М., Гладких П. Ф. О подготовке медицинских служб приграничных военных округов СССР / В. А. Иванцов, А. М. Шелепов, П. Ф. Гладких // ВИЖ. – 2005. – № 11. – С. 54-57.

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ПАРАМЕТРИ АЗІАТСЬКИХ СОЦІУМІВ (ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ РАКУРС)

У статті представлено обґрунтування застосування цивілізаційного підходу до історії азіатських соціумів, аналіз основ просторово-часових параметрів і динаміки азійських регіональних цивілізацій.

Ключові слова: *азіатські соціуми, цивілізаційний підхід, регіональні цивілізації, синтезовані світоглядні системи.*

У європоцентричному історичному дискурсі епохи Модерну Західна цивілізація розглядалася як виразник об'єктивних законів природи для усіх часів і народів. Їм слід або перетворити свої соціальні умови і наслідки, або загинути. На узагальнюючому рівні історична перспектива людства зводиться до єдиної гомогенної соціальної конструкції європейського типу. Простіше кажучи – усі дороги ведуть до єврокапіталізму. У контексті прийдешньої гомогенної світ-системи азіатські соціокультурні спільності – зникаючі величини, а перспектива сходознавства зводиться до вивчення «світла згаслих зірок».

У останній третині ХХ століття криза світоглядної парадигми епохи Модерну, окрім цього, проявилася в критиці європоцентристського бачення історії. У контексті позначеної тенденції сформувався радикальний напрям, ініційований Е. Саїдом, представників якого європейське сходознавство вважає колоніальним дискурсом. Вони розглядають традиційну західну історіософію як міфологію, яка приписує іншим культурам властивості, що визначаються не їх власним характером, а формою їх ставлення до західної культури. Відповідно, Схід – це не об'єкт дослідження, а концептуальний фантом, ментальний конструкт, якому сходознавці намагалися надати історичної форми вбудовуючи в нього емпіричний матеріал. Дефініції,

вживані в європейському сходознавстві (каста, плем'я, поселення і т. д.), - не більше ніж породження імперської свідомості. Отже, ця історіографія, що базується на цих поняттях, позбавлена когнітивного статусу [6, с. 14.-16.; 5с.158-165;12,с.199;14,с.3-19;15,с.66;16,с.17-20;17.с.14;4.33-60.].

Різке критичне ставлення представників постмодернізму до теорії історії пояснюється їх неприйняттям глобальних пояснювальних схем як таких. Проте не можна не визнати, що категорія «Схід», як базова для сходознавства, яке отримало інституціонального оформлення у епоху Модерну, не має реального евристичного потенціалу. Спрощеність дуальної схеми Захід-Схід (незахід) очевидна.

Мотивація необхідності диференційованого підходу до азіатських суспільств була представлена ще у веберівській типологізації світових релігій. У роботах М. Вебера обґрунтовувався генетичний зв'язок ісламу з іудаїзмом і християнством, типологічна спільність цих релігій. [1, с.153-208]. Теза про безпосередній зв'язок ісламу з християнством є присутньою і в роботах А. Дж. Тойнбі, який писав, що іслам «пробив собі шлях у світ як програма реформування сучасної йому практики християнства з метою позбавитися від зловживань і порушень»[7, с. 163].

У контексті позначеної проблеми, нас цікавить так само факт визнання і К. Ясперсом троякої історичної модифікації періоду «Осьового часу»: китайської, індійської і західної (середземноморської) [10, с. 33]. Ісламська цивілізація формувалася в контексті середземноморського типу духовності. Схід в його традиційному розумінні (уся Азія і Північна Африка) не є історичною категорією, оскільки не є соціокультурною спільністю, і найголовніше, не може бути об'єктом системного аналізу.

Відповідно, актуалізується застосування цивілізаційного підходу до історії азіатських соціумів, пошуки глибшого розуміння їх суті. У останній третині ХХ ст. були висунені цілісні, методологічно обґрунтовані концепції, обумовлені сприйняттям історії як процесу становлення і взаємодії цивілізацій (від локальних до регіональних). Цивілізаційна специфіка

визначається способами вирішення таких фундаментальних протиріч людського буття, як протиріччя між людиною і природою, соціумом і індивідом, традицією й інновацією.

Цивілізації розглядаються як цілісні соціокультурні універсуми, символічно організовані утворення, які виходять за межі локального суспільства або конкретних структур. Відповідно цивілізаційний аналіз – це вивчення сукупності значних соціальних інститутів і символічних структур, які з'єдналися в результаті тривалого історичного розвитку і стали компонентом цілісного емпірично даного утворення [3, с. 40-45; 11с. 320-340; 13, с. 1-17].

Безумовно, наукове осмислення вказаних символічних структур, тобто базових цивілізаційних духовних цінностей як постійної даності – є найважливішою проблемою філософії, культурології, релігієзнавства. Проте, визнаючи існування двох основних «зрізів» цивілізації – символічного і інституціонального – слід враховувати, що в реальній історії ці зрізи зливаються в практиці людської поведінки. Саме людська поведінка є об'єктом аналізу для історика, який використовує цивілізаційний підхід. Специфіка наукового пошуку представників сходознавства спочатку сприяє міждисциплінарній інтеграції, орієнтуючи дослідника на осмислення соціуму, що вивчається, в його багатofакторній соціокультурній реальності, нерозривному внутрішньому зв'язку суспільно-економічних, релігійних, соціально-психологічних аспектів. Відповідно, адаптація цивілізаційного підходу в науковому полі сходознавчих досліджень відповідає їх сутнісному сенсу. Найважливішою методологічною проблемою вивчення азійських регіональних цивілізацій є визначення їх просторово - часових параметрів. У сучасних дослідженнях, як правило, виділяються три азійські цивілізації: Далекосхідна, Індійсько-південноазійська та Ісламська .

Початкова грань становлення цих регіональних цивілізацій визначається «Осьовим часом». Відмітимо, концепція «Осьового часу» являється ключовою в сучасній філософії історії, культурології і політології. Суттю цієї

епохи (800 р.- 200 р. до н.е.), згідно К. Ясперсу, була глобальна революція свідомості, боротьба «раціональності і раціонально перевіреного досвіду проти міфу (логосу проти міфу)» [10, с. 88-89]. У зазначений період були створені передумови для розвитку мега етнічних способів соціонормативної регуляції, які усвідомлювалися і затверджувалися в релігійно-філософських системах. У середземноморському регіоні домінуючою тенденцією була зміна пануючої форми свідомості – релігійна витіснила міфологічну.

Проте К. Ясперс не зміг визначити, що спочатку розвиток способу раціоналізації в китайському і індійському соціумах-центрах йшло відмінним від західного шляхом. У Китаї та Індії в зазначений період не було звичної для європейців боротьби протилежностей, логос не боровся з міфом, фактично магічно-онтологічне мислення інкорпоровалося новими світоглядними парадигмами, які творилися через повернення до «попереднього». Упродовж першого тисячоліття нашої ери в процесі становлення і взаємодії цих двох регіональних центрів сформувалися синтезовані світоглядні системи: індуїстсько-буддистська і конфуціансько-даосько-буддійська триєдність. Слід визнати, що це комплексні багатовимірні системи, існування яких обумовлене релігійним плюралізмом.

Системи, що включають організаційно оформлені релігійні традиції з властивими їм далеко не схожими орієнтаціями. Кожна з цих традицій несе відповідне навантаження в процесі соціальної регуляції і проявляється більш або менш інтенсивно залежно від історичних умов. Ці комплексні багатовимірні системи детермінують суспільство не лише в духовному і соціальному плані, але і визначають його соціокультурну самоідентифікацію і спадкоємність, тобто є цивілізаційною основою. Тип мислення, на основі якого формувалися Далекосхідна і Індійсько-південноазійська цивілізації, свідчить про їх певну спільність [8,с. 222;9, с. 7;2, с. 24-34]

Ця спільність може бути виражена в понятті «осьовий Схід». Слід підкреслити, що не йдеться про протиставлення «осьового Сходу» Заходу в традиційній для європейської науки бінарній опозиції. В той же час певна

спільність основ мислення, що властива двом центрам «осьового Сходу», не означає відсутності значущих інституціональних відмінностей між ними. Ці відмінності, їх прояви в історичній реальності повинні стати об'єктом аналізу на основі цивілізаційного підходу, методологічні принципи якого обумовлені сприйняттям історії як процесу становлення єдності людства в його соціокультурному різноманітті .

I. D. Chernykh

CIVILIZATIONAL PARAMETERS OF ASIAN SOCIUMS (THEORETIC-METHODOLOGICAL ASPECT)

The article presents the point of applying the civilization approach to the history of Asian sociums, analysis of the foundations, time-space parameters and dynamics of the Asian regional civilizations.

Key words: *Asian sociums, civilization approach, regional civilizations, synthesized world-outlook systems.*

И. Д. Черных

ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЕ ПАРАМЕТРЫ АЗИАТСКИХ СОЦИУМОВ (ТЕОРЕТИКО- МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ РАКУРС)

В статье представлено обоснование применения цивилизационного подхода к истории азиатских социумов, анализ основ, пространственно-временных параметров и динамики азиатских региональных цивилизаций.

Ключевые слова: *азиатские социумы, цивилизационный подход, региональные цивилизации, синтезированные мировоззренческие системы.*

Список використаної літератури та джерел

1. Вебер М. Социология религии (типы религиозных сообществ) // Работы М.Вебера по социологии и религии и идеологии. М., 1985, С. 153-208.
2. Григорьева Т. П. Дао и логос (встреча культур). - М., 1992.
3. Ерасов Б. С. Цивилизации: Универсалии и самобытность. – М., 2002.
4. Ионов И. Н. Новая глобальная история и постколониальный дискурс/История и современность.-2009 .- № 2.-сс.33-60.
5. Немчинов В. А. «Геном» Востока: опыт и междисциплинарные возможности// Восток.-2004.-№6.-С.158-165.
6. Саїд, Едвард В. Орієнталізм / Пер. з англ. В.Шовкун. - К., 2001.
7. Тойнби А.Дж. Цивилизация перед судом истории. М, 1995.
8. Юнг К. О психологии восточных религий и философии. – М., 1994.
9. Юнг К.-Г. Психологические комментарии к «Тибетской книге мертвых» // Тибетская книга мертвых. - СПб., 1999.
10. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991.
11. Eisenstadt SH.N. Civilizational dimension of modernity. Modernity as distinct civilization./International Sociology Vol. 16, No. 3, 2001 p.320-340
12. Hopkins A. G. Back to the Future: from National History to Imperial History / Past and Present. – Oxford, 1999. – № 164. – P.181-200.
13. Kavolis V.Civilization Analysis as a Sociology of Culture. N.Y.- 1995.
14. Macfie A. L. Orientalism (London: Pearson Education, 2002)
15. Said E.W/. Culture and Imperialism. London, 1994.
16. Turner B. Marxism and the End of Orientalism. L.1978 .
17. Young R. White Mythologies. Writing History and the West.L.,N.Y.- 1900.

УДК 94(410)“1899/1902”+355.48

**АНГЛО-БУРСЬКА ВІЙНА 1899 -1902 рр. ТА АРТУР КОНАН ДОЙЛ:
ПІЗНЬОВІКТОРІАНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДІЙСНІСТЬ
ІНТЕЛЕКТУАЛА**

В статті розглядаються політичні погляди А. Конан Дойла на матеріалах його праці про англо-бурську війну. Особлива увага приділяється на те, як автор трактував британську колонізацію Південної Африки, причини, наслідки та моральні аспекти війни. Аналізується його бачення ролі та місця Великої Британії в міжнародних та колоніальних процесах в кінці XIX – на початку XX ст.

***Ключові слова:** Артур Конан Дойл, Велика Британія, англійське суспільство, суспільна думка, Південна Африка, колоніалізм, імперіалізм.*

Видатний англійський письменник та громадський діяч Артур Ігнатіус Конан Дойл (1859-1930) придбав світову популярність завдяки створенню незабутніх детективних образів в пригодницькій літературі. Для меншого кола читачів його ім'я асоціюється із діяльністю по популяризації модного захоплення пізньовікторіанського суспільства – спіритуалізму. І тільки безпосередньо зацікавленим дослідникам відомо, що перу А. Конан Дойла належить один з перших історико-публіцистичних творів про англо-бурську війну 1899-1902 рр.

Історичний цикл праць А. Конан Дойла почався з кінця 1880-х рр., а саме, з публікації у лютому 1888 р. роману про спробу скинення Якова II – Монмутське повстання 1685 р. Можна припустити, що прагнення письменника до серйозної, продуманої літератури, звернення до реального історичного минулого пов'язане із втомою від вигаданого персонажа Шерлока Холмса. В подальшому А. Конан Дойл зацікавився періодом

Сторічної війни та наполеонівськими війнами. Під час роботи над працями історичного характеру англійський публіцист студіював наукову літературу, звертався до джерел, чим заслужив високу оцінку як літературних критиків, так і відомих істориків-сучасників.

Оскільки за освітою А. Конан Дойл був лікарем і навіть мав медичну практику, пов'язану перш за все з офтальмологією, з початку англо-бурської війни він відправився працювати у військово-польовий шпиталь. Він служив добровольцем в Лангманському польовому шпиталі в березні-червні 1900 р. Таким чином, в англо-бурській війні А. Конан Дойл приймав нетривалу, але безпосередню участь. Своїй участі він присвятив декілька публіцистичних нотаток, де пояснював, що працював виключно як доброволець за власний рахунок [1, с. 490], розповідав про тяжку працю лікарів та санітарів в госпіталях Південної Африки під час епідемій, де працював сам [4, с. 483-487], тощо. Примітно, що в своєму дослідженні публіцист майже не посилався на свою участь у війні, тому робота не мала мемуарний характер.

Знаходячись під впливом від побаченого, А. Конан Дойл написав коротенький огляд війни, який мав успіх. В 1900 р. він опублікував велику за об'ємом книгу «Велика Бурська війна», в деяких перекладах «Англо-бурська війна», оскільки в сучасній англійській історіографії офіційно визнається назва «південноафриканська англо-бурська війна 1899-1902 pp.» (the South African Anglo-Boer War of 1899-1902) [5].

В цій праці А. Конан Дойл не тільки висловив свою власну думку з приводу подій та їх причинно-наслідкові зв'язки, але й задокументував велику кількість фактів, фактично утворивши хронічку від утворення бурських держав і закінчуючи підписанням мирного договору.

А. Конан Дойл вважається першим істориком англо-бурської війни. Перше видання його роботи було надруковане в кінці 1900 р., коли англійці вважали закінчення війни справою часу і фактично поставили в цій справі крапку. Проте, війна несподівано для англійців тривала і затягнулась до підписання мирного договору в травні 1902 р. Тому А. Конан Дойл постійно

переписував свою роботу, доповнюючи її новими розділами. В результаті, праця А. Конан Дойл витримала 18 перевидань, які, по суті, являють собою різними творами, що відрізняються один від одного структурою та змістом. Наприклад, перше видання 1900 р. містило 554 сторінки та 30 розділів [6], а перевидання 1902 р., опубліковане в Нью-Йорку під назвою «Війна в Південній Африці. Причини та перебіг», умістилось всього в 150 сторінках та 11 розділах. При цьому американське видання містило розділи, які відсутні в усіх інших варіантах: «Про концентраційні табори», «Про спалення ферм», «Британські солдати в Південній Африці» і так далі. Одна із останніх та найбільш повних редакцій складала 700 сторінок тексту з картами та додатками.

В історійко-публіцистичних працях А. Конан Дойла чітко простежується характерний для пізньовікторіанської інтелігенції «інтелектуальний імперіалізм», що захищав інтереси Британської імперії та виправдовував їх методи. У вступі до американського видання письменник відмічав: «Не думаю, що будь-яка безпристрасна людина спроможна тлумачити факти без розуміння того, що Британський уряд зробив усе можливе задля запобігання війни, а британська армія поводи́ла себе гуманно [7, р. 1]. Дії британського уряду по відношенню до місцевих племен автор охарактеризував як «непопулярну роль захисника слуг-туземців», з цього він робив висновок про причини суперечок, що розгорнулись в 1830-ті рр., між «старими переселенцями», які практикували рабство в бурських республіках та «новою адміністрацією», яка жила за британськими законами, які його забороняли [7, р. 3-4].

В художніх творах А. Конан Дойла можна помітити ксенофобські мотиви, в тому чи іншому ступені притаманні усім його консервативним сучасникам-британцям. Наприклад, один з таких творів – це повість «Знак чотирьох», опублікований ще в 1890 р., за 9 років о англо-бурської війни [10; 9]. В історії англо-бурської війни у нього часто зустрічались епітети «дикуни», «люті племена» в протигагу «гордівливій англо-саксонській расі»

[7, р. 5]. При цьому А. Конан Дойл зовсім не бачив зв'язку між європейською колонізацією та скороченням місцевого населення, пояснюючи цей процес суто «європейськими хворобами, що розчистили країну для нових хазяїв» [2, с. 10].

А. Конан Дойл описав бурів як «твердолобих фермерів з архаїчною теологією та сучасними рушницями» [2, с. 8]. В усьому іншому він надавав їм позитивну оцінку, відмічаючи їх відвагу та працелюбство. За небезпекою, що вони представляли для Великої Британії, письменник порівнював їх із «армією Наполеона» [2, с. 8]. «Побажай ці люди добровільно стати нашими співгромадянами – вони були би більш цінним придбанням аніж усі золоті шахти Трансваалю» [2, с. 80], – таким чином висловив своє відношення до бурів А. Конан Дойл, коли описував співвідношення та боєздатність сил сторін напередодні війни. Вся концепція війни А. Конан Дойла зводилась до «війни білої людини» [2, с. 74], тому вимагала поважного відношення до обох сторін. Тобто письменник відносився до ворога з повагою і не схилився до демонізації його образу в очах британців. Звісно, джентльменське відношення до бурів пояснювалось бажанням зобразити сурового, безжалісного та сильного ворога, якому протистоїть імперія, а не звичайним фермерам, котрі бажали захистити свою землю та свій звичний лад життя.

Завоювання бурських володінь англійцями на початку XIX ст. А. Конан Дойл виправдовував в суто імперіалістичній манері. Поступове витиснення нащадків голландських колоністів з прибережних територій всередину континенту він також виправдовував, пояснюючи цей процес двома критеріями: «правом завоювання» та «правом купівлі» [2, с. 11; 7, р. 2]. Автор посилався на прецеденти з колоніального та фронтірного минулого США. Апеляція до «права завоювання» у А. Конан Дойла зустрічалась декілька разів, коли він згадував колонізаційні процеси на Півдні Африки в другій половині XIX ст. Причому, описуючі події після першої англо-бурської війни 1880-1881 рр., дії бурів він називав агресивними, тому що вони «розповзались» на чужі (тобто британські) володіння. З його точки

зору, це була флібустьєрська колонізація, так як були встановлені законні кордони, які вони не мали право порушити. Британське просування на ті ж самі території в середину африканського континенту А. Конан Дойл виправдовував відсутністю у Лондона будь-яких зобов'язань та все тим же «правом завоювань» [2, с. 26-27, 29]. Таким чином, в наявності класичний приклад подвійних стандартів та імперської риторики для виправдання експансії.

В такому ж імперському ключі А. Конан Дойл трактував й першу англо-бурську війну 1880-1881 рр. За його версією, англійці переслідували благородну мету «без жадоби та егоїзму» [2, с. 23], яка полягала у намаганні захистити бурів від місцевих племен та безпеці власних колоній.

Причини другої англо-бурської війни 1899-1902 рр. А. Конан Дойл вказав достатньо об'єктивно. Відкриття крупних родовищ золота та алмазів, безумовно, відіграло вирішальну роль у захопленні бурських республік. Проте, вікторіанський письменник та публіцист дотримався ідеологічного напрямку, поклавши провину за війну на нащадків голландських колоністів. За його версією, бури не могли власноруч добувати та використовувати багатства своєї країни та були змушені запросити найкращих спеціалістів, котрі, головним чином, були представниками «англо-кельтської раси»: шахтарі-корнуельці, керівники-англійці, інженери-американці [2, с. 31]. Саме вони – чужинці, котрих бури називали уїтлендерами, – склали більшість економічно активного населення. А. Конан Дойл пояснив спроби бурів захистити свою країну від напливу іммігрантів жадібністю: «звичайні життєві цінності, притаманні фермеру, були повалені перед спокусою золотом» [2, с. 32]. З цього він зробив висновок, що у запалі жадоби бури піддавали іммігрантів, які на початку 1890-х рр. розгорнули справжню флібустьєрську колонізацію, всілякому політичному та юридичному пригнобленню. Дискримінація уїтлендерів, на думку А. Конан Дойла, укладалась у 8 пунктів. Головне до чого зводилось звинувачення бурів – це високі податки без можливості приймати участь в політичному житті на усіх

рівнях від місцевого до державного управління [2, с. 32-33]. Права бурів на ці землі по «праву завоювання» А. Конан Дойл не визнавав на тій підставі, що вони не могли їх повністю заселити та ефективно ними розпоряджатися [2, с. 36]. В цьому аргументі простежується ще одна формула імперіалізму: «право завоювання» має підтримуватись політичною та військовою міццю, з чим А. Конан Дойл був повністю згоден.

Йоханнесбургське повстання 1895 р., на думку А. Конан Дойла, було справедливою відповіддю уїтлендерів на пригноблення їх громадських прав. Це добре демонструється в його вислові: «...їм нема необхідності каятися за повстання проти тиранії, якій не підвергалась жодна людина нашої раси» [2, с. 39]. Автор приділяв багато уваги політиці погіршення бурськими республіками правил отримання громадянства, для того щоб підкреслити правомірність відповіді з боку англійців. Вторгнення англійців із Капської колонії, відоме як «рейд Джейсона», авантюрне та стихійне за своїм характером, було розкритиковане письменником як «несправедливий захід» [2, с. 79].

А. Конан Дойл приводив промови та доповіді комісара в Південній Африці сера Альфреда Міллера в якості підтвердження того, що у британців не було можливості не втручатися в справи бурів, щоб врятувати репутацію Великої Британії та захистити права їх підданих. В цих цитатах простежувався ще один ідеологічний штамп, який А. Конан Дойл активно підтримував: «Видовище тисячі британських підданих, котрі утримувались на положенні рабів, знаходились під гнітом постійних утискань і даремно закликаючи до Уряду Її Величності із благанням про встановлення Справедливості, підривали вплив та репутацію Великої Британії в домініонах королеви» [2, с. 51]. Ідея турботи про свій «народ» на території чужої держави, в яке вони приїхали грабувати через монополії та концесії, в черговий раз вказує на імперський характер аргументації автора щодо причин англо-бурської війни. При цьому прибічники цієї ідеї ігнорували явну нестиковку: якщо уїтлендери залишались підданими Її Величності, то не

було підстав наділяти їх виборчими правами іншої держави, і в разі отримання цих прав це означало би що вони намагались відмовитись від підданства Великої Британії.

А. Конан Дойл і раніше висловлював імперіалістичні ідеї, хоча й в розрізненому, безсистемному вигляді. Він публікувався в англійських виданнях для дітей та молодіжі, які підтримували достатньо популярні на той момент ідеї імперіалізму. За свідченням цього сучасника, письменника та мандрівника Френка Баллена, «на світанку ХХ ст. кожен британський хлопчик був впевненим імперіалістом» [8, р. 1].

Ще одна імперська ідея простежувалась при описі А. Конан Дойлем африканерів – голландських мешканців англійських колоній Південної Африки. Серед всього іншого, він порівнював їх з бурами: «африканери з одного боку одноплемінники бурів, з іншого британські піддані, і насолоджувались благоденством ліберальних законів, подібність яких ми палко бажали би бачити в Трансваалі» [2, с. 52]. В цьому вислові продемонстрована місіонерська ідея, яка в міркуваннях автора доповнювалась класичним штампом про «тягар білої людини». Так, А. Конан Дойл постійно просував думку про те, що Велика Британія всіляко відхилялась від заволодіння Південною Африкою, але була скована обов'язком виконувати свій борг [2, с. 47]. Автор приводив доводи економічної недоцільності захоплення бурських республік. Вказувалось також на те, що британська громадська думка не схилялась до оволодіння новими територіями. Агресивна політика Лондона зводилась до обов'язку проти власного бажання «встановити справедливість між білими расами на Африканському континенті» [2, с. 49]. При цьому відомий письменник нічого не писав про жорстку конкуренцію англійців з французькими та німецькими гірничодобувними компаніями в Трансваалі та Оранжевій республіці. По причині економічного протистояння європейських концесій Велика Британія прагнула встановити свою монополію над видобутком та алмазів, що було можливим тільки встановленням колоніальної адміністрації.

У А. Конан Дойла розглянуті причини були спрощені та наївно зводились до ідеологічних штампів.

З точки зору А. Конан Дойла, англо-бурська війна була оборонною війною для Британської імперії, тому що армія бурів першою перетнула кордони Капської колонії. У нього простежувалась прихильність ідеї, що однією із зацікавлених сторін, яка могла підштовхувати бурів на війну біла Голландія, здатна на все, щоб витиснути Велику Британію з Південної Африки [2, с. 69-70]. Виходячи з висновків, до яких дійшов автор, для британців та народів колоній ця війна носила ледь не оборонний характер загальноімперського масштабу, на що вказувала його фраза про їх відношення до результатів конфлікту з бурами: «Важкі втрати під час війни сприймались без гомону невдоволення, оскільки нація вважала цю війну не просто виправданою, а життєво необхідною, розуміючи що на карту поставлені не просто володіння Південною Африкою, а й єдність Імперії» [3, с. 434]. Таким чином, зберігання єдності імперії розглядалось як процес постійної експансії та демонстрації сили.

Опис самої війни у А. Конан Дойла достатньо об'єктивний, він займає більшу частину праці та містить небагато роздумів оцінного характеру. Останнє видання його книги поділялось на розділи, присвячені битвам, особистостям генералів та окремим сюжетам. Цінним в роботі А. Конан Дойла було те, що він зачепив найбільш спірні та проблемні аспекти англо-бурської війни: участь добровольчих загонів, англійську тактику «спаленої землі», концентраційні табори та інше. Пояснення автором цих процесів також розкривало суть позиції «інтелектуального імперіалізму» Великої Британії. З приводу добровольців зі всієї Європи, котрі підтримали бурські республіки, А. Конан Дойл писав дуже стримано та нейтрально. Він констатував факт їх присутності з моменту підготовки до війни: «Люди багатьох національностей, але із загальною, характерною виправкою, заповнили бурські міста. Найманці із Європи, як завжди, були готові

продати свою кров за золото, и вони прегарно виконували свою частину угоди» [2, с. 55].

Найбільш спірний моральний аспект англо-бурської війни – концентраційні табори – в повній редакції праці згадуються мимохідь, але повноцінно не розглядався. Своє відношення до цієї проблеми А. Конан Дойл висловив в американському виданні 1902 р., чому присвятив окремий розділ. Зміст розділу, його фактологічне наповнення та авторські аргументи можна назвати пропагандистськими та односторонніми, враховуючи особливо, що метою цієї книги було донести американській публіці роль Великої Британії у війні.

А. Конан Дойл виправдовував цю практику описуючи загальну ситуацію, що склалась під час війни до 1900 р. Велика кількість регіонів залишилась без продовольства наслідок знищення фермерських господарств, про що він писав в іншому розділі цієї книги, висловлюючи свою та офіційну позицію з цього питання. Британці були спроможні залишити жінок та дітей у вельді на смерть чи відправити їх за лінію фронту до бурів, що було неможливим по причині «збройних банд» [7, р. 81]. Але, на думку письменника: «Британія, як цивілізований народ, відчувала борг зберегти та убезпечити людей до повернення миру» [7, р. 81]. Створення та організацію концентраційних таборів він описував як раз у такому ідеологічному ключі. Існуючу критику А. Конан Дойл не обминув своєю увагою, та приписав опозиції лише політичні мотиви. Так, аналіз доповіді міс Хобхаус, котра детально описала жахи концентраційних таборів, де утримувались бурські жінки та діти, він по уточненню політичних уподобань самої доповідачки. За його словами виявлялось, що вона не могла бути об'єктивною, так як була відомою супротивницею Уряду, а її родич був членом радикальної парламентської групи [7, р. 82]. Усі факти, що наводила міс Хобхаус, А. Конан Дойл відкидав, посилаючись, що вона не знала голландську мову, характер бурів та особливості санітарних умов Південної Африки у мирні часи [7, р. 82]. Частині доповіді, присвяченій дитячим епідеміям та

смертності, А. Конан Дойл виокремив значну увагу. Провину за випадки масової смертності дітей від таких хвороб як кір він поклав на матерів. При чому апелював до власної лікарської практики та висновків табірних медиків: «Матері, керуючись своїм материнським інстинктом, чіплялись в своїх дітей та не віддавали їх на карантин чи на медичний огляд» [7, р. 85].

Риторика А. Конан Дойла зводилась до логічного ряду: по причині постійної партизанської війни, британці знищували більшість ферм, населення, що залишилось без домівок, необхідно було приховати для їх же власної безпеки. Ці обставини підштовхнули англійську владу на створення таборів тимчасового проживання бурів-біженців. Тяжкі умови списувались на «загальну традицію таким чином жити в мирний час та на важкий африканський клімат [7, р. 85]. Тобто у будь-якому випадку винними виявлялись самі бури.

Задля вагомості своїх аргументів в протиположності позиції міс Хобхаус він представив свідчення колоніальних та урядових чиновників, які підтверджували саме його точку зору [7, р. 86-90]. Примітно, що у А. Конан Дойла зовсім відсутня критика британського Уряду по цьому питанню. Не було навіть мінімального натяку на заперечення правильності та людяності дії влади по відношенню до мирного населення.

Таку ж позицію А. Конан Дойл займав по відношенню до британської тактики «спаленої землі», яка набувала масовий характер після 1900 р. та призвела до гуманітарної катастрофи на території бурських республік. Письменник доводив, що знищення фермерських господарств та посіви на бурських територіях, захоплених британцями, мало суто практичне значення. В цих наслідках він звинувачував партизанський рух бурів, який 1900 р. завдавав серйозну шкоду англійській армії та інфраструктурі [7, р. 72].

У відповідь на скаргу бурів він цитував різних діячів, загальний зміст яких зводився до того, що «не в традиціях та звичаях Великої Британії як цивілізованої нації знищувати чужу власність» [7, 73]. Головна із названих причин полягала в тому, що багато ферм використовувались як пастки та

снайперські позиції в партизанській тактиці [7, р. 76]. Деякі приклади руйнації ферм в праці приводились. Але потім А. Конан Дойл із захопленням розповідав про бійців «голодної восьмої дивізії» які за легендою, під час активних бойових дій обходились урізаним раціоном на марші, виснажували себе, але не мародерствували серед багатих ферм [7, р. 74].

Підведенню підсумків війни А. Конан Дойл невеликий за розміром останній розділ в своїй праці. Про завершення війни він писав як про складний процес, ініційований бурами, але який повністю керувався Великою Британією. Лондон відкинув усі пропозиції бурів та висунув власні умови. Ультиматум був озвучений головнокомандуючим британськими силами лордом Кітченером «... або капітуляція, або продовження війни, яка наприкінці знищить націю» [3, с. 433]. Ця цитата вказувала на достатньо жорстку та нелюдську позицію Великої Британії до супротивника в кінці війни.

Політичні результати війни для бурів, з точки зору офіційної британської позиції, були більш ніж сприятливі. А. Конан Дойл в привів в повному об'ємі текст договору, за яким бури ставали підданими Британської імперії, без ураження прав, із гарантіями захисту мови та національних звичаїв, і навіть із компенсацією знищеного майна. В цілому, виходячи з цього документу та аналізу його А. Конан Дойлем, створювалось враження про те, що бури отримали більше прав, ніж британські піддані мали на колишніх бурських республік.

За своїм настроєм та атмосферою книга А. Конан Дойла була проурядовою, в певній мірі пропагандисткою. Вона не тільки принесла йому прізвисько «Патріот» по причині апології офіційного курсу Великої Британії, але і, по його власному переконанню лицарське звання, яке йому дарував король Едуард VII в 1902 р., та деякі почесні посади. А. Конан Дойл приєднався до уніоністів Ліберальної партії Великої Британії, навіть зробив спробу розпочати політичну кар'єру, але не зважаючи на значну підтримку на виборах, не пройшов у Парламент.

Отже, в праці А. Конан Дойла, присвяченій англо-бурській війні, простежувалась прихильність автора до офіційної політики Великої Британії. Аргументація письменника була побудована на виправданні зовнішньополітичного курсу Лондону. При цьому А. Конан Дойл використовував класичні імперіалістичні стереотипи, що представлені в його роботі в трьох засадах: право завоювання при можливості застосувати військову силу та реалізувати економічну міць, право захисту своїх підданих в чужій державі шляхом втручання у її внутрішні справи, та місіонерська ідея нести уклад та традиції своєї культури як еталон культури, права, світогляду тощо. Так чином, А. Конан Дойла можна вважати прибічником консервативного курсу Великої Британії та політичним конформістом, що він і відобразив в своїй історико-публіцистичній праці.

S. N. Kovalskyi

**THE ANGLO-BOER WAR 1899-1902 AND SIR ARTHUR CONAN
DOYLE: THE LATE VICTORIAN POLITICAL REFLECTION OF AN
INTELLECTUAL**

Arthur Conan Doyle's political views, based on his work about the Anglo-Boer War, is considered in this article. A special attention is paid to the author's elucidation of the British colonization of South Africa, the causes, aftermaths and moral aspects of the war. His appreciation of the role and place Great Britain held in the international relations in the end of XIX – at the rise of XX is analyzed.

Key words: *Arthur Conan Doyle, Great Britain, English society, public opinion, South Africa, Colonialism, Imperialism.*

**АНГЛО-БУРСКАЯ ВОЙНА 1899-1902 ГГ. ТА АРТУР КОНАН ДОЙЛ:
ПОЗДНЕВИКТОРИАНСКАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ
ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТЬ ИНТЕЛЛЕКТУАЛА**

В статье рассматриваются политические взгляды А. Конан Дойля на материалах его работы, посвященной англо-бурской войне. Особое внимание уделено тому, как автор трактовал британскую колонизацию в Южной Африке, причины, последствия и моральные аспекты войны. Анализируется его видение роли и места Великобритании в международных процессах конца XIX – начала XX ст.

Ключевые слова: *Артур Конан Дойл, Великобритания, английское общество, общественное мнение, Южная Африка, колониализм, империализм.*

Список використаної літератури та джерел

1. Доктор Дойл и его работа в Южной Африке («Скотсмен», 3 октября 1900 г.) / Артур Конан Дойл // Дойл А. К. Собрание сочинений в 14-ти тт. / Артур Конан Дойл. – Т. 14: Повести и рассказы разных лет. Публицистика. – М.: Терра – Книжный клуб, 1998. – С. 490.
2. Конан Дойл А. Великая Бурская Война / Артур Конан Дойл [Перев. О. Тодера]. – В 2-х т. – Т. 1. – Донецк, 2012. – 360 с.
3. Конан Дойл А. Великая Бурская Война / Артур Конан Дойл [Перев. О. Тодера]. – В 2-х т. – Т. 2. – Донецк, 2012. – 435 с.
4. Эпидемия брюшного тифа в Блумфонтейне («Бритиш медикэл джорнэл» / Артур Конан Дойл // Дойл А. К. Собрание сочинений в 14-ти тт. / Артур Конан Дойл. – Т. 14: Повести и рассказы разных лет. Публицистика. – М.: Терра – Книжный клуб, 1998. – С. 483-487.

5. Badsey S. The Boer War (1899-1902) and British Cavalry Doctrine: A Re-Evaluation / Stephen Badsey // *The Journal of Military History*. – Vol. 71. – No. 1 (January 2007). – P. 75-97.
6. Conan Doyle A. *The Great Boer War*. – London, 1900. – 551 p.
7. Conan Doyle A. *The War in South Africa. Its Cause and Conduct*. – New-York, 1902. – 140 p.
8. Dunae P. A. Boys' Literature and the Idea of Empire, 1870-1914 / Patrick A. Dunae // *Victorian Studies*. – Vol. 24. – No. 1. Victorian Imperialism. – Autumn, 1980. – P. 105-121. – P. 1-17.
9. Frank L. Dreaming the Medusa: Imperialism, Primitivism, and Sexuality in Arthur Conan Doyle's "The Sign of Four" / Lawrence Frank // *Signs*. – Vol. 22. – No. 1. – Autumn 1996. – P. 52-85.
10. McBratney J. Racial and Criminal Types: Indian Ethnography and Sir Arthur Conan Doyle's "The Sign of Four" / John McBratney // *Victorian Literature and Culture*. – Vol. 33. – No. 1. – 2005.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

А. О. Петрова

УДК 392.12(=930.253:343.11(477.74)

МАТЕРІАЛИ ПОВІТОВИХ СУДІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ РОДИЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ

У статті досліджуються матеріали Балтського повітового суду з Державного архіву Одеської області. Інформацію, яка стосується родильної обрядовості та соціонормативної культури, знаходимо в судових справах про вбивства матерями новонароджених дітей.

Ключові слова: родильна обрядовість, соціонормативна культура, Балтський повіт, архівні матеріали.

Головним джерелом вивчення сімейної обрядовості українців, і родильної зокрема, є матеріали польових етнографічних досліджень. Але, по-перше, жодне джерело не є вичерпним і об'єктивним; по-друге, часто вже важко знайти респондентів, які пам'ятали б про традиції родильної обрядовості, та носіїв успадкованої інформації. В таких випадках варто звертатися до матеріалів інших джерел, зокрема архівних.

Архівні матеріали є опосередкованим джерелом для вивчення сімейної обрядовості, тим не менш, їх на сторінках можна знайти інформацію, яка стосується родильних звичаїв та не відображена в інших джерелах. У даній статті зроблено спробу проаналізувати матеріали Балтського повітового суду, а саме справи, які стосуються вбивств матерями новонароджених дітей.

Балтський повіт був адміністративно-територіальною одиницею Подільської губернії Російської імперії з центром у місті Балта. Межував на

півночі з Ольгопільським і Гайсинським повітами Подільської губернії і з Уманським повітом Київської губернії, на заході з Бессарабською губернією, на півдні з Херсонською губернією. Займав простір в 792 685 десятин (8680 км²) [8]. Згідно з переписом населення Російської імперії 1897 року в повіті проживало 391 018 чоловік. З них 76,86 % – українці, 13,57 % – євреї, 3,88 % – росіяни, 0,86% – поляки, 4,5% – молдавани [7].

Повітові суди були запроваджені у 1775 році і ліквідовані судовою реформою 1864 року (втім, процес ліквідації не був таким швидким, тому повітові суди ще певний час існували). Повітові суди розглядали позови на суму, меншу за 30 карбованців, та деякі кримінальні справи (про бродяг, утікачів) [6].

Переглянувши описи Балтського повітового суду за період з 1843 по 1871 рік, було виявлено 47 справ, де розглядалися випадки вбивств матерями новонароджених дітей. Скільки подібних злочинів не було викрито і відповідно не дійшло до суду – невідомо.

Аналізуючи деякі з цих справ, можна вийти на певні подібності мотивів та власне скоєння цих злочинів. На жаль, поганий стан збереженості та нерозбірливий почерк, яким складені документи, ускладнюють роботу з ними.

Новонароджених дітей вбивали молоді незаміжні дівчата, як правило селянки, які були вагітні позашлюбною дитиною, іноді – внаслідок зґвалтування. Найчастіше це дівчини-сироти. Втім, це могли бути і заміжні дворянки, які намагалися таким чином приховати зраду чоловікові [4]. Отже, основним мотивом вбивства було прагнення уникнути ганьби. Жінки, які приховували свою вагітність, намагалися народити самостійно, не вдавалися до допомоги бабки-бранки. Навпаки – бабка-бранка співпрацювала зі слідством і оглядала підозрюваних жінок на рахунок того, чи вони нещодавно народжували [4, арк. 14].

Вік матерів коливається від 19 (якщо це молоді незаміжні дівчата) [4] до 40 років (якщо це заміжня жінка, яка вже має своїх дітей і завагітніла

внаслідок подружньої зради чи зґвалтування) [2]. Жінки були різного віросповідання – як православні, так і грекокатолички. Дітей вбивали шляхом втоплення у ставку [1], задушення та подальшого закопування в землю або у гній [3].

Про вагітність і пологи не повинні були знати навіть найближчі люди – тому іноді намагалися народити в іншому селі. Так вчинила селянка Євдокія Левицька, яку прийняв в себе пономар у іншому селі. За матеріалами суду, він і не підозрював, яка подальша доля чекає на новонародженого. Дитину навіть охрестили, а за тиждень мати несподівано зникла і втопила немовля в ставку в м. Кодима [1, арк. 6].

Інакші обставини у справі по звинуваченню у вбивстві позашлюбної дитини селянки Домни Черевайкової [2]. Вона задушила дитину і закопала в городі поблизу своєї хати, але через муки совісті збожеволіла і сама зізналася. Домні було 40 років, вона мала трьох доньок і чоловіка, який вже чотири роки перебував в бігах. Інший одружений чоловік спочатку зґвалтував її в степу, а потім приїхав до неї додому і привіз своїми волами півкопи жита з поля. Вдруге інтимні стосунки сталися з обопільної згоди. Вагітність жінка приховувала від усіх, народила без чиєїсь допомоги, коли доньок не було вдома. Тіло мати загорнула в полотняну хустку і закопала у власному саду у відкритій ямі, що лишилася від колишнього льоху. Після сповіді в церкві жінку замучила совість, вона почала плакати біля церкви і виглядати божевільною. Її спочатку просто відвели додому, але за два дні вона зізналась у скоєному і була арештована. Спочатку жінка казала, що дитина народилася мертвою, втім, огляд тіла дитини лікарем довів неправдивість цих свідчень: дитина народилась живою і була задушена [2, арк. 11-12].

Інша судова справа з жахливими обставинами – про те, як однодворка Євдокія Левицька з села Кринички зарила новонароджену дитину у гнійне багно, де її розірвав собака. [3]. Матір дитини була однодворкою, їй було 22 роки, жила останні роки в родині свого дядька. Завагітніла від двоюрідного

брата, з яким мала таємні стосунки. Народжувала дівчина сама, без чиеїсь допомоги. Бабку-бранку покликали вже коли знайшли тіло і почалося слідство – саме вона оглянула підозрювану Євдокію і підтвердила, що дівчина нещодавно народила. [3, арк. 14]. Знайдені рештки тіла, поки тривало слідство, зберігались в селянки-вдови в холодній комірчині в маленькій дерев'яній труні.

Через особливості тогочасного діловодства часто складно розібрати, яке покарання чекало на вбивць новонароджених дітей. З однієї з справ видно, що винуватицю було ув'язнено терміном на один рік, і ще рік вона мала відмолювати гріх в церкві [1, арк. 8]. А селяни з Луканівки просили видати їм видати матір-вбивцю на поруки замість ув'язнення в тюрмі на час слідства. Але прохання не було задоволене. У випадку, коли навмисне вбивство новонародженого не було доведене, жінку карали за спробу приховати народження мертвої дитини 30 ударами різками, а за блудне життя – церковним покаанням [5, арк. 32-33].

Отже, у справах Балтського повітового суду відображені певні аспекти соціонормативної культури та родильної обрядовості українців 40-70-х років ХІХ століття. Народження позашлюбної дитини вважалось великою ганьбою для жінки будь-якого віку, майнового і соціального стану, тому вони наважувались навіть на вбивство і приховували свою вагітність навіть від найближчих родичів, народжували в сусідніх селах. Бабки-бранки не допомагали під час народження позашлюбних дітей, а допомагали слідству виявляти матерів-вбивць.

MATERIALS OF COUNTY COURTS AS A SOURCE OF STUDYING MATERNITY RITUALISM

The article investigates the materials Balta County Court from the State Archive of Odessa region. Information relating to the delivery and rituals socionormative culture, we find in court cases of killings by mothers of newborns.

Key words: *maternity ritualism socionormative Culture Balta county archives.*

A. A. Петрова

МАТЕРИАЛЫ УЕЗДНЫХ СУДОВ КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ РОДИЛЬНОЙ ОБРЯДНОСТИ

В статье исследуются материалы Балтского уездного суда из Государственного архива Одесской области. Информацию, которая касается родильной обрядности и соционормативной культуры, находим в судебных делах об убийствах матерями новорожденных детей.

Ключевые слова: *родильная обрядность, соционормативная культура, Балтский уезд, архивные материалы.*

Список використаної літератури та джерел

1. Державний архів Одеської області, ф. 445, оп. 1. спр. 481
2. Державний архів Одеської області, ф. 445, оп. 1, спр. 555
3. Державний архів Одеської області, ф. 445, оп. 1 спр. 581
4. Державний архів Одеської області, ф. 445, оп. 1. спр. 607
5. Державний архів Одеської області, ф. 445, оп. 1., спр. 620

6. Ерошкин Н. П. Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. – М.: Госуд. учеб.-пед. изд-во Мин-ва Просвещения РСФСР, 1960 – 396 с. – Режим доступа: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000148/index.shtml>
7. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года.(Губернские итоги). Т.Т.1-89. СПб.: 1903-1905. – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_gub_97.php?reg=32
8. Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона (В 86 томах с иллюстрациями и дополнительными материалами). – Режим доступа: <http://www.vehi.net/brokgauz/index.html>

О. П. Делі

УДК [82:61.2](477)“18” – 057

ДІЯЛЬНІСТЬ Д. М. КНЯЖЕВИЧА У ВІЛЬНОМУ ТОВАРИСТВІ ШАНУВАЛЬНИКІВ СЛОВЕСНОСТІ, НАУК І МИСТЕЦТВ У САНКТ-ПЕТЕРБУРЗІ

В статті висвітлює діяльність Д. М. Княжевича у Вільному товаристві шанувальників словесності, наук і мистецтв, яке діяло у Санкт-Петербурзі у першій половині ХІХ ст. Розглянуті етапи розвитку літературного товариства. Проаналізована літературна та перекладацька робота Д. М. Княжевича за часів членства в товаристві.

Ключові слова: *Д. М. Княжевич, літературні та наукові товариства, періодичні видання, Вільне товариство шанувальників словесності, наук і мистецтв.*

Дмитро Максимович Княжевич (1788-1844) – державний діяч, науковець, літератор, етнограф, яскрава особистість наукового та громадського життя Російської імперії першої половини XIX ст. Його діяльність до теперішнього часу вивчена недостатньо і потребує аналізу та розкриття сучасними науковцями.

Умовно життєвий шлях Д. М. Княжевича можна поділити на два періоди петербурзький, коли його діяльність була пов'язана зі службою у міністерстві фінансів Російської імперії та одеський – коли він був попечителем Одеського навчального округу. Впродовж свого життя він був членом наукових та культурних товариств, які діяли на той час. В історіографії найбільш розкрита його діяльність в Одеському товаристві історії та старожитностей, адже саме він виступив одним з ініціаторів створення товариства та був обраний його першим президентом. Однак першим науковим та культурним осередком, членом якого став Д. М. Княжевич, було саме Вільне товариство шанувальників словесності, наук і мистецтв (далі ВТШСНМ). Архів та матеріали товариства зберігаються в Науковій бібліотеці ім. М. Горького Санкт-Петербурзького державного університету.

Історія товариства починається з 15 липня 1801 р., коли 7 молодих людей (І. М. Борн, В. В. Попугаєв – головні ініціатори, О. Г. Волков, В. В. Дмитрієв, В. І. Красовський, Ланген, М. М. Козмич), які закінчили гімназію при Петербурзькій Академії наук, створили літературне об'єднання – «Дружеское общество любителей изящного». В подальшому назва була змінена на ВТШСНМ та залишалася такою до кінця існування товариства (1826). Діяльність товариства стрімко набирала обертів. Кожного року кількість членів зростала, як і різноманітність питань та тем, які виникали на засіданнях товариства. Основними темами стали літературні надбання молодих людей, питання російської орфографії, філософія французьких просвітителів та О. М. Радищева, сини якого теж були членами товариства (в літературі учасників ВТШСНМ іноді називають «поети-радищевці») [2, с. 198-224].

Наприкінці 1802 р. ВТШСНМ складало 24 учасника [16]. Розширившись товариство переросло рамки дружнього та аматорського об'єднання. Чутки про його засідання оговорювалися в популярних світських літературних салонах того часу. Девіз товариства, який характеризував його роботу, був наступний «Concordia res parvae crescunt, discordia magnae dilabuntur» (Згодою ростуть малі справи, незгодою – знищуються великі) [3, с. 200]. Слід зазначити, що більшість видатних письменників Олександрівської епохи були членами ВТЛСНХ або були тим чи іншим чином пов'язані з ним. Крім того його членами були письменники – представники провінційних культурних центрів.

В історії товариства виділяють три етапи його розвитку. Перший охоплює 1801-1807 рр. Крім вже згаданих особистостей активну участь у житті товариства брав І. П. Пнін, поет та публіцист, автор «Опыта о просвящении относительно России». На засіданнях ВТШСНМ активно оговорювалися політичні питання, пронизані мотивами волелюбності, протесту проти рабства та інших форм суспільної нерівності. Другий період (1808-1813) – найбільш яскраво відокремлюється діяльністю Д. В. Дашкова – одного з засновників та активних діячів літературного товариства «Арзамас», М. В. Мілована – відомого поета та вчителя К. Ф. Рилєєва, М. І. Греча – літератора та видавця, автора багатьох спогадів, в тому числі і про Д. М. Княжевича [1]. Після трирічного призупинення діяльності товариства, через Вітчизняну війну та ідейну розбіжність членів, настав третій останній етап роботи (1816-1826). Цей період характеризується головуванням О. Ю. Ізмайлова. Новими членами товариства стали: поети та видавці Ф. М. Глінка, А. А. Дельвіг, В. К. Кюхельбекер та багато інших яскравих особистостей того часу. 25 липня 1818 р. членом товариства було обрано О. С. Пушкіна, який, слід відмітити, відвідав лише декілька засідань. Однак його нові творчі надбання постійно звучали на засіданнях товариства завдяки його друзям та шанувальникам [5, с. 471-474].

В період свого існування товариство займалося видавничою діяльністю. 1802-1803 рр. ВТШСНХ надрукувало два номери альманаху «Свиток муз» та в 1804 р. першу частину «Периодического издания Вольного общества любителей словесности, наук и художеств», яке не отримало продовження, хоча друга його частина була зібрана і готувалася до друку наприкінці 1804-на початку 1805 рр. У наступні роки члени товариства друкувалися на сторінках популярних літературних видань того часу : «Журнал российской словесности» М. П. Брусилова, «Любитель словесности» М. Ф. Остолопова та в журналах «Северный вестник» та «Лицей» І. І. Мартинова, «Цветник» О. П. Бенитцького та О. Ю. Ізмайлова. 1812 р. члени товариства поновили спробу друкувати власне видання «Санктпетербургский вестник», за рік вийшло 10 номерів. 1812-1817 рр. твори членів ВТШСНМ друкуються в журналі «Сын отечества», редактором якого був М. І. Греч, який в 1816 р. розробив проект, що до видання журналу від імені товариства. Однак цей проект не отримав підтримки влади. 1818-1826 рр. ВТШСНМ знову друкує власний журнал «Благонамеренный», який редагував голова товариства О. Ю. Ізмайлов. Відомо, що саме цей журнал згадується О. С. Пушкіним у третьому розділі роману «Євгеній Онєгін» [17, с. 61].

Д. М. Княжевич став членом товариства саме в другий період його існування. На засіданні 14 січня 1811 р. за пропозицією О. Ю. Ізмайлова та П. О. Нікольського його було прийнято в дійсні члени ВТШСНМ. Цікаво, що згідно протоколу Д. М. Княжевич був відсутній на засіданні [7, л. 56-56 об.]. На наступному засіданні (21 січня 1811 р.) він надіслав листа, в якому дякував за прийняття в члени товариства та просив вибачення за неможливість тимчасово відвідувати засідання через хворобу [8, л. 61]. Перший твір, який мав зачитати на засіданні Д. М. Княжевич, був його власний переклад Л. Шторха «О коренном начале науки правлению». Однак в протоколі засідання було відмічене наступне «... великий обсяг перекладеної книги не дозволяє опублікувати її в передбачуваному виданні праць

ВОЛСНХ, повернути рукопис перекладачеві» [9, л. 69-69 об.], скоріше за все йдеться мова про видання «Санктпетербургский вестник».

Цікавим є той факт, що на першому ж засіданні, яке відвідав Д. М. Княжевич (11 березня 1811 р.), піднялося питання про виключення із складу товариства одного з засновників В. В. Попугаєва. Було зачитано представлення 8 членів товариства (в тому числі Д. М. Княжевича), в якому були вказані причини виключення та після голосування вирішено задовольнити клопотання членів [10, л. 71-71 об.]. Сам В. В. Попугаєв був відсутній на засіданні, але той факт що на наступному засіданні (18 березня 1811 р.) члени отримали від нього листа з проханням виключити його зі складу товариства [11, л. 72-73], говорить про те, що товариство не представляло собою ідейну цілість. Ця історія звичайно відкриває Д. М. Княжевича з не найкращого боку, адже він навіть не встиг відвідати жодне засідання за участі В. В. Попугаєва, але був одним з авторів представлення на виключення його з лав товариства. Після цього інциденту було вирішено міняти президента кожні три місяці.

Не кожне засідання вдавалося відвідувати Д. М. Княжевичу, після вже зазначеної спроби виступити з переводом, якої не судилося відбутися, він почав цікавитися синонімами в російській мові, що й стало постійною темою його доповідей. Крім того він готував свої критичні зауваження на ті чи інші нові іноземні романи. Активність роботи Д. М. Княжевича зростала. За проханням М. І. Греча він змінив його на посаді секретаря товариства (28 березня 1812 р.) [12, л. 159-161]. Того ж року його було обрано до комітету редакторів видання товариства. Важливо відмітити, що після вступу Д. М. Княжевича до лав товариства його рідні брати Владислав (31 січня 1818), Микола (19 вересня 1818), Олександр (17 листопада 1821) та чоловік сестри Василій Матвійович Перевошиков (24 березня 1811) теж були залучені до складу та активної участі у засіданнях.

Через відрядження Д. М. Княжевича за кордон, через його роботу в експедиції з державних доходів, на засіданні товариства від 8 серпня 1812 р.

було розглянуто його прохання звільнити з посади секретаря та члена комітету видавців [13, л. 209-210]. Згідно протоколу, Д. М. Княжевич відвідав останній раз засідання 28 серпня 1813 р. [14, л. 48]. Його діяльність в товаристві та постійні доповіді призупинились, що може свідчити про збільшення роботи в експедиції та підготовки до тривалого відрядження.

Від'їзд Д. М. Княжевича збігся з призупиненням діяльності ВТШСНМ. Однак після відновлення роботи товариства Дмитро Максимовим не розриває свій зв'язок з однодумцями. На сторінках журналу «Сын Отечества» за 1816 р. виходить його стаття «Лист до видавця із Відня» [4], як вже було зазначено члени товариства активно друкувалися на його сторінках. В статті йдеться про відкриття та освячення пам'ятника російським офіцерам у Празі (листопад 1815 р.), які загинули під час бою в серпні 1813 р. під Дрезденом та Кульмом. Після одержання перемоги російської армії разом із союзниками над французами, загиблих російських солдат привезли до Праги і там поховали. Д. М. Княжевич саме у цей час знаходився у службовому відрядженні у Празі та відвідав церемонію освячення. Автор певен, що читач вже знайомий з цією новиною, однак вирішив зупинитися на всіх деталях події. Стаття підписана та датується 12 грудня 1815 р. Слід зазначити, що цей пам'ятник зберігся до нашого часу в передмісті Праги. Однак знаходиться не на тому самому місці, де мав можливість бачити його відкриття Д. М. Княжевич. Спочатку меморіал знаходився на Карлинському військовому кладовищі у Празі, але коли воно перестало функціонувати, стало питання про перепоховання офіцерів. У 1905 р. завдяки зусиллям протоієрея Миколи Рижова останки 45 російських офіцерів і сам пам'ятник були перенесені на територію Ольшанського кладовища неподалік від Праги, де вони і знаходяться по сьогоднішній день.

У 1818 р. членами ВТШСНМ стали рідні брати Д. М. Княжевича – Владислав та Микола, що дало ще більшої змоги підтримувати зв'язок з літературним осередком. Відтак на засіданнях Владиславом постійно зачитувалися нові переклади з німецької сучасних романів та цікавих статей

з закордонних журналів, які належали перу Д. М. Княжевича. Лише за 1818 р. його братом було зачитано на засіданнях 7 текстів Дмитра Максимовича, 2 з яких були надруковані в журналі товариства «Благонамеренный». Важливо відмітити, що дуже маленька частина доповідей виходили друком, це питання виносилося на голосування та обговорення членами товариства.

Після завершення роботи експедиції 1820 р. Д. М. Княжевич повернувся до Санкт-Петербургу та почав активно відвідувати засідання. На одному з засідань голова товариства О. Ю. Ізмайлов зачитав казку «Так, да не так!», яку присвятив Д. М. Княжевичу [15, л. 3-3 об.]. Текст казки не вдалося віднайти, однак відомо, що байки та казки О. Ю. Ізмайлова сповнені сатирою та висміювали людські пороки. Д. М. Княжевич та його брати не були присутні на засіданні.

1821 р. Д. М. Княжевич став членом іншої літературно-громадського організації – Вільного товариства шанувальників російської словесності, яке існувало в Санкт-Петербурзі з 1816 р. Метою товариства стала благодійність та як зазначено в «Энциклопедическом словаре Брокгауза и Ефрона» «чистота» мови [6, с. 136]. Засідання товариства Д. М. Княжевич та його брати, які слідом за старшим братом стали його членами, відвідували не постійно. Теми з якими вони виступали на засіданнях були такими ж як і в ВТШСНМ – переклади з німецької та синоніми в російській мові. Княжевичі не були поодинокі у відвіданні нового об'єднання, більшість активних літераторів були членами обох товариств.

Після подавлення повстання декабристів, виявилось, що деякі з учасників були членами товариств та мали вплив на всіх членів обох об'єднань. Тому їх діяльність була припинена.

Таким чином багаторічна діяльність Д. М. Княжевича в лавах ВТШСНМ відіграла важливу роль в його літературній та перекладацькій роботі. Саме на засіданнях цього товариства та на шпальтах журналів, які воно видавало, Дмитро Максимович зумів розкрити себе серед тогочасної літературної еліти та завоювати повагу і визнання серед творчих однодумців. Важливо

відмітити, що саме завдяки його перекладам члени товариства знайомилися з новими працями іноземних письменників (переважна більшість перекладів була з німецької мови).

Досвід, який він отримав за часів членства в лавах зазначених товариств став у пригоді його президенства Одеського товариства історії та старожитностей (1839-1844). Адже саме Д. М. Княжевич був одним з ініціаторів створення цього знаного наукового об'єднання Новоросійського краю.

A. P. Deli

ACTIVITIES OF D. M. KNIAZHEVICH' IN ST. PETERSBURG' FREE SOCIETY OF LITERATURE, SCIENCE AND ARTS VENERATORS'

Activities of D. M. Kniazhevich' in Free society of literature, science and arts venerators' are investigated in article. D. M. Kniazhevich' literary and translating during his membership of this society is studied. Mentioned society existed in St. Petersburg at the first half of XIX century and in article analyzes periods of their evolution.

Key words: M. Kniazhevich, Literary and science society, periodical journals, Free society of literature, science and arts venerators'.

A. П. Дели

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Д. М. КНЯЖЕВИЧА В ВОЛЬНОМ ОБЩЕСТВЕ ЛЮБИТЕЛЕЙ СЛОВЕСНОСТИ, НАУК И ХУДОЖЕСТВ В САНКТ-ПЕТЕРБУРГЕ

Статья раскрывает участие Д. М. Княжевича в Вольном обществе любителей словесности, наук и художеств, которое действовало в Санкт-

Петербурге в первой половине XIX в. Рассмотрены этапы развития литературного общества. Проанализирована литературная и переводческая деятельность Д. М. Княжевича за время членства в общества.

Ключевые слова: Д. М. Княжевич, литературные и научные общества, периодические издания, Вольное общество любителей словесности, наук и художеств.

Список використаної літератури та джерел

1. Греч Н. И. Воспоминания о Дмитриии Максимовиче Княжевиче / Н. И. Греч. – СПб. : Греч, 1860. – 24 с.

2. История русской литературы : в 10 т. / АН СССР. Ин-т лит. (Пушкин. Дом). – Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1941-1956. – Т. V. Орлов В. Н. Вольное общество любителей словесности, наук и художеств / В. Н. Орлов // Литература первой половины XIX века. – Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1941. – С. 198–224.

3. История русской литературы : в 10 т. / АН СССР. Ин-т лит. (Пушкин. Дом). – Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1941-1956. – Т. V., Орлов В. Н. Вольное общество любителей словесности, наук и художеств / В. Н. Орлов // Литература первой половины XIX века. – Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1941. – С. 200.

4. Княжевич Д. Письмо к Издателю из Вены / Д. Княжевич // Сын Отечества, исторический, политический и литературный журнал. – СПб. : тип. Ф. Дрехслира, 1816. – Ч. 27. – С. 39-42.

5. Кубасов И. А. А. С. Пушкин, член санктпетербургского Общества любителей словесности, наук и художеств / И. А. Кубасов // Русская старина. – 1899. – № 5. – С. 471–474.

6. Мазаев М. Вольное общество любителей российской словесности / М. Мазаев // Энциклопедический словарь. Том VII. Волапюк-Выговские /

изд. Ф. А. Брокгауз (Лейциг) и И. А. Ефрон (С.-Петербург). – СПб. : Типо-Литография Ефрона, 1892. – С. 136.

7. Научная библиотека им. М. Горького Санкт-Петербургского государственного университета. Протоколы заседаний Вольного общества любителей словесности, наук и художеств за 1811 г. – Д. 204. – Протокол № 2 (1811, 14 января). – Л. 56-56 об. [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://www.library.spbu.ru/rus/Volsnx/prot/prot11.html>

8. Научная библиотека им. М. Горького Санкт-Петербургского государственного университета. Протоколы заседаний Вольного общества любителей словесности, наук и художеств за 1811 г. – Д. 204. – Протокол № 3 (1811, 21 января). – Л. 61. [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://www.library.spbu.ru/rus/Volsnx/prot/prot11.html>

9. Научная библиотека им. М. Горького Санкт-Петербургского государственного университета. Протоколы заседаний Вольного общества любителей словесности, наук и художеств за 1811 г. – Д. 204. – Протокол № 7 (1811, 25 февраля). – Л. 69-69 об. [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://www.library.spbu.ru/rus/Volsnx/prot/prot11.html>

10. Научная библиотека им. М. Горького Санкт-Петербургского государственного университета. Протоколы заседаний Вольного общества любителей словесности, наук и художеств за 1811 г. – Д. 204. – Протокол № 9 (1811, 11 марта). – Л. 71-71 об. [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://www.library.spbu.ru/rus/Volsnx/prot/prot11.html>

11. Научная библиотека им. М. Горького Санкт-Петербургского государственного университета. Протоколы заседаний Вольного общества любителей словесности, наук и художеств за 1811 г. – Д. 204. – Протокол № 10 (1811, 18 марта). – Л. 72-73 [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://www.library.spbu.ru/rus/Volsnx/prot/prot11.html>

12. Научная библиотека им. М. Горького Санкт-Петербургского государственного университета. Протоколы заседаний Вольного общества любителей словесности, наук и художеств за 1812 г. – Д. 204. – Протокол

№ 14 (1812, 28 марта). – Л. 159-161 [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://www.library.spbu.ru/rus/Volsnx/prot/prot12.html>

13. Научная библиотека им. М. Горького Санкт-Петербургского государственного университета. Протоколы заседаний Вольного общества любителей словесности, наук и художеств за 1812 г. – Д. 204. – Протокол № 34 (1812, 8 августа). – Л. 209-210 [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://www.library.spbu.ru/rus/Volsnx/prot/prot12.html>

14. Научная библиотека им. М. Горького Санкт-Петербургского государственного университета. Протоколы заседаний Вольного общества любителей словесности, наук и художеств за 1813 г. – Д. 199. – Протокол № 26 (1813, 28 августа). – Л. 48 [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://www.library.spbu.ru/rus/Volsnx/prot/prot13.html>

15. Научная библиотека им. М. Горького Санкт-Петербургского государственного университета. Протоколы заседаний Вольного общества любителей словесности, наук и художеств за 1823 г. – Д. 55.2. – Протокол № 2 (1823, 25 января). – Л. 3-3 об. [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://www.library.spbu.ru/rus/Volsnx/prot/prot23.html>

16. Научная библиотека им. М. Горького Санкт-Петербургского государственного университета. Вольное общество любителей словесности, наук и художеств (1801-1826): список членов (по времени вступления) [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.library.spbu.ru/rus/Volsnx/spisok.html>

17. Пушкин А. С. Евгений Онегин : роман в стихах / А. С. Пушкин; рис. К. И. Рудакова. – М. : Гос. изд. детской литературы Министерства Просвещения РСФСР, 1946. – С. 61.

ПЕРСОНАЛІ ТА РЕЦЕНЗІІ

Н. О. Петрова

УДК 39 (477.83/.86)"1890/1939"

ПОБУТ ГАЛИЦЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ КРИЗЬ ПРИЗМУ ТРАДИЦІЇ І МОДЕРНУ

[Рец.: Дрогобицька О. Традиція і модерн: Побут української
сільської інтелігенції Галичини (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.) /
О. Дрогобицька. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2014.- 540 с.]

Запропонована монографія присвячена вивченню проблеми побуту української сільської інтелігенції в Галичині наприкінці XIX (30-х років XX ст.), яка, незважаючи на свою актуальність, тривалий час перебувала поза увагою дослідників.

Слід відзначити вдале обрання хронологічних рамок дослідження, адже визначені межі дають змогу простежити особливості еволюції побуту інтелігенції, а разом з нею і селянства, під впливом міської культури. Саме на цей період припадають зміни, пов'язані з активним запровадженням товарів фабрично-заводського виробництва, проникненням західноєвропейської моди тощо. Значних змін зазнала не тільки матеріальна сфера, представлена переважно одягом чи житлом, але і духовна культура.

Схвальної оцінки заслуговує здійснений аналіз історіографії проблеми. Опрацювавши численні публікації вітчизняних та іноземних науковців, авторка справедливо наголошує на нерозробленості даної тематики в етнологічній науці. Позитивне враження справляє і джерельна база роботи, основу якої складають архівні, музейні матеріали, мемуари, тогочасна преса, а також листування і польові дослідження. Більшість матеріалів належать до приватних джерел, або, як зазначається у монографії, так званих его-документів, що тільки посилює наукову новизну і значення дослідження.

Характеризуючи духовну культуру інтелігентної верстви, авторка значну увагу приділила персоналіям, конкретним особам та їхнім творчим здобуткам. Особливо імponує твердження про те, що проживання у сільській місцевості хоча і звужувало можливості інтелігенції для вдосконалення своїх знань, однак водночас створювало підґрунтя для формування культурних осередків, ядром яких ставали родини вчителів і священників. Не менш вартісними є висновки про сільську інтелігенцію як головного ініціатора та організатора низки культурно-просвітніх товариств, хорів, театральних гуртків, кооперативних установ, громадсько-політичних урочистостей тощо.

Описуючи матеріальний побут інтелігенції, авторка притримується схеми, прийнятої у вітчизняній етнології. Вона охарактеризувала одяг, харчування, житло і господарські заняття представників цього прошарку. При цьому дослідниця наголосила на традиційних характеристиках побуту та модерних елементах, що з'явилися внаслідок активного проникнення міської культури у повсякденне життя мешканців галицького села.

На підставі різних статистичних даних, повідомлень преси встановлено приблизну чисельність сільської інтелігенції. До нових фактів, одержаних у процесі дослідження, можна віднести й аналіз соціальної структури сім'ї, а також одягу та харчування представників духовенства й учительства, які раніше істориками не розглядалися. Автором на належному рівні обґрунтовано тезу про сільську інтелігенцію як посередника, за допомогою якого міська культура і західноєвропейська мода проникали у село.

Наведені наприкінці монографії висновки, логічно витікають зі змісту дослідження, є цілком доведеними і виваженими. На їхній основі можна стверджувати про ключову роль інтелігенції у розвитку культурно-освітнього, суспільно-політичного, соціально-економічного життя українського населення Галичини, формуванні національної свідомості селян і процесах трансформації сільського побуту.

Монографія Оксани Дрогобицької “Традиція і модерн: Побут української сільської інтелігенції Галичини (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.)”

дає змогу читачеві поринути в світ галицької інтелігенції, зрозуміти сутність повсякдення цієї верстви та її роли у житті регіону. Рецензована праця стане корисною для етнологів, істориків, краєзнавців, студентів, усіх, хто цікавиться історією повсякдення та культурою рідного краю.

39 (477.75):001.891 – 057.4 «19» 1920-1931

У. К. Мусаєва

РОЗВИТОК МУЗЕЙНОГО БУДІВНИЦТВА В КРИМСЬКІЙ АРСР В 1920-1940 рр.: ДЕРЖАВНИЙ ХЕРСОНСЬКИЙ ІСТОРИКО- АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ

У науковий обіг вводиться новий корпус архівних документів, присвячений історії музейного будівництва в Криму в першій половині 20-х рр. ХХ ст., виявлений у фондах ГАРФ (м.Москва). Аналізується участь центральних органів Народного комісаріату освіти РРФСР в цьому процесі, представляються форми взаємодії керівних органів та їх регіональних підрозділів у забезпеченні організаційної, методичної, матеріальної, дослідницької ініціативи в процесі роботи кримських музеїв.

Ключові слова: *музеї, Кримська АРСР, Головмузей Наркомату освіти РРФСР, КримОХРІС, Я. П. Бірзгал, А. І. Полканов, археологічні розкопки.*

Процес створення єдиної мережі державних музеїв у Кримській АРСР у першій половині 20-х рр. ХХ ст., її остаточне організаційне оформлення на ІV Кримській музейній конференції в Керчі у вересні 1926 р. виділили археологічні музеї в окрему групу профільних установ. Згідно з рішеннями Конференції, на території регіону визначалося три спеціалізованих археологічних музеї – Херсонський, Керченський та Феодосійський [1, с. 201]. Також у рішеннях музейної конференції 1926 р. і практиці роботи КримОХРІСу, його керівників А. І. Полканова і Я. П. Бірзгала, простежувалося прагнення закріпити статус головного музейного закладу

Кримської АРСР за Центральним музеєм Тавриди (ЦМТ). Враховуючи суттєву концентрацію археологічних пам'яток та експонатів у відповідному відділі ЦМТ, його також обґрунтовано розглядати як окремий експозиційний і науково-дослідний центр археологічного профілю. Значний синкретизм колекцій Євпаторійського археологічно-етнографічного музею також дозволяє розглядати його колекції в рамках окремих сюжетів музейної роботи.

Основним об'єктом уваги працівників названих музейних установ стали пам'ятки матеріальної культури, що зосереджені на обмеженій території (всієї Кримської АРСР, або її окремих районів і міських рад). Значення терміна «пам'ятка матеріальної культури» вимагає спеціального роз'яснення. Враховуючи, що в дорадянський період була відсутня система державного обліку та охорони пам'яток історії та культури взагалі, а пам'яткоохоронна робота здійснювалася громадськими організаціями та науковими спільнотами на добровільних засадах за непостійної і слабкої матеріальної підтримки з боку держави чи місцевої влади, діяльність державної мережі музейних установ була побудована у чіткій відповідності із завданнями, профілем і ідеологічним змістом роботи кожного музею. У зв'язку з цим можна трактувати поняття «пам'ятка матеріальної культури», що застосовується в даному дослідженні, як сукупність залишків діяльності людини в минулому, що представляють інтерес для дослідження і відновлення картини умов існування людини, її соціальних зв'язків та активності, рівня розвитку економічних, політичних та культурних відносин у кожному конкретному історичному періоді.

У зв'язку зі значним пріоритетом публічної роботи музеїв Кримської АРСР в 20-30-і рр. ХХ ст. також велике значення має поняття «популяризації» пам'яток історії та культури. Дану дефініцію можна визначити як сукупність організаційних, методологічних і наукознавчих прийомів і форм роботи музеїв, які дозволяють передати споживачам максимальний обсяг інформації, зосередженої в музейній експозиції.

Найбільш пріоритетним завданням висвітлення діяльності археологічних музеїв Кримської АРСР є виявлення та узагальнення основних тенденцій розвитку експозиційної, науково-дослідної та популяризаторської діяльності, що проявилися в роботі археологічних музеїв на території Кримської АРСР в другій половині 20-х–30-і рр. ХХ ст.

Найякісніше, методологічно обґрунтовано і масштабно, тенденції музейного будівництва в СРСР другої половини 20-х–30-х рр. ХХ ст., масовою, популяризаторської та науково-дослідної роботи археологічної спеціалізації проявилися в діяльності Державного Херсонеського історико-археологічного музею в Севастополі. Після встановлення радянської влади в Криму «Склад місцевих старожитностей» як збори матеріалів розкопок за більш ніж 30-річний період вимагав термінової реорганізації. Ситуація погіршувалася розміщенням на території Херсонеського монастиря Будинку інвалідів, міського притулку для бездомних і людей похилого віку, а безпосередньо на території городища – постою 7 стрілецького полку Казанської дивізії Робітничо-селянської Червоної армії. Завідувач розкопками, глава Севастопольської ОХРІС Л. А. Мойсєєв протягом 1921-1922 рр. неодноразово звертався до Музейного відділу Головнауки Наркомосу РРФСР, особисто до його завідувачки Н. І. Троцької з проханням сприяти відновленню самостійної роботи музею, а також відгородженню музейної території від вандалізму і розграбування. С. Б. Сорочан, В. М. Зубар та Л. В. Марченко в нарисі історії Херсонеського музею формулюють висновок про те, що період руйнувань і необлаштованості в перші роки після встановлення радянської влади негативно позначився на науково-дослідницькій роботі музею, гальмував його розвиток [2, с. 41]. Відповідну експозиційну роботу організувати можливим не уявлялося, в свою чергу вдалося забезпечити роботу допоміжних підрозділів музею – архіву, бібліотеки, музейного фонду [3, л. 253]. Також, за відсутності матеріальних засобів Л. А. Мойсєєву вдалося організувати незначні археологічні дослідження в околицях городища, вперше дослідити систему його

водопостачання, простежити джерела питної води, що використовувалися в давнину і в Середньовіччі. Також Л. А. Мойсеєву належить першість дослідження поселень – сільських садиб на Гераклеїському півострові і початок дослідження найдавнішої оборонної стіни в західній частині городища [2, с. 41-42].

У лютому 1923 р. комісія з ліквідації монастирів при КримОХРІСі винесла рішення про ліквідацію монастиря св. Володимира в Херсонесі і передачі його будівлі музею. Однак, справжній перехід монастирських приміщень у відання музею був здійснений тільки в 1924 році, в травні того ж року, завдяки наполегливості Л. А. Мойсеєва, з Харкова було перевезено майно музею, евакуйоване в 1914 році, після початку Першої Світової війни [4, с. 10].

Відсутність фінансування, а також своєрідний характер керівництва музейними установами в Севастополі (самостійним музеєм був лише «Музей Херсонеських розкопок», «Музей Севастопольської оборони» мав статус його філії, а «Панорама штурму Севастополя 6 червня 1855 р.» значилася допоміжним установою останнього; загальним керівником всіх установ був Л. А. Мойсеєв, але фінансування при цьому виділялося тільки на потреби «Музею Севастопольської оборони») призвів до конфлікту між керівником і Севастопольським ОХРІС. Його результатом стало відсторонення Л. А. Мойсеєва 15 липня 1924 р. від посади і подальше розслідування, за ініціативою заступника завідувача КримОХРІСу Я. П. Бірзгала, обставин його діяльності як керівника севастопольських музеїв органами ГПУ. У провину колишньому директору музею ставилися «зловживання» і крадіжка музейних експонатів, тому Л. А. Мойсеєв був заарештований. У жовтні 1926 р. дослідник був звільнений, зважаючи на відсутність доказів його провини. Однак відновитися на роботі в Херсонеському музеї Л. А. Мойсеєвим вже не вдалося, репутація була зіпсована, вчений більш не повертався до вивчення херсонеських старожитностей [5, с. 621-626; 274, с. 242-244].

Таким чином, в ході формулювання планів вивчення античних і середньовічних пам'яток Херсонеса спостерігалася активна і змістовна дискусія між представниками дирекції музейної установи (в особі його директора в 1924-1928 рр. К. Е. Гриневича) і представниками ГАІМК, що надіслали для спостереження за розкопками в 1925-1926 рр. свого представника (Н. Д. Протасова) [6 с. 129-134]. Основним результатом роботи К. Е. Гриневича на посту директора Херсонеського музею стала пропозиція перспективного п'ятирічного виробничого плану археологічного обстеження Херсонеса, який передбачав пріоритет організації публікації матеріалів, попередніх розкопок Херсонеса перед проведенням безпосередніх археологічних досліджень. Здійснення цього плану дозволило заповнити відсутню документальну базу для подальшої організації розкопок у Херсонесі.

U. K. Mysaeva

DEVELOPMENT OF MUSEUM BUILDING IN CRIMEAN ARSR IN 1920-1940 RR.: STATE KHERSON HISTORY -ARCHAEOLOGY MUSEUM

The new corps of the archived documents, devoted history of museum building in Crimea in the first half 20th, is entered in a scientific appeal, discovered in the funds of GARF (m. Moscow). Participating of central organs of the Folk commissariat of formation of RSFSR is analysed in this process, there are forms of co-operation of leading organs and them regional subsections in providing of organizational, methodical, financial, research initiative in the process of work of the Crimean museums.

Keywords: *museums. Crimean ARSR, Golovmuzey of Narkomat of formation of RSFSR, KRIMOKHRIS, archaeological excavations*

РАЗВИТИЕ МУЗЕЙНОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В КРЫМСКОЙ АРСР В 1920-1940 РР.: ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ХЕРСОНСКИЙ ИСТОРИКО- АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ МУЗЕЙ

В научное обращение вводится новый корпус архивных документов, посвященный истории музейного строительства в Крыму в первой половине 20-х гг. XXст., обнаруженный в фондах ГАРФ (м. Москва). Анализируется участие центральных органов Народного комиссариата образования РСФСР в этом процессе, представляются формы взаимодействия руководящих органов и их региональных подразделов в обеспечении организационной, методической, материальной, исследовательской инициативы в процессе работы крымских музеев.

Ключевые слова: музеи. Крымская АРСР, Главмузей Наркомата образования РСФСР, КрымОХРИС, археологические раскопки

Список використаної літератури та джерел

1. Закс А. Б. Областные музейные конференции в РСФСР 1926–1927 годов (по материалам ОПИ ГИМ) / А. Б. Закс // Археографический ежегодник за 1980 год / АН СССР ; Отд. истории, Археографическая комиссия. – М. : Наука, 1981. – С. 197–212.
2. Непомнящий А. А. Арсений Маркевич : страницы истории крымского краеведения / А. А. Непомнящий. – Симферополь : Бизнес-Информ, 2005. – 432 с. – (Серия : «Биобиблиография крымоведения» ; вып. 3).
3. Сорочан С. Б. Жизнь и гибель Херсонеса / С. Б. Сорочан, В. М. Зубарь, Л. В. Марченко. – Х. : Майдан, 2001. – 828 с.
4. Зубарь В. М. Летопись археологических исследований Херсонеса–Херсона и его окружи (1914–2005) / В. М. Зубарь // Мат-лы по археологии, истории и

этнографии Таврии / Ин-т востоковедения им. А. Е. Крымского ; Крымское отд. – Supplementum, вып 6. – Симферополь, 2009. – 496 с.

5. Гриневич К. Э. Вместо монастыря – Музей : письмо из Херсонеса / К. Э. Гриневич // Крым. – 1925. – № 1. – С. 80–81.

6. Кадеев В. И. К. Э. Гриневич как ученый / В. И. Кадеев // Вестник Харьковского университета. – 1992. – Сер. : История. – № 362. – Вып. 25. – С. 129–134.

Наукове видання

ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 25
2014

Верстка – О. І. Карлічук

Підп. до друку 23.12.2014. Формат 60x84/16.
Ум.-друк. арк. 18,48. Тираж 100 пр.
Зам. № 1232.

Видавець і виготовлювач
**Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова**
Свідоцтво ДК № 4215 від 22.11.2011 р.

Україна, 65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12
Тел.: (048) 723 28 39. E-mail: druk@onu.edu.ua